

გურამ გრიგოლია

ქვემო ქართლის პადეოლითი (დამეარხუდი გემოქვაბუდი ნოჷი I)

ნაშრომში შეჯამებულია წოფის გამოქვაბულში 1957—1958 წწ. წარმოებული გათხრის შედეგები.

წოფის გამოქვაბული წარმოადგენს დამარხულ გამოქვაბულს, რომლის წილში დაცული აღმოჩნდა 3,00—3,30 მ სისქის კულტურული ფენა. წოფი I კავკასიის ერთ-ერთი პირველხარისხოვანი ძეგლია, სადაც მრავალრიცხოვანი ქვის იარაღ-ანატკეცებისა და ფაუნისტური ნაშთების გარდა აღმოჩენილია ორი კერა და იატაკში ჩაქრილი სამეურნეო დანიშნულების ორმო. მოპოვებული მასალა წარმოდგენას გვიქმნის პალეოლითელის ყოფისა და სამეურნეო საქმიანობის შესახებ, ე. ი. კულტურის სრულყოფილად დახასიათების საშუალებას იძლევა. ფაუნისტური ნაშთების პალეონტოლოგიური შესწავლის შედეგები აღადგენს შესაბამისი ეპოქის გეოგრაფიული სამყაროს სურათს და წარმოდგენას გვიქმნის მუსტიერის ადამიანის ნაღერობის მასშტაბისა და ხასიათის შესახებ.

მატერიალური ნაშთების შესწავლის საფუძველზე წოფის კულტურამ კუთვნილი ადგილი დაიკავა საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების ქვის ხანის ძეგლებს შორის. ამ აღმოჩენით ჩვენი ქვეყნის პალეოლითის ქრონოლოგიურ სქემას მეტად საკირო რგოლი შეემატა, რამაც, ერთი მხრივ, ურთიერთს დაუკავშირა აშელისა და მუსტიეს პერიოდებ, ხოლო მეორე მხრივ, უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნა პალეოლითელის განსახლების შესახებ ამიერკავკასიაში.

წინასიტყვაობა

უკანასკნელი ათი-თხუთმეტი წლის განმავლობაში განსაკუთრებით ფართოდ გაიშალა ქვის ხანის საკვლევადიებო სამუშაოები საქართველოში და მთლიანად მოიცვა მისი როგორც დასავლეთი ისე აღმოსავლეთი რაიონები.

საერთო აღმავლობის შესაბამისად ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ სამხრეთ საქართველოს მთელ რიგ პუნქტებში დადგენილი იქნა პირველყოფილი ადამიანის უტყუარი ნაკვალევი. მათ შორის განსაკუთრებით წარმატებით აღინიშნა წოფის არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვ. აკად. ნ. ბერძენიშვილი) ქვის ხანის შემსწავლელი ჯგუფის (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. ბერძენიშვილი) მუშაობა სოფ. წოფის მიდამოებში 1957-1958 წწ. იქ ექსპედიციამ აღმოაჩინა ქვის ხანის, უძრავად დაცული მძლავრი კულტურული ფენის შემცველი დამარჩული გამოქვაბული წოფი I, რომლის მონოგრაფიული შესწავლა წინამდებარე ნაშრომის მიზანს შეადგენს.

განსაკუთრებით დავალებულია ავტორი ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. ბერძენიშვილისაგან, რომლის უშუალო ხელმძღვანელობით გაითხარა ძეგლი და შესრულდა ნაშრომი.

ავტორი ასევე დავალებულია ისტ. მეც. კანდ. ალ. კალანდაძისაგან, რომლის მითითებებსა დარჩევა-დარიგებებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნაშრომის შესრულებისათვის.

წოფი I-ის ნავთიერი მასალის კამერული სამუშაოები ჩატარდა ქვისა და ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის განყოფილებაში. ფაუნისტური ნაშთები შეისწავლა გეოლოგიურ-მინერალოგიურ მეცნ. კანდ. ა. ვეკუამ. ქვის ჭიშები განსაზღვრა გეოლოგიურ-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტ. ნ. სხირტლაძემ. ნაშრომთან დართული ფოტოები შეასრულა ი. ნესკოროდიევმა და ლ. სკლიფასოვსკიმ, ხოლო ნახაზები და ნახატები კი მხატვარ-არქიტექტორებმა თ. ქარუმიძემ, თ. თორთლაძემ, ვ. კანდელაკმა და ა. ამბრიაშვილმა.

ზ ე ს ა ვ ა ლ ი

პალეოლითის ხანა წარმოადგენს ადამიანთა საზოგადოების განვითარების უძველეს საფეხურს, რომელიც მოიცავს დროის დიდ მონაკვეთს, ადამიანის პირველი გაჩენიდან მოკიდებული თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქის დასაწყისამდე.

მიუხედავად იმისა, რომ ქვის ხანა მრავალე ასეული ათასი წელი გრძელდებოდა, ამ დროის შესაბამისი არქეოლოგიური მასალა ჩვენამდე მაინც მცირე რაოდენობით არის მოღწეული, რაც, ერთის მხრივ, იმავე ხანგრძლივობის შედეგად ძეგლთა დაზიანება-განადგურებით, ხოლო, მეორეს მხრივ, მასალის ძიებასთან დაკავშირებულ სიძნელეებით უნდა აიხსნას.

დღეისათვის ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე ქვის ხანის მრავალ ათეული უნიკალური ძეგლია მიკვლეული და შესწავლილი. უნდა აღინიშნოს, რომ ძეგლების უმრავლესობა იმ სისტემური გეგმაზომური და ფართო მასშტაბის კვლევა-ძიების შედეგია, რომელიც გაიშალა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების მომდევნო წლებში.

საბჭოთა პერიოდში პალეოლითურმა მეცნიერებამ არა მარტო გააფართოვა ჩვენი ფაქტიური ცოდნა, არამედ გადავიდა კვლევა-ძიების ახალ ეტაპზე, როცა სიძველეთა სამუზეუმო ექსპონატებიდან პალეოლითური ძეგლები ისტორიის წყაროდ იქცა.

ასეთი პირველი პალეოლითური ძეგლი ჩვენში იყო დევისხვრელი, ხოლო პირველი ქართველი მეცნიერი მკვლევარი აწ განსვენებულ პროფესორი გ. ნიორაძე, რომელმაც 1926 წ. მდ. ჩხერიმელას ხეობაში აღმოაჩინა, გათხარა და მონოგრაფიულად შეისწავლა პალეოლითური გამოქვაბული დევისხვრელი¹. „პალეოლითელი ადა-

¹ გ. ნიორაძე. პალეოლითის ადამიანი დევისხვრელში, საქ. სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, ტ. VI, ტფილისი, 1933. წინა საბჭოური ხანის მკვლევართაგან საქართველოში პალეოლითის შესწავლის საქმეში გარკვეული წვლილი მიუძღვით მეცნიერებს: ს. სიმონოვიჩს, ა. უჯაროვს, ა. იაკიმოვს, ა. ბერნაკის, ო. შმიდტს, ლ. კოზლოვსკის და სტ. კრუკოვსკის.

ზიანი ღვეისზერელში“ იყო პირველი მონოგრაფია ამიერკავკასიაში, რომელიც მიეძღვნა ქვის ხანის ძეგლს. ნაშრომში ავტორმა გარკვევით დაგვიანახვა, თუ რამდენად შესაძლებელია დიდი ხნის წინათ წყვდიადით მოცული პალეოლითელი ადამიანის ცხოვრებისა და მისი გარემომცველ სამყაროს სურათის აღდგენა უტყვი ქვისა და პალეოზოოლოგიური მასალის მიხედვით.

აგრეთვე მეტად ნაყოფიერი გამოდგა ჩვენში 1934-1936 წწ. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციის ერთ-ერთი რაზმის მიერ ჩატარებული სამუშაოები, რომელსაც ხელმძღვანელობდა პროფესორი ს. ზამიატინი². ექსპედიციამ შავი ზღვის სანაპირო ზოლში აღმოაჩინა 40-მდე პალეოლითური სადგომი, რომელთა შორის 33 საქართველოს ფარგლებშია მოქცეული. აქედან 10 აშელის ხანას მიეკუთვნება, 23 მუსტიერულია, ხოლო 9 ზედა პალეოლითით თარიღდება³. რაც მთავარია, მიკვლეული ძეგლების უმრავლესობა განეკუთვნება ქვედა პალეოლითს. ეს სადგომები სატანის დარის აღმოჩენამდის (1947 წ.) უძველესის სახელს ინარჩუნებდნენ საბჭოთა კავშირში. როგორც ს. ზამიატინი აღნიშნავს, შავი ზღვისპირეთში ჩატარებულმა ძიებამ 25% გაზარდა იმ დროისათვის საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე ცნობილი ძეგლების რაოდენობა⁴. მაგრამ ფაქტობრივი მონაცემების გარდა ექსპედიციის მნიშვნელობა მდგომარეობს იმ საძიებო მეთოდიკაში, რომელიც შემუშავდა აქ და საფუძვლად დაედო ღია პალეოლითური სადგომების ძიების საქმეს მთელს კავკასიაში. ს. ზამიატინის დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს აგრეთვე 1934 წ. კიათურის რაიონში მღვიმევის ფარდულების შესწავლა⁵. საქართველოს ზედაპალეოლითური ხანის სადგომების შესწავლის საფუძველზე ს. ზამიატინმა ეს ძეგლები სამ თანმიმდევრულ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაჰყო:

I ჯგუფში შედის ყველაზე ადრეული სადგომები: ხელგულის-კლდე (სოფ. ვაჟევი) და თარო-კლდე (სოფ. შუქრუთი).

² С. Н. Замятин, Палеолит Абхазии, Труды института Абхазской культуры, вып. X, Сухуми, 1937.

³ С. Н. Замятин. დასახ. ნაშრ., გვ. 8.

⁴ იქვე, გვ. 3.

⁵ С. Н. Замятин. Новые данные по палеолиту Закавказья, С. Э. № 2, 1935, გვ. 116 — 119; მისივე, Пещерные насели Мгвинский блан Чнатур, СА, ტ. III, 1937, გვ. 73.

II ჯგუფში მოქცა დევისხერელი, საკაჟია და მღვიმევის ფარდული.

III ჯგუფში კი გაერთიანდა გვარჯილას-კლდე. ბარმაქსიზი და ზურტაყეტის პალეოლითური სადგომები⁶.

აღსანიშნავია, რომ ძეგლების ასეთ ქრონოლოგიურ კლასიფიკაციას დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა.

ზედაპალეოლითური ძეგლების შემდგომი შესწავლა ჩვენში კვლავ გ. ნიორაძის სახელთან არის დაკავშირებული, რომელმაც 1936 წ. გათხარა და მონოგრაფიულად შეისწავლა საყოფელთაოდ ცნობილი საკაჟიას (ვირხოვის) გამოქვაბული. მასალის დამუშავების ტექნიკისა და იარაღთა ფორმების გათვალისწინებით ავტორი საკაჟიას სოლუტრეს ხანით ათარიღებს⁷.

სამეცნიერო მოღვაწეობასთან ერთად ამაგდარი პროფესორის უდიდესი დამსახურება პედაგოგიურ მუშაობაში მდგომარეობს. მისი ხელმძღვანელობით აღიზარდა მთელი თაობა ახალგაზრდა მეცნიერებისა, რომელნიც ასევე თავდადებით ემსახურებიან პალეოლითის შესწავლის საქმეს ჩვენში. ასე მაგალითად 1936-37 წ. დაკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ალ. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ი ს ხელმძღვანელობით მიაკვლია და გათხარა ოდიშის (ზუგდიდის რაიონი) მეზოლითური და ნეოლითურა სადგომი. აღსანიშნავია, რომ ოდიში იმ დროისათვის ერთადერთი ძეგლი იყო, რომელიც მეზოლითური ხანის შესწავლის საშუალებას იძლეოდა. 1941 წელს ნ ი ნ ო ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ მ ა (კილაძემ) მთლიანად გათხარა მღვიმევის № 1 ფარდული (დალი), რომლის მასალები საფუძვლად დაედო მის სადისერტაციო ნაშრომს⁸. ასეთი დიდმნიშვნელოვანი აღმოჩენების საფუძველზე შეიქმნა მეტად ხელსაყრელი ვითარება მომდევნო წლებში ფაქტების შემდგომი დაგროვებისა და პალეოლითური კულტურის ყოველ-

⁶ С. Н. З а м я т н и и, Изучение палеолитического периода на Кавказе за 1936-48 гг., Материалы по четвертичному периоду СССР, вып. 2, М.-Л., 1950 г.

⁷ გ. ნიორაძე, ქვის ხანის ადამიანი საკაჟიას გამოქვაბულში, თბილისი, 1953, გვ. 81, სურ. 100, 101 და 102.

⁸ ნ. ზ. კილაძე, მღვიმეის პალეოლითური ნაშთები, ისტ. მეცნ. კანდ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 1948 წ.; მისივე, მღვიმეის პალეოლითური ნაშთები, საქ. სახ. მეზუუმის შთამბე, XII B, 1944.

მხრივ შეცნობის მიმართულებით, მაგრამ, სამწუხაროდ, სრულიად საწინააღმდეგო შედეგებს ვხედავთ, რაზეც უთუოდ გავლენა იქონია ფაშისტური გერმანიის მიერ წამოწყებულმა მეორე მსოფლიო ომმა. მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ ახალ აღმავლობას განიცდის ქვის ხანის შესწავლის საქმე. განსაკუთრებით დიდმნიშვნელოვანი შედეგებით აღინიშნა 1951-1952 წლებში ისტორიის ინსტიტუტის ძეგრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა ნინო ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით. ექსპედიციამ საგვარჯილეს გამოქვაბულში დაადასტურა და გათხარა სტრატეგრაფიულად ერთმანეთის თავზე განლაგებული ძველიქვის ხანის 5 კულტურული ფენა⁹. როგორც ავტორი აღნიშნავს, გამოვლენილი ხუთი ფენიდან ოთხი ზედა პალეოლითის სხვადასხვა საფეხურს განეკუთვნება, ხოლო სულ ქვედა, მეხუთე, რომელიც ზედა ფენებიდან 6 მ სისქის სტერილური ფენითაა გამოყოფილი, ქვედა პალეოლითიდან ზედა პალეოლითზე გარდამავალ პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს¹⁰. საგვარჯილეს მრავალფენოვანი გამოქვაბული ის პირველხანისხოვანი ძეგლია, რომელიც ამოსავალ პუნქტად უნდა იქცეს. კავკასიის ზედა პალეოლითის ახალი ქრონოლოგიური სქემის შედგენისას. საგვარჯილეს გათხრები ახალი აღმავლობის დასაწყისი იყო, რომელმაც მანამდის არნახულ მასშტაბებს მიაღწია და მთლიანად მოიცვა ჩვენი ქვეყნის როგორც აღმოსავლეთი, ისე დასავლეთი რაიონები. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ჩვენი საუკუნის 50-იან წლებამდის ქვის ხანის კვლევის საქმეში ამ მხრივ სერიოზულ შეუსაბამობას ჰქონდა ადგილი. მაშინ, როდესაც დასავლეთში გათხარილი და მონოგრაფიულად შესწავლილი იყო რამოდენიმე პირველხანისხოვანი ძეგლი, უყურადღებოდ მიტოვებული აღმოსავლეთ რაიონებიდან არაპირდაპირი მასალაც კი არ არსებობდა, რომელიც შეეძლო გამოეყენებინა მკვლევარს ჩვენი ქვეყნის ადრეპალეოლითური კულტურის საკითხებზე მსჯელობისას. არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ ამ დროისათვის უდაბნოში უკვე აღმოჩენილი იყო უმაღლესი ადამიანისმსგავსი მაიმუნის ნაშთები, რომლის საფუ-

⁹ ნ. კილაძე, მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი „საგვარჯილე“, საქ. მეც. აკად. მოამბე ტ. XIV, 1953, გვ. 562.

¹⁰ იქვე, გვ. 566—567.

ძველზე კავკასია შეყვანილ იქნა მაიმუნის გაადამიანების გეოგრაფიულ ზონაში¹¹.

აღმოსავლეთ საქართველოში ქვის ხანის ძეგლი პირველად აღმოჩენილი იქნა 1936 წ. პროფ. ბ. კუფტინის მიერ, ეს იყო ბარმაქსიზის სადგომი, რომელსაც ბ. კუფტინი ძველი ქვის ხანის ბოლო პერიოდით ათარიღებს¹². ბარმაქსიზის თანადროული მეორე პალეოლითური ძეგლი აღმოაჩინა პროფ. ლ. მარუაშვილმა 1945 წ. დმანისის რაიონში, სოფ. ზურტაკეტან, მდ. ყარაბულახის მარჯვენა ნაპირზე¹³.

ბარმაქსიზისა და ზურტაკეტის მეზოლითური სადგომების აღმოჩენა, რასაკვირველია, მეტად საყურადღებო მოვლენას წარმოადგენდა თავის დროისათვის. მაგრამ, ბუნებრივია, მათ არ შეეძლოთ დამაკმაყოფილებელი პასუხი გაეცათ ქვის ხანის ასეულ ათასწლოვანი ისტორიის მრავალრიცხოვან საკითხებზე. იმ დროისათვის განსაკუთრებით მწვავედ იგრძნობოდა ქვედაპალეოლითური ძეგლების ნაკლებობა. სრულიადაც არ გადავაჭარბებთ; თუ ვიტყვი, რომ ამ ათიოდე წლის წინ აღმოსავლეთ საქართველოში მოგვეპოვებოდა აშელური იერის მქონე მხოლოდ რამოდენიმე უბეში იარაღ-ანატკეცი, რომელიც 1951 წ. შეაგროვა ნ. ზ. ბერძენიშვილმა კაქეთის რაიონში¹⁴.

აღმოსავლეთ საქართველოში ქვედა პალეოლითის შესწავლას თვალსაზრისით სერიოზული შედეგები მოჰყვა 1951-1953 წ. ისტორიის ინსტიტუტის და სამხრეთ ოსეთის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის საზიარო არქეოლოგიური ექსპედიციის პირველი რაზმის მუშაობას, რომელსაც ხელმძღვანელობდა აღ. კალანდაძე¹⁵.

¹¹ В. П. Якимов, Ранние стадии антропогенеза. Тр. ин-та этног. Нов. сер. 1951, Т. XVI, стр. 7—88.

¹² Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети I, Тбилиси, 1941, გვ. 123.

¹³ Л. И. Маруашвили, Зуртакетская палеолитическая стоянка в южной Грузии и ее геологическое значение, журнал «Природа» № 12, 1946 г. დ. მარუაშვილი შეტყობინებებს ქვედა ქვის ხანის ათარიღებს.

¹⁴ მასალა დაცულია ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილებაში. С. Н. Замятнин. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. Тр. ин-та истории АН АзССР т. XII, Баку, 1958, გვ. 5 — 177.

¹⁵ აღ. კალანდაძე, სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1952 წ., ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სე-

აღნიშნულმა ექსპედიციამ ისტორიულ შიდა ქართლის ტერიტორიაზე აღმოაჩინა აშელური, მუსტიეური და მეზოლითური სადგომები. მიკვლეული სადგომებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ლაშე-ბალთა (ზნაურის რაიონი)¹⁶. აქ აღმოჩენილი იარაღების საერთო რაოდენობა 137 ც. აღწევს, რომელშიც შედის ქელნაჯაღები, უხეში საჩხებები, ანატკეცები და ნუკლეუსები. ხელნაჯახების პრიმორიული იერი, მათი უხეში დამუშავება, მასიფურობა, მკვეთრად კლავნილი პირი და სხვა არქაული ნიშნები უფლებას აძლევს ავტორს მასალა აშელის შუა ხანებით დაათარილოს¹⁷.

მომდევნო ხანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია სოფ. მორგოს (ჯავის რაიონი) ღია სადგომი, რომელიც აღმოჩნდა მთის წინა ზოლში, ზღვის დონიდან 1500 მ სიმაღლეზე. ადგილზე შეგროვილი იქნა შოგრძო ანატკეცები და პრემიტიული ლამელები. მათი ზედაპირი კარგად დაცულია და გორების ნიშნებს არ ატარებს. ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ აქაური მასალა შედარებით უძრავ მდგომარეობაშია დაცული¹⁸. აღ. კალანდაძე ახლო მსგავსებას ხედავს მორგოსა და შავიზღვისპირეთის მუსტიეურ მონაპოვრებს შორის და ხსენებული სადგომის ასაკს ზოგადად მუსტიეური ხანით განსაზღვრავს¹⁹.

მორგოს სინქრონიული კიდევ ორი ძეგლი მიკვლეული იქნა ჭიჭოეთში (ცხინვალის რაიონში)²⁰ და სოფ. ყორნისში (ზნაურის რაიონი)²¹. დასავლეთ საქართველოს ღია სადგომების მუსტიეური იარაღების და ჭიჭოეთ-ყორნისის მასალების ტიპოლოგიურ-ტე-

სია, მიძღვნილი 1952 წ. საველე არქეოლოგიური კვლევებიდან შედეგებისადმი, თბილისი, გვ. 8—9.

¹⁶ В. П. Люб и н, Каменный век Юго-Осетии (в связи с некоторыми вопросами нижнего палеолита Закавказья и стран Передней Азии), автореферат канд. диссерт., Л., 1953; გიხივე: Палеолитические находки в Юго-Осетии, Краткие сообщения ИИМК АН СССР, 54, გვ. 49—64.

¹⁷ В. П. Люб и н, დასახ. ნაშრ. გვ. 14.

¹⁸ В. П. Люб и н, Каменный век Юго-Осетии. Автореферат. 1953. გვ. 10 — 11.

¹⁹ აღ. კალანდაძე. საქართველოს წინაგეოვრული საზოგადოების ისტორიისათვის, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, 1956, გვ. 247.

²⁰ В. П. Люб и н, დასახ. ნაშრ. გვ. 10—11.

²¹ В. П. Люб и н, Палеолитические находки в Юго-Осетии, КСИИМК АН СССР 54, стр. 49—64.

ქნოლოგიური მსგავსების საფუძველზე ალ. კალანდაძე ხსენებულ სადგომს მუსტიედან ზედა პალეოლითზე გარდამავალ პერიოდს აკუთვნებს²². მოხილულ ტერიტორიაზე მიკვლეულ იქნა აგრეთვე რამდენიმე მეზოლითური ძეგლიც: ჭერმუხი და სელოს მთა, მაგრამ მათ შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ²³. ჩვენ ამ შემთხვევაში ქვედა პალეოლითის აღმოჩენის ყველა პუნქტსაც არ ვეხებით²⁴ და მხოლოდ იმ პუნქტებზე ვამახვილებთ ყურადღებას, სადაც სადგომის არსებობის დამაჯარებელი მონაცემები მოიპოვება.

მომდევნო წლებში (1954-1955) ვ. ლუბინის საკვლევადი პოპულაციები სამხრეთ-ოსეთის ტერიტორიაზე ბრწყინვალე აღმოჩენებით დაგვირგვინდა. სოფ. ჩასავალთან (ჯავის რაიონი) მდ. ჭეჯორას მარჯვენა ნაპირზე კირქვის მასივებში მიკვლეული იქნა რამდენიმე გაშოქვებული, რომელთა შორის ერთერთი, კუდარო I, 1955 წლიდან ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტისა და საკავშირო არქეოლოგიური ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების შესწავლის ობიექტად იქცა²⁵.

როგორც კუდარო I-ის შესწავლამ ცხადჰყო, გამოქვაბულში უძრავად არის დაცული ოთხი კულტურული ფენა: ენეოლითური, მეზოლითური, მუსტიეური და აშელური. დასახელებული ფენებიდან განსაკუთრებით კარგად არის წარმოდგენილი მუსტიე და აშელი. მუსტიეური ფენიდან მომდინარე მასალები, მართალია, მცირერიცხოვანია, მაგრამ ყველა მონაპოვარი მუსტიეს უკანასკნელი საფეხურის დამახასიათებელ ნიმუშებს წარმოადგენენ. ესენია ვიწრო, მკვეთრად წაგრძელებულ ანატკეცებზე ჩამოყალიბებული წვეტანები, სახოკები, ქუსლშესწორებული „შუბისწვერები“, ანატკეცები და სწორკუთხა ლამელები. კუდაროს გამოქვაბულის ღირსშესანიშნაობას წარმოადგენს სულ. ქვედა-აშელური ფენა, სადაც გათხრე-

²² ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 250.

²³ ალ. კალანდაძე, სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1952 წლისა, თეზისები, გვ. 8—9.

²⁴ სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე 30-მდე პალეოლითური პუნქტია აღრიცხული; რომლებიც ტოლ ნაწილად იყოფიან და აშელისა და მუსტიეს ხანთა თარიღდებას.

²⁵ В. П. Любин, Высокогорная пещерная стоянка Кударо I (Юго-Осетия), Известия Всесоюзного географического общества. Т. 91, 1959, 33. 173 — 183.

ბის პროცესში გამოვლინდა შემდეგი საყოფაცხოვრებო დეტალები: საწარმოო კუთხე, კერა და სხვა. აშელური ფენის მასალები წარმოდგენილია სხვადასხვა ტიპის ორმხრივ დამუშავებული ხელნაწახებით, ნუკლეუსებით, სახოკებით, წვეტანებით და ანატკეცებით, რომლებიც ნაკეთებია ფიქალისაგან²⁶.

ქვის მასალის გვერდით, აშელურ-მუსტიეს ფენებიდან პომდინარეობს მდიდარი პალეოზოოლოგიური მასალა, რომლის 70-80%, ნ. ვერეშაგინის განსაზღვრით, ეკუთვნის გამოქვაბულის დათეს²⁷.

კუდაროს აბსოლუტური სიმაღლე 1650-1700 მ. იგი კავკასიონის თოვლიანი მწვერვალებისაგან დაცილებულია 10-12 კმ. ამ მონაცემების გათვალისწინებით ვ. ლუბინს დასაშვად მიაჩნია, რომ მეოთხეულის პირველ ნახევარში, როცა, გეოლოგების მტკიცების თანახმად, კავკასიონის ქედი 2-3 კმ დაბალი იყო თანამედროვე დონესთან შედარებით²⁸, ადამიანის ჩრდილოეთით გავრცელების გზები ხეობებში კი არ გადიოდა, არამედ გადადიოდა პირდაპირ ცენტრალური კავკასიონის თხემზე, რომლის გადალახვა შესაძლებელი უნდა ყოფილიყო ყველგან²⁹.

50-იანი წლებისათვის საერთო აღმავლობის ფერხულში კვლავ ჩაება ყვირილას ხეობა, რომელმაც მკვლევართა ყურადღება ერთერთმა პირველმა მიიქცია. 1953 წ. ასპ. დ. თუშაბრამიშვილმა შეისწავლა კრუკოვსკისეული გვარჯილას კლდის გამოქვაბული³⁰, სადაც გამოვლინდა სტერილური შრით გაყოფილი ორი კულტურული ფენა. ავტორის აზრით, ორი-

²⁶ В. П. Любим, იქვე, გვ. 178—183, სურ. 5—6.

²⁷ Н. К. Верещагин, Млекопитающие Кавказа. М.-Л., 1959, გვ. 125—128.

²⁸ Н. И. Николаев, О четвертичных тектонических движениях и возрасте рельефа Центрального Кавказа и Предкавказья, Доклады АН СССР, 1941, том XXX, № 1, გვ. 50; А. А. Варданянц, Постплиоценовая история Кавказско-Черноморского Каспийской области, Ереван, 1948, გვ. 154.

²⁹ В. П. Любим и А. А. Формозов, Изучение нижнего палеолита СССР за последние десятилет (1946—1955), Москва, 1956, გვ. 7—8.

³⁰ А. Н. Каландадзе, Д. М. Тушабрамишвили, Новые раскопки в пещере Гварджилас-Клде, «Краткие сообщения Института Археологии УССР», № 4, Киев, 1955; დ. თუშაბრამიშვილი, გვარჯილას-კლდის პალეოლითური ნაშთები თბ., 1960.

ვე ფენა ქრონოლოგიურად ერთსა და იმავე პერიოდს, მადლენის ზოლოს, განეკუთვნება³¹. ეს საინტერესო მასალა საფუძვლად დაედო დ. თუშაბრამიშვილის საკვალიფიკაციო ნაშრომს, რომელიც უფრო გვიან გამოიცა მონოგრაფიის სახით, გვარჯილას — კლდის პალეოლითური ნაშთების სახელწოდებით. ხანგრძლივი კვლევა-ძიების მიუხედავად, მდ. ყვირილასა და მის შენაკად ხეობებში ამ უკანასკნელ ხანებადმდის არ იყო აღმოჩენილი არცერთი ქვედაპალეოლითური ძეგლი. ამ მხრივ, მეტად ნაყოფიერი გამოდგა 1957—1958 წწ. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ყვირილას ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა დ. თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელობით. ექსპედიციამ ჭიათურის რაიონში სოფ. ჭილოვანის, სკინდორის, პერევისას, კაცხის, სალიეთის. ნავარძეთის, ზოდისა და სხვა ადგილებში აღმოაჩინა 20-ზე მეტი ქვედაპალეოლითური ღია სადგომი-სახელოსნო და არქეოლოგიურად შესწავლელი რამოდენიმე კარსტული გამოქვაბული. ქვედაპალეოლითური ხანის ღია სადგომებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია სოფ. კაცხში საქორიაზე მიკვლეული სადგომი, სადაც აიკრიფა კაჟის ხელნაჯახები, წვეტანები, უხეში სახოკები, რამოდენიმე ასეული ახატუბი, ანამტვრევი და ნუკლეუსი აშელ-მუსტიეს ხანისა³².

კარსტული გამოქვაბულებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა სოფ. ზოდის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ჭრუჭულას მუსტიურ გამოქვაბულზე, რომელიც 1958 წლიდან ისტორიის ინსტიტუტის ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთი კალთების ქვის ხანის შემსწავლელი ექსპედიციის ყვირილის ხეობის რაზმის შესწავლის ობიექტად იქცა (რაზმს ხელმძღვ. დ. თუშაბრამიშვილი). ყვირილას ხეობის უკანასკნელ 5 წლის აღმოჩენები არკვევენ და აზუსტებენ ზედა პალეოლითის წარმომავლობისა და მუსტიედან ზედა პალეოლითზე თანდათანობით გადასვლის საკითხებს³³.

კიდევ უფრო დიდი მიღწევებით აღინიშნა 1958-1961 წლებში ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთი კალთების ქვის ხანის შემ-

³¹ დ. თუშაბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153—168.

³² დ. თუშაბრამიშვილი, არქეოლოგიური დაზვერვები მდ. ყვირილას ხეობაში, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი. საქართველოში 1958 წ. წარმოებული საკვლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებ-სადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია. თეზისები, თბ., 1959 წ., გვ. 8—9.

³³ დ. თუშაბრამიშვილი, არქეოლოგიური დაზვერვები მდ. ყვირილას ხეობაში, 1959 წ., თეზისები, გვ. 9.

სწავლელი ექსპედიციის ძირითადი ბირთვის მუშაობა, ალ. კალანდაძის ხელმძღვანელობით, ზემო რაჭისა და სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე. რაჭაში, სოფ. ქვედის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 2,5 კმ მოშორებით, ბოკონას. ქედის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდზე მიკვლეულ იქნა „ქვედის გამოქვაბული“ (მუსტიე, მეზოლითი). ხოლო ოსეთში, ბუბას მთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 2100 მ სიმაღლეზე აღმოჩნდა წონას ცნობილი გამოქვაბული. 1958-1961 წლებში წარმოებული გათხრების საფუძველზე წონას გამოქვაბულში დადგენილი იქნა ოთხი კულტურული ფენა: ენეოლითური. მეზოლითური, მუსტიეური და აშელური³⁴. ეს ორი უკანასკნელი ფენა ორ-ორი ჰორიზონტით არის წარმოდგენილი და მეტად საინტერესო მასალებს იძლევა ქვის იარაღებისა და პალეოზოოლოგიური ნაშთების სახით³⁵.

წონას მუსტიეური ფენა შეიცავს ვიწრო, მკვეთრად წაგრძელებულ ანატექეცებზე ჩამოყალიბებულ წვეტანებს, რომლებსაც ქუსლი რამდენადმე შესწორებული აქვთ. ალ. კალანდაძის აზრით, იარაღების უმრავლესობა ტარზე მაგრდებოდა და შუბისწვერად იზმარებოდა³⁶. იგივე დანწმუნლებით უნდა ყოფილიყო გამოყენებული ტირიფის ფოთლისებური ფორმის ობსიდიანის ორმაგი წვეტანა, ორმხრივი წნევეითი ტექნიკით დამუშავებული, რაც საქართველოს სინქრონიული ძეგლებისათვის დღემდე სრულიად უცნობი იყო³⁷. წვეტანებთან ერთად მუსტიეური ფენიდან მომდინარეობს თითო-ორი სანოკი, რამდენიმე ანატექეცი და დიდძალი ფაუნისტური ნაშთები. ფაუნის 70-80% გამოქვაბულის დათვის განეკუთვნება.

მუსტიეურ ფენას უშუალოდ მოსდევს აშელური, რომელიც თავის მხრივ ორ ჰორიზონტად იყოფა. ქვედა შეიცავს ანატექეცე-

³⁴ ალ. კალანდაძე, ზემო რაჭისა და სამხრეთ-ოსეთის პალეოლითური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები 1958 წ. ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია მოხსენებათა თეზისები. თბ., 1959 წ. გვ. 3—5.

³⁵ ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 4.

³⁶ ალ. კალანდაძე, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთების პალეოლითური ექსპედიციის 1959 წ. მუშაობის ძირითადი შედეგები. ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1959 წ. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოხსენებათა ანოტაციები და მუშაობას გეგმა. თბ., 1960 გვ. 9.

³⁷ ალ. კალანდაძე, იქვე.

ბსა და ცალმხრივ დამუშავებულ იარაღებს სახოკების სახით, მაშინ როცა ზედა პორიზონტი ორმხრივ დამუშავებული იარაღებით ხასიათდება, ესენია: სხვადასხვა ფორმის ქუსლიანი და ქუსლშემსუბუქებული ხელნაჯახები, უხეში საჩხებები, მიქოქის ტიპის მცირე ზომის ხელცულები და ცალმხრივ თუ ორმხრივ დამუშავებული დახვეწილი ფორმის სახოკები და წვეტანები. მასალის ერთობლივი გათვალისწინებით ალ. კალანდაძე ზედა პორიზონტს აშელური ხანის დასასრულით ათარილებს³⁸.

წონას გამოქვაბული ის პირველხარისხოვანი ძეგლია, რომელიც არა მარტო აკავშირებს წინა აზიისა და აღმოსავლეთ ევროპის სინქრონიულ სადგომებს, არამედ ამ უკანასკნელთა შესწავლის საფუძველიც შეიძლება გახდეს³⁹.

საკვლევო არეალის გაფართოებისა და ახალი ძეგლების შესწავლის პარალელურად. მეოთხედი ხაუკუნის შუალედის შემდეგ, ისტორიის ინსტიტუტის შავიზღვისპირეთის ქვის ხანის შემსწავლელმა ექსპედიციამ, ნინო ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით, განაახლა მუშაობა სოხუმის რაიონში. 1958-1961 წლებში ექსპედიციამ პირველ ყოვლისა მოიხილა ს. ნ. ზამიატინის მიერ მიკვლეული ყველა პუნქტი და შეკრიბა დამატებითი მასალა ხელნაჯახების, საჩხების, სახოკების, ნუკლეუსების და ანატეცების სახით⁴⁰. ექსპედიციის დამსახურებას წარმოადგენს მთა იაშთხვას თხემზე აშელური ხანის კულტურული ფენის აღმოჩენის ფაქტი. მართალია, ფენა უძრავ მდგომარეობაში არ არის ნახული, მაგრამ იარაღთა ზედაპირის დაცულობა და თიხაში შერეული ნახშირის ნაშთები მოწმობს, რომ ფენა შორიდან არ უნდა იყოს ჩამორეცხილი⁴¹. ღია სადგომების შესწავლის პარალელურად ექსპედიცია სისტემატურად ეძიებდა გამოქვაბულის ტიპის სადგომებს, რაც ნაკლებად იყო ცნობილი აფხაზეთის ზღვისპირა რაიონებიდან. ძიებამ ამ მხრივაც და-

³⁸ ალ. კალანდაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 10.

³⁹ ალ. კალანდაძე, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის პალეოლითური ექსპედიციის 1960 წ. მუშაობის შედეგები, საქართველოში 1960 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებზე დაშრი მიძღვნილი სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, მუშაობის გეგმა, თბ., 1961 წ., გვ. 7.

⁴⁰ Н. Э. Бердзенишвили, Новые данные о палеолите Абхазии, Тр. Абхазского института языка, литературы и истории, вып. XXX, Сухуми, 1960, стр. 175.

⁴¹ Н. Э. Бердзенишвили, დასახ. ნაშრომი. გვ. 170—175.

დებითი შედეგები გამოიღო. მდ. გუმისთას, ცივი ღელეს, ჭამპალის, ამტყელის და ქვაჭარას ხეობებში მიკვლეული იქნა ერთი ათეული კარსტული გამოქვაბული⁴². მათ შორის იაშთხვას, ამტყელისა და ქვაჭარას გამოქვაბულებში დადასტურდა ძველიქვის ხანის სხვადასხვა საფეხურის შესატყვისი კულტურული ნაშთების არსებობა (იაშთხვა-მეზოლითი, ამტყელი-მუსტიე და ქვაჭარა — ზედა პალეოლითი). ხსენებული ძეგლებიდან, როგორც სტრატოგრაფიული ისე მასალის რაოდენობრივი თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საინტერესოა ქვაჭარის გამოქვაბული. გამოქვაბულში ჩატარებული გათხრების საფუძველზე (1958-1961 წ). გამოვლინდა შეფერილობით განსხვავებული ოთხი პალეოლითური პორიზონტი, ამათგან სამი (ზედა) იძლევა მრავალრიცხოვან იარაღ-ხელსაწყოებს: ზურგადაბლაგვებულ ლამელებს, საფხეკებს, მიკროლითურ ლამელებს, სახვრეტებს, ძვლის სადგისებს, ისრისწვერებს, შუბისწვერებს, და რეტუშორებს. მეოთხე, სულ ქვედა პორიზონტი, რომელიც უშუალოდ გამოქვაბულის იატაკზე ვრცელდება, მდიდარია ზედა პორიზონტისათვის რამდენადმე უცხო, ფართო ლამელებით, ორფუძიანი ნუკლეუსებით, წვეტანის ტიპის იარაღებით და სხვა. უნდა აღინიშნოს, რომ ქვაჭარას ყველა პორიზონტი თანაბრად დაყურსულება პალეოზოოლოგიური მასალით, სადაც წამყვანი ადგილი გამოქვაბულის დათვის უკავია. ეს საყურადღებო ფაქტი პირდაპირ მიგვითითებს იმ ხელსაყრელ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებზე, რომელიც არსებობდა დასავლეთ ამიერკავკასიაში მთელი მეოთხეულის მანძილზე. ამ ცხოველის გავრცელებისათვის. ნინო ბერძენიშვილი მასალის ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის საფუძველზე ზედა სამ პორიზონტს გვიან ზედა პალეოლითის უკანასკნელ (მის დამაგვირგვინებელ) საფეხურს აკუთვნებს, ხოლო ქვედას რამდენადმე ადრეული ხანით ათარაღებს⁴³.

შავიზღვისპირეთის პალეოლითურმა ექსპედიციამ თავისი მუშაობის პერიოდში კრიტიკულად აითვისა ადრე ჩატარებული კვლევის შედეგები, მიაკვლია და გათხარა გამოქვაბულის ტიპის სად-

⁴² ნ. ზ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165—180; ზ. წერეთელი, პალეოლითური სადგომი ქვაჭარა. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა XII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 1961.

⁴³ ნ. ზ. ბერძენიშვილი, იქვე.

გომები და დასახა ამ რაიონში ქვის ხანის ძეგლების შემდგომი შესწავლის ამოცანები.

საინტერესო შედეგებით აღინიშნა აგრეთვე 1960-1962 წწ. ისტორიის ინსტიტუტისა და ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ერთობლივი ექსპედიციის მუშაობა (ნინო ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით) მდ. წყალწითელას მარჯვენა ნაპირზე — დახშულ გამოქვაბულში⁴⁴.

გათხრების შედეგად გამოქვაბულში დადასტურდა 3 მ სიმაღლის ღორღარევი თიხისა და სილანარევი ქვიშის ფენები. რომელიც კულტურული თვალსაზრისით ორ ნაწილად იყოფა. ზედა ფენაში მრავალრიცხოვან ფაუნისტურ ნაშთებთან ერთად აღმოჩენილი იქნა ზედა პალეოლითის ტიპური ქვის იარაღ-ხელსაწყოები. ესენია: მოგრძო ლამელებზე ნაკეთები საფხეკები, საჭრისები, პირამიდის და პრიზმის ფორმის ნუკლუსები, მიკროლითები, ზურგდაბლაგვებული ლამელები და სხვადასხვა ზომის ანატეც-ანამტერევეები. აქვე მკაფიოდ გამოსახულ ზედაპალეოლითური კაჟის ნაკეთობებთან ერთად გვხვდება ფოთლისებური წვეტანები, გვიანმუსტიერი ხანის დამახასიათებელ იარაღებს რომ წარმოადგენენ.

ქვედა ფენის იარაღები ძირითადად წვეტანებით არის წარმოდგენილი, რომელშიც მცირე რაოდენობით ერევა სახოკები და დანა-სახოკები, ანატეცები და ანამტერევეები. ქვედა ფენის მთელი კოლექცია მეტად ახლო მსგავსებას ნახულობს ჭრუჭულას მასალებთან და, ვფიქრობთ, სწორია ავტორი, როცა ქვედა ფენას ფინალურ მუსტიეს აკუთვნებს. წყალწითელას გამოქვაბული მეტად საყურადღებო ძეგლია, რომელმაც თავის წილში შემოგვინახა ქვედა პალეოლითიდან ზედაზე გარდამავალი კულტურის და მისი შემდგომი განვითარების ამსახველი საინტერესო მასალები.

აგრეთვე ნინო ბერძენიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული 1957 წელს ისტორიის ინსტიტუტის ხრამის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა. საქართველოს ისტორიული პროვინციის—ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე⁴⁵. ექსპედიციამ ახალ უბან-

⁴⁴ ნ. ზ. ბერძენიშვილი, დამარხული პალეოლითური გამოქვაბული წყალწითელას ხეობაში, 1960 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიებუთ შემდეგები. მუშაობის გეგმა, თბ., 1961 წ., გვ. 7—11.

⁴⁵ ნ. ზ. ბერძენიშვილი, არქეოლოგიური დაზვერვები ხრამის ხეობაში (იბეჭდება). მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. III.

ზე (მდ. ხრამის ქვემო წელზე) ერთი თვის კვლევა-ძიების შედეგად ძველი და ახალი ქვის ხანის საინტერესო ძეგლებს მიაკვლია. ახალი აღმოჩენებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა სოფ. სამშვილდესთან, მდ. ჭივჭავას მარცხენა ნაპირზე, ნახული ობსიდიანის წვეტანა და რამოდენიმე არქაული იერის მქონე ანატკეცი. როგორც წვეტანის, ისე ანატკეცების ზედაპირი რამდენადმე დაბინდულია და ტაპოლოგიურ-ტექნოლოგიური ნიშნებით მუსტიეს ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს⁴⁶. აქვე, მუსტიურ მასალებთან ერთად, ნახული იქნა ირგვლივ რეტუშირებული, ზედაპალეოლითური საფხეკი იბსიდიანისა, რომელიც გორების ნიშნებს არ ატარებს და ობსიდიანის ახალი ანატკეცისათვის დამახასიათებელი ბრწყინვალეობა არ დაუკარგავს. სამშვილდეს მონაპოვართა წარმომავლობის შესახებ ველზევე გამოითქვა მოსაზრება, რომ ისინი ჭივჭავას კალაპოტის მარცხენა კედლის ბაზალტური კარნიზის ერთერთი დაქცეული გამოქვაბულის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდნენ⁴⁷.

ექსპედიციის მეორე მნიშვნელოვანი აღმოჩენის პუნქტი მდ. მაშავერას ხეობაში, სოფ. კაზრეთის მახლობლად, მდებარეობს. იქ ნახული იქნა ობსიდიანის ერთი წვეტანა და ლევალუაზური ტიპის ანატკეცი. ეს უკანასკნელი ქვემო ქართლიდან ცნობილი ქვის ხანის უძველესი ნაშთია.

მნიშვნელოვანი შედეგები მოყვა აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მზვერავი რაზმის მუშაობას ჯავახეთის პლატოს ჩრდილო-დასავლეთ უბანზე (ექსპედიციის ხელმძღვანელი ტ. ჩუბინიშვილი) მეტად ხანმოკლე დაზვერვითი სამუშაოების მიუხედავად, ახალქალაქის მახლობლად მიკვლეული იქნა სამი ქვედაპალეოლითური სადგომი: ახალქალაქი I, ახალქალაქი II (ორივე ახალქალაქის რაიონი) და კუმურდო (ასპინძის რაიონი)⁴⁸. ახალქალაქი I და ახალქალაქი II აშელური ხანით თარიღდებიან. აქ მოპოვებულია ხელნაწახები, ერთფუძიანი, ორფუძიანი და დისკო-

⁴⁶ იქვე.

⁴⁷ ნ. ზ. ბერძენიშვილი, დსახ. ნაშრ.

⁴⁸ გ. გრიგოლია, ჯავახეთის პალეოლითური ძეგლები, 1960 წლის საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსი. მუშაობის გეგმა, თბ., 1961 წ., გვ. 17—18.

სებური ნუკლეუსები, სახოკები, წვეტანისებური იარაღები და ლე-
ვალუაზური ტიპის ანატკეცები. ორივე სადგომის მასალის წამყვან
სახეობას ანატკეცები წარმოადგენენ.

მესამე ძეგლი, რომელიც მუსტიეური ხანით თარიღდება, მდე-
ბარეობს სოფ. კუმურდოს სამხრეთით 1 კმ მანძილზე⁴⁰. კუმურ-
დოში შეგროვილი ანდეზიტისა და ობსიდიანის იარაღ-ანატკეცე-
ბის საერთო რაოდენობა 69 ერთეულს არ აღემატება. მასში შე-
დის დისკოსებური და ოთხკუთხა ფორმის ერთფუძიანი ნუკლეუ-
სები, წაგრძელებული, სწორკუთხა ანატკეცები, ლამცლები. სახო-
კები, დანები, წვეტანები, ორმხრივ დამუშავებული იარაღები და
სხვ. მასალას ეტყობა როგორც ატკეცის ისე რეტუშირების გან-
ვითარებული ტექნიკის ტიპური ნიშნები, რაც ძეგლის მოგვიანო
ასაკზე მეტყველებს.

ახალი აღმოჩენების, შედეგად ჩვენი ქვეყნის პალეოლი-
თურ რუკაზე გაქრა საკმაოდ მოზრდილი თეთრი ლაქა
და საშუალება მოგვეცა უფრო სრულყოფილი სახით წარმოვიდ-
გინოთ ქვის ხანის ადამიანის განსახლების სურათი ამიერკავკასია-
ში. ჯავახეთის სადგომები თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით, ის
ძირითადი რგოლია. რომელმაც უნდა დააკავშიროს სომხეთისა და
შიდა ქართლის მნიშვნელოვანი ძეგლების თავმოყრის ცენტრები.

დაახლოვებით ამით ამოიწურება ჩვენი ცოდნა საქართველოს
ტერიტორიაზე დღემდე ცნობილი პალეოლითური ძეგლების შე-
სახებ. ერთი წუთით თვალი რომ გადავაგლოთ ჩვენს მიერ დახა-
სიათებულ ძეგლებს და განსაკუთრებით ქვედაპალეოლითურ სად-
გომებს, ასეთი სურათი წარმოგვიდგება თვალწინ: აშელური ხანის
სადგომები სულ 16-ოდე დაითვლება საქართველოში, რომელთა
შორის 13 დასავლეთ რაიონებშია და წხოლოდ სამია (ლაშე-ბალთა,
ახალქალაქი I, ახალქალაქი II) ცნობილი აღმოსავლეთ საქარ-
თველოდან. კიდევ მეტი, 31 მუსტიეური ნაბინავარიდან დიდი უმ-
რავლესობა დასავლეთ საქართველოზე მოდის და მხოლოდ ოთხი
სადგომია (მორგო, ჭიჭოეთი, ყორნისი, კუმურდო) მოკვლეული აღ-
მოსავლეთ საქართველოში.

ძეგლების ასეთი არათანაბარი განაწილება უნდა აიხსნას არა
ჩვენი რესპუბლიკის ცალკეულ რაიონებში არსებული ისტორიუ-
ლი განვითარების თავისებურებებით, არამედ უფრო ამ რაიონებ-

⁴⁰ გ. გრაგოლია, დასახ. ნაშრ. გვ. 17—18.

ში წარმოებული სპეციალური კვლევა-ძიების არათანაბარი დონით⁵⁰. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შიდა ქართლის 1951-1953 წლების, ხრამის ხეობის 1957 წლის და მე-სხეთ-ჯავახეთის 1960 წლის ექსპედიციების მიერ ჩატარებულ სამუშაოების შედეგად აღმოსავლეთ საქართველოში საბოლოოდ დადგინდა აშელისა და მუსტიეს ხანის ადამიანის ნაკვალევის არსებობა. მაგრამ იმის გამო, რომ მიკვლეული ყველა სადგომი ღია ცის ქვეშ არის მოწყობილი და მასალების თავდაპირველი განლაგება დარღვეულია⁵¹, საშუალება გვესპობა გავარკვიოთ პირველ ყოფილი საზოგადოების ისტორიის ისეთი საინტერესო მხარეები, როგორიც არის ყოფის, სამეურნეო საქმიანობის და ნივთიერი კულტურის განვითარების უმთავრესი საფეხურების მონაცვლეობის საკითხები.

ყველასათვის კარგად არის ცნობილი, რომ პალეოლითური მეცნიერების ასეთი საკვანძო საკითხების გაშუქება პირველ რიგში მოითხოვს ისეთი სრულფასოვანი ძეგლების არქეოლოგიურ შესწავლას, რომლის წიაღში უნდავად არის შემონახული ქვის ხანის ადამიანის სხვადასხვა ხასიათის მატერიალური კულტურის ნაშთები. ასეთ მასალას კი, იშვიათ-გამონაკლისს გარდა, იძლევა მხოლოდ გამოქვაბულები, ე. ი. საქირო იყო-გამოქვაბულის ტიპის სადგომის მიკვლევა, რომლის გარეშე ხსენებულ საკითხებზე მსჯელობა ზერელე და წინასწარული ვარაუდის ხასიათისა იქნებოდა.

ამ საბატიო ამოცანის შესრულება წილად ჰვდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის წოდის არქეოლოგიურ ექსპედიციას. რომელმაც 1957 წელს ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე აღმოაჩინა სტრატეგრაფიული და კულტურულ თვალსაზრისით საინტერესო ძეგლი წოფი I, რომლის შესწავლა ჩვენი შრომის ძირითად საგანს წარმოადგენს⁵².

⁵⁰ ალ. კალანდაძე, საქართველოს წინაგეოგრაფიული საზოგადოების ისტორიისათვის, ისტ. ინსტ. შრომები, II, 1956, გვ. 251.

⁵¹ ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს ქვედაპალეოლითური ძეგლები, სადაც არ იგულისხმება მეზოლითური ხანის გამოქვაბულები: ბარმაქსიზი და ზურტაყეტი.

⁵² წოფი II ზედა პალეოლითური ხანის გამოქვაბულია, რომელიც წოფი I-დან 20 მ მოშორებით მდებარეობს.

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

წოფის პალეოლითური ნამოსახლარის შესწავლის ისტორია

1957 წელს რუსთავის სამთო სამმართველოს წოფის (მარნეულის რაიონი) ფლიუსური კირქვების კარიერის სამუშაოებმა მოითხოვა წოფის გორის თხემზე შემორჩენილი ადრედეოდალური ხანის ციხის ნაშთების აღება. ამ გარემოებამ დღის წესრიგში დააყენა ციხის გათხრა-შესწავლის საკითხი და მახლობელ მიდამოებში ფართო მასშტაბის არქეოლოგიური დაზვერვების ჩატარება. არქეოლოგიური სამუშაოების შესრულება იკისრა ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა, ხოლო დაფინანსება დაეწალა რუსთავის სამთო სამმართველოს (საქართველოს მინისტრთა საბჭოს 1946 წ. დადგენილების თანახმად).

ისტორიის ინსტიტუტის დირექციამ, სწორად გაითვალისწინა რა შეზღუდულ ვადებში შესასრულებელი სამუშაოების დიდი მოცულობა, ექსპედიცია დააკომპლექტა საკუთარი და მოწვეული სპეციალისტების საკმაოდ მრავალრიცხოვანი გამოცდილი კადრებით¹.

¹ წოფის არქეოლოგიურ ექსპედიციას ორი წლის (1957—1958 წ.) მანძილზე უცვლელად ხელმძღვანელობდა აკად. ნ. ბერძენიშვილი. ექსპედიციაში მონაწილეობა მიიღეს: გ. ცქიტიშვილმა (ხელმძღვანელის მოადგილე), დ. მუსხელიშვილმა (მსწერადი რუკების უფროსი), ნ. ბერძენიშვილმა (ქვის ხანის შემსწავლელი ჯგუფის ხელმძღვანელი), რ. აბრამიშვილმა, თ. ტატიშვილმა, ბ. ჯილაშვილმა (მეცნიერ მუშაკები); გ. გრიგოლიამ, ზ. წერეთელმა, ნ. მაშაიაშვილმა, დ. ბერძენიშვილმა, გ. ჭავჭავაძემ, ა. რამიშვილმა, ი. კიკვიძემ, ჯ. გვასალიამ (ლაბორანტები), გ. ლოთჭიფაძემ (სტუდენტი პრაქტიკანტი); თ. ქარუმიძემ, ნ. ცინცაძემ (არქიტექტორები), ი. მოისწრაფიშვილმა (ინჟინერ-ქიმიკოსი), ო. თორთლაძემ (ფოტოგრაფი); კ. გელაძემ და ვ. ბერუაშვილმა (მანქანის მძღოლები).

სოფ. წოფში ექსპედიცია ჩავიდა 1957 წ. 12 აგვისტოს და შესასწავლი ობიექტის დათვალიერების შემდეგ ადგილზე შეიმუშავა საველე არქეოლოგიური სამუშაოების გეგმა. ექსპედიციის ძირითადი ჯგუფი შეუდგა წოფის ციხისა და მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი გვიან ბრინჯაო-აღრეკინის ხანის ნამოსახლარისა და სამაროვანის გათხრას, ხოლო მზევრავი რაზმი ოთხი კაცის (დ. მუსხელიშვილი, თ. ტატიშვილი, გ. გრიგოლია და დ. ბერძენიშვილი) შემადგენლობით სწავლობდა დებედას, შულავერჩაისა და მათი შენაკადი მდინარეების ხეობათა ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლებს. წოფში ექსპედიციის ჩასვლის დღიდანვე ჩვენი ყურადღება მიიქცია წოფის გორის სამხრეთი ფერდობის ქარაფოვანმა აღმოსავლეთ მონაკვეთმა, სადაც შორიდანვე შეიმჩნეოდა უწესრიგოდ განლაგებული გამოქვაბულები (სურ. 1).

სურ. 1.

როგორც დაზვერვებმა დაგვარწმუნა, გამოქვაბულთა დიდი ნაწილი ახალგაზრდა წარმოშობისაა და ამდენად ქვის ხანის ადამიანის მიერ ვერ იქნებოდა გამოყენებული. პირველი მარცხის მიუხედავად, იმედი მაინც არ დაგვიკარგავს და მთელი ენერგიით შევუდექით შეეუღლა კედლის წინა ფართობის ზედაპირულ დაზვერვებს, სადაც შეეძლო მოხვედრა ხსენებული გამოქვაბულიდან (თუ კი ოდესმე ასეთ ფაქტს პქონდა ადგილი) გადმონაყარ მასალებს.

იმავე დროს ვითვალისწინებდით პროფ. ს. ზამიატინის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას ადრეპალეოლითური გამოქვაბულის დამარხვა-განადგურების შესახებ² და ერთი წუთითაც არ გამოვრიცხავდით აქვე სადმე დამარხული გამოქვაბულის აღმოჩენის შესაძლებლობას. ამ მიმართულებით რწმენას გვმატებდა საძიებო მონაცემთზე ზოგი ხელშესახები ფაქტის არსებობა. კერძოდ, ქარაფის ძირიდან სამხრეთით 15-25 მ მოშორებით, მარმარილოს ყოფილი № 8 კარიერის ტერიტორიაზე, დღესაც შემორჩენილია 5 მ სიმაღლის სტრატиграფიული კრილი³, სადაც კარგად მოჩანს ძლიერი კატასტროფის შედეგად უეცრად ჩაქცეული კირქვის ვეებერთელა ბლოკების ყრილი. კატასტროფა რომ უეცარია. ამაში ეჭვიც არ გვეპარება, რადგან ლოდებს შორის დარჩენილი არეები დღესაც არ არის შევსებული მიწით. როგორც ჩანს. სწორედ ამ გარემოებამ მისცა სტიმული წარმოების მუშაკებს აქ შეექმნათ მარმარილოს კარიერი, რადგან ძირითადი ქანიდან ბლოკების მოპრის შრომატევადი სამუშაოები ბუნებრივად აცილებული იყო თავიდან. ერთი მხრივ, ადგილზე განვითარებულმა კარსტულმა პროცესებმა, ხოლო, მეორე მხრივ, ხსენებული კრილის სურათმა იმთავითვე დაბადა ჩვენში აზრი კარიერის ტერიტორიაზე დამარხული გამოქვაბულის არსებობის შესახებ, რომელიც შესაძლებელია ძველად დასახლებულიც ყოფალიყო.

ზედაპირული ძიების წარმატებით განხორციელებაში ხელი შეგვიწყო წოფის გორის სამხრეთ ფერდობზე მარმარილოს დეიტის გამორკვევის მიზნით გავლებულმა გეოლოგიურმა თხრილებმა. რომლებიც ყოველ 40-50 მეტრში თავიდან ბოლომდის მგრიდონულად სერავენ სამხრეთ ფერდობს. ჩვენ, პირველ ყოვლისა, ყურადღება ამ თხრილებზე გავამახვილეთ და მალე სასურველ შედეგსაც მივალწიეთ. ერთერთი თხრილის (№ 14. 1954 წ.)⁴ მარცხენა ნაპირზე, თხრილიდან ამოყრილი თიხა მიწის ზედაპირზე, ვიპოვეთ

² С. Н. З а м я т и н и, О первоначальном заселении пещер; КСИИМК, вып. XXXVI, 1950, стр. 55 — 69.

³ М. З. Г у б а н д у л и н а, Отчет по детальной разведке Садахлинского месторождения мраморовидных известняков 1952 г. Геологическая карта... № 3, фонды ГГУ.

⁴ М. З. Г у б а н д у л и н а, დასახ. ნაშრ. რუკა № 3.

მუსტიეური იერის სწორპირა სახოკი და ბრეკჩიის ნატეხში ჩაქედლი კაჟისანატეცი (სურ. 1).⁵

სახოკის ზედაპირზე გადაკრული ნალექი და ბრეკჩიის ნატეხი ექვს არ იწვევდა, რომ აქ სადღაც ახლოს გამოქვაბულში შექმნილი უძრავი ფენა იყო დარღვეული, მაგრამ სად? იქვე ადგილზე, თუ სადმე მოშორებით? გათხრის გარეშე ძნელი იყო კითხვაზე პასუხის გაცემა. ამ მიმართულებით, მახლობელ მიდამოებში უშედეგო კვლევა-ძიების შემდეგ უურაღდება თვით აღმოჩენის ადგილზე გავამახვილეთ. პირველ რიგში ამოვასუფთავეთ № 14 გეოლოგიური თხრილი და გადავარჩიეთ თხრილიდან ამოყრილი მიწა, სადაც ვიპოვეთ კიდევ ერთი ათეული ქვის იარაღ-ანატეცი, ბრეკჩიის ნატეხები და ცხოველის ფოსილირებული ძვლები. ახალმა აღმოჩენებმა საბოლოოდ დაგვარწმუნა, რომ ნაძიებო ობიექტი იქვე ადგილზე იყო დაცული. ყოველ შემთხვევაში, მასალის ასეთი ლოკალური გავრცელება საცდელი გათხრების ჩატარების უფლებას იძლეოდა. ამ მიზნით, პირველ ყოვლისა, ადგილზე მოვზომეთ 80 კვ მ. ფართობი, რომელიც თავის მხრივ დაეყავით 20 კვადრატად (2×2 მ). კვადრატები დასავლეთიდან აღმოსავლეთის ზოლზე დავნომრეთ ლათინური ანბანით, ხოლო ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით რიგითი, არაბული რიცხვებით ისე, რომ №14 გეოლოგიური თხრილი მოექცა მოზომილი ფართობის შუა ნაწილში, რომელმაც დაიკავა ხვ-4 და ცვ-4 კვადრატების მომიჯნავე ნაწილი (ტაბ. II). გათხრები დავიწყეთ ერთდროულად მთელ ფართობზე, თანმიმდევრულად, თხელი პორიზონტების აღების წესით. პირველ რიგში მოვხსენით შავი ჰუმუსური ფენა, რომლის სისქე 0,70-1,50 მ არ აღემატებოდა. ჰუმუსის ქვეშ ზედაპირიდან 60-120 სმ, თავი იჩინა სხვადასხვა ზომის კირქვის ლოდებმა და გათხრების შემდგომი გაგრძელებისათვის საჭირო გახდა მეტად წრომატევადი სამუშაოს შესრულება მათი მოცილების მიზნით (უროსა და ბერკეტის გამოყენებით). ლოდების ალაგების შემდეგ, უშუალოდ მათ ქვეშ, გამოჩნდა 2,40-2,80 მ დაცილებული ურთიერთპარალელურად მდებარე კირქვის ორი მასივი. რომელთა შუალედი არე შევსებული იყო ყვითელი ფერის ცხიმოვანი თიხნარით. ეს ფენა 1957 წ. მთლიანად გზითხარა 20 კმ ფართობზე თავიდან ბო-

⁵ X-ნომანი გვიწვენებს პირველი აღმოჩენის ადგილს.

ლომლის. იგი შეფერილობით იყოფოდა ხუთ ჰორიზონტად და ყველა მათგანი დიდი რაოდენობით შეიცავდა ქვის იარაღ-ანატეცებსა და ცხოველთა ფოსილირებულ ძვლებს. აქვე ძვ. აღმოჩნდა ორი ერთმანეთის თავზე მოწყობილი კერა და მის მეზობლად ძვ. თიხნარ იატაკში ჩაქრილი გობისებური მოყვანილობის ორმო. მიღებული შედეგების საფუძველზე ნათელი გახდა, რომ ადგილზე მივაკვლიეთ უძრავ მდგომარეობაში შემონახულ კულტურულ ფენას, საიდანაც მომდინარეობდნენ ზედაპირულად ნახული მასალები.

1957 წ. ჩატარებული საცდელი გათხრებით წოფის გორის სამხრეთ ფერდობზე დადგინდა მეოთხეული ასაკის კულტურული ფენის არსებობა, მაგრამ გაურკვეველი დარჩა ძეგლის ხასიათი, კულტურული ნაშთების გავრცელების საზღვრები, დაზუსტებას მოითხოვდა აგრეთვე მიღებული სტრატиграფიული ქრილის სურათი და, რაც მთავარია, საჭირო იყო დამატებითი ნივთიერა მასალის მოპოვება ამ ამოცანის შესრულება შესაძლებელი გახდა ერთი წლის შემდეგ, როცა წოფის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში ჩამოყალიბდა ქვის ხანის შემსწავლელი ცალკე ჯგუფი, ისტ. მეცნ. კანდიდატის ნინო ბერძენიშვილის (ხელმძღვანელი), გ. გრიგოლიას და ზ. წერეთლის შემადგენლობით. 1958 წ. გათვალისწინებულ იქნა რა წინა წელს გამოვლენილი კულტურული ფენისა და მზლუდავი კირქვული კედლების მიმართულება, გასათხრელი ჭაობი გაიზარდა აღმოსავლეთისაკენ და საერთო მოცულობამ 170 კვმ მიაღწია. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გათხრები მიმდინარეობდა კვადრატებად, რთული სამუშაო პირობების გამო თვითნებური აღმოჩენა ინიშნებოდა კვადრატებში პიკეტებიდან გავლებული კოორდინატების გამოყენებით, რამაც საბოლოო ანგარიშში მასალის გავრცელების ზუსტი სურათის აღდგენის საშუალება მოგვცა.

მოხაზულ ტერიტორიაზე პირველ რიგში მთლიანად მოვხსენით შავი ჰუმუსური ფენა, რომლის ქვეშ კვლავ თავი იჩინა კირქვის დაკუთხულმა ლოდებმა. ლოდების ერთი ნაწილი ნახევრად ჩამჭდარი იყო კულტურულ ფენაში, მეორე ნაწილი კი ფენას უშუალოდ ეყარა ზემოდან და თითქმის უწყვეტ ზოლად ვრცელდებოდა ძვ. მოყოლებული I კვ. ჩათვლით. (ტაბ. III). ამ სურათის ფიქსაციამ ჩვენთვის ნათელი გახდა, რომ აქაც ისევე, როგორც №8 საცდელი კარიერის ტერიტორიაზე რაღაც დიდი მასშტაბის უეცარ ჩამოქცევას ჰქონია ადგილი. კიდევ უფრო საინტერესო ფაქტი გა-

მოვლინდა ლოდების ალაგების შემდეგ, კერძოდ, 1957 წელს გამოვლენილი კირქვის კედლები გავრცელდნენ აღმოსავლეთისაკენ და № 8 კარიერის ტერიტორიის მიღწიეს. სამხრეთი კედელი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ირიბულად გავრცელდა, გადაჰყვება a_3 , b_3 , c_3 , d_3 , e_2 , f_2 , g_2 , h_1 კვადრატები და 17-18 მ სიგრძის კირქვის კედელი შექმნა; მეორე (ჩრდილოეთი) კედელი ასევე ირიბულად ოდნავი ტეხილობით გადაკვეთს a_5 , b_5 , c_5 , d_4 , e_4 -5, f_5 , g_4 , h_3 კვადრატებს და i_3 კვადრატების დასასრულთან, № 8 კარიერის შუა ნაწილში, გაშიშვლებულ კედელს უერთდება, უფრო სწორად, მის გაგრძელებას წარმოადგენს (ტაბ. II). აღნიშნულ კედლებს შორის დარჩენილი სივარცლეუ პირამდის აღმოჩნდა შევსებული თიხნარი შემადგენლობის კულტურული ფენით, რომლის ზედაპირი 20⁶ იყო დახრილი ორი მიმართულებით: ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ და დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. ფენის მზლუდავი კედლებისა და ერთ სიბრტყეში განლაგებული ლოდების გამოვლენისთანავე ჩვენთვის ცხადი გახდა, რომ საქმე გვქონდა უეცარი კატასტროფის შედეგად დაქცეულ-დამარხულ გამოქვაბულთან⁶. განადგურებული ძეგლიდან ამჟამად ადგილზე შემორჩენილია ზემოთ აღწერილი კედლები და თალიდან მოწყვეტილი ლოდების ყრილი. რამაც უძრავ მდგომარეობაში შემოგვინახა ძველიქვის ხანის კულტურული ფენა. საფიქრებელია, რომ განადგურებას გადაურჩა მხოლოდ ის ნაწილი, რომელიც ამჟამად და ალბათ თავის დროზეც ნიადაგში იყო ჩამჭდარი, რის გამოც მათი სიმაღლე არათანაბარია. სამხრეთი კედლის ზომები 1,5 — 3,5 მ, ხოლო ჩრდილოეთ კედლის სიმაღლე 4-5 მ აღწევს. სწორედ კედლების არათანაბარი სიმაღლით ჩანს შეპირობებული ფენის ზედაპირის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ დახრილობა. კულტურული ფენის განივი გაკრცე-

⁶ პალეოლითური სადგომის მიკრორაიონ ურთიერთისაგან დამოუკიდებლად შეისწავლეს გეოგრაფიის მეცნ. კანდ. დ. წერეთელმა და ტექნიკურ. მეცნ. კანდ. ი. გველიშვილმა. ი. გველიშვილმა მხარი დაუჭირა ადგილზე დაქცეული გამოქვაბულის სასარგებლოდ გამოთქმულ მოსაზრებას (ი. გველიშვილი, წიფის ძველიქვის ხანის სადგომის დახასიათებისათვის), ხოლო დ. წერეთელი ძეგლს როფისებურ თხრილში ღია კის ქვეშ მოწყობილ სადგომად მიიჩნევს (დ. წერეთელი, წიფის პალეოლითური სადგომის მოკლე მორტოლოგიური და გეოლოგიური დახასიათება. თბ., 1959 წ.).

ლება თავდაპირველად პორიზონტული უნდა ყოფილიყო, მაგრამ კატასტროფის შემდეგ, როცა სამხრეთიდან საყრდენი გამოეცალა, ფენის ზედაპირს ჩამოსცილდა ერთი ნაწილი და მანაც ფერდობის შესაბამისი დახრილობა მიიღო, უფრო გვიან კი იგი თანდათანობით დაიფარა თხემიდან და ფერდობებიდან ჩამორგცხილა ჰუმუსით (ტაბ. IV). რაც შეეხება ფენის დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ დახრილობას, უნდა ითქვას, რომ ეს გამოწვეულია შესავალის მიმართულებით დახრილი იატაკის გავლენით. აღმოსავლეთით ფენა დახრილია არა მარტო ზედაპირულად, როგორც ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ, არამედ მთელ სისქეზე, ყველა თავისთავად პორიზონტით. ამ მიმართულებით ფენის დახრილობა 8-10° აღწევს და, როგორც ჩანს, ასევე გამოდიოდა იგი გამოქვაბულის წინა მოედანზეც, რომლის ერთი ნაწილი 1948 წ. ჩამოუტყრიათ მარმარილოს №8 საცდელი კარიერის მოედნის მოსწორების დროს.

იმასთან დაკავშირებით, რომ ჩვენს მიერ თავდაპირველად მოზომილი ფართობის (170 კვმ) დიდი ნაწილი დაიკავა გამოქვაბულის გადარჩენილმა კედლებმა, გარკვევით შემოიფარგლა კულტურული ფენის საზღვრები და გასათხრელი მონაკვეთი 68 კვმ-ის შემცირდა.

გათხრების პროცესში დაგროვილი ფაქტებისა და მეზობელ ტერიტორიაზე არსებული მონაცემების გათვალისწინებით, წოფის გამოქვაბულის წარმოშობისა და განადგურების ისტორია შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: ჩვენის აზრით, გამოქვაბულის წარმოშობას დასაბამი მისცა ცარცული (სენომანური) ასაკის გამარმარილოებული, მუქი მონაცრისფრო კირქვებში გაჩენილმა ნაპრალმა, რაც საკვლევი ტერიტორიის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს. აქ გავრცელებულ ძლიერ დანაპრალეებზე და მათ საფუძველზე მომხდარ დიდი მასშტაბის ჩამოქცევებზე ერთხმად მრუთითი-ბენ გეოლოგები კ. კერესელიძე⁷ და კ. ეზიკაშვილი⁸, რომლებმაც გეომორფოლოგიურად შეისწავლეს წოფის გორა.

⁷ Г. К. Кереселидзе, Дополнительный отчет Садахлинской ГРП. (флюсовые известняки), за 1941 г. фонд ЗГУ..

⁸ К. Г. Екивашивили и Т. А. Магулария. Отчет Садахлинской геолого-разведочной партии по работам 1954—1955 г. с подсчетом запасов флюсовых известняков по состоянию на 1/X 1955 г. Тб., 1955 ელნაწერი)

ხსენებული ავტორების დაკვირვებით, ამ პროცესებს უნდა დაუყავშირდეს წოფის გორის სამხრეთი ფერდობის ზედა ნაწილის ქარაფოვანება და ნახევარწრიული უბეების წარმოშობა, რაც ერთა შეხედვით თალჩამოქცეულ ქვაბულებს მოგვაგონებენ (სურ 1).

ვერტიკალური ნაპრალები განსაკუთრებით ფართოდ არის გავრცელებული წოფის გორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონში, გამოქვაბულის ტერიტორიაზე მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ორი მათგანი, რომლებიც მთელ სიგრძეზე დაჰყვება აღმოსავლეთი უბის დასავლეთიდან მზლუდავ განშტოებას, რომლის ქვედა ნაწილში, პალეოლითური სადგომიდან 12-15 მ მოშორებით, 1,5 მ სიგანის ორი სიცარიელეა შექმნილი. ჩვენ სწორედ ერთერთი მათგანი მიგვაჩნია წოფის გამოქვაბულის წარმოშობის საწყისად. გამოქვაბულის წარმოშობის საკითხებზე მსჯელობისას მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს აგრეთვე შესწავლას რაიონში განვითარებული კარსტული პროცესები⁹, რომლის მოქმედებას უნდა მიეწეროს წოფი I-ის, წოფი II-ის და იქვე მახლობლად არსებული „სახიზარების“ წარმოშობა¹⁰.

წოფის დამარხულ გამოქვაბულში ერთ დროს მომქმედი კარსტის უტყუარი მოწმეა კულტურულ ფენაში ჩართული სტალაქტიტის ორი ნატეხი (რომლებიც აღმოჩნდა ა₄ და I₃ კვადრატებში), და ქვისა და ძვლოვანი მასალის ზედაპირზე დალექილი კირქვული ნალვენთები. ამგვარი მონაცემების საფუძველზე ძნელია დაეჭვება იმაში, რომ წოფის გამოქვაბული წარმოიშვა ნაპრალისა და კარსტის¹¹ ერთობლივი მოქმედების შედეგად, ნაპრალმა გზა მისცა კარსტს, ამ უკანასკნელმა კი კირქვის მასივებს შორის მოქცეული ტუფოგენური და მერგელოვანი ქანების გამორეცხვის გზით წარმოშვა ვიწრო, გრძელი და საკმაოდ მაღალი სიცარიელე, რომლის შესავალი მიქცეულია აღმოსავლეთისაკენ. მართალია, დღეისათვის გამოქვაბულის თალი ჩამოქცეულია, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ მისი სიმაღლე 5-6 მ მაინც უნდა ყოფილიყო. ამის საფუძველს გვაძლევს კულტურული ფენის სისქე (3,0 — 3,30 მ), რომლის ზედაპირიდან 2,0 — 2,5 მ-ით მაინც უნდა ყოფილიყო დაცობილი

⁹ დ. წერეთელი, წოფის პალეოლითური სადგომის მორფოლოგიური და გეოლოგიური დახასიათება (ხელნაწერი).

¹⁰ წოფი II აღმოჩენილი იქნა აგრეთვე ჩვენს მიერ, იგი მდებარეობს წოფის დამარხული სადგომიდან ჩრდილო-დასავლეთით 20 მ მანძილზე. კომპლექსულში აღმოჩნდა ზედაპალეოლითური მასალები.

თალი, რათა ადამიანს შიგ შესვლა და მოძრაობა შესძლებოდა. საერთოდ, წოფის სადგომი მცირე ზომის გამოქვაბულთა ჯგუფს მიეკუთვნება (65-70 კვ. მ). მისი იატაკი წარმოდგენილია მკერძივი პორფირიტებით (უკანა ნაწილში) და უძრავი მერგელოვანი თიხებით, რაც ეროზიული პროცესების წყალობით მკვეთრად არის დახრილი (10-15 გრადუსით) დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. არც გამოქვაბულის სივრცე და არც იატაკის დახრილობა, როგორც ჩანს, არ ქმნიდა უხერხულობას გამოქვაბულში მოსახლე ადამიანისათვის. სადგომის აღმოსავლეთისაკენ მიქცეული შესავალი, სასმელი წყლის, ნედლი მასალისა და სამონადირო მეურნეობისათვის ხელსაყრელი გეოგრაფიული გარემო, საფიქრებელია, აქარწყლებდა ამ გამოქვაბულთან დაკავშირებულ სხვა უარყოფით პირობებს, რის გამოც ის ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არ ყოფილა მიტოვებული ადამიანის მიერ. ყოველ შემთხვევაში, აქ ადამიანს უწყვეტი ცხოვრების დამადასტურებელია ადგილზე წარმოქმნილი სქელი კულტურული ფენა. გამოქვაბულში ადამიანი ნაცხოვრები ჩანს მანამ, სანამ ლეცარმა სტიქიურმა უბედურებამ არ მოსპო იგი და ეს უკანასკნელი აიძულა სადმე სხვაგან ეძებნა ახალი ბინა-თავშესაფარი.

კითხვაზე, თუ რამ გამოიწვია ასეთი კატასტროფა, პირდაპირი პასუხის გაცემა ძნელია, მაგრამ ადგილზე არსებული ფაქტებისა და რაიონის გეოფიზიკური მონაცემების გათვალისწინებით გამოქვაბულის განადგურების ისტორია დაკავშირებული უნდა იყოს ქვემო ქართლის ვულკანურ პროცესებთან. ასეთი ვარაუდის ძირითად საფუძველს წარმოადგენს ის ფაქტი, რომ ქვემო ქართლის უკანასკნელი ვულკანური წარმონაქმნებისა და წოფის გამოქვაბულის დაქცევის თარიღი რამდენადმე ემთხვევა ერთმანეთს.

როგორც ცნობილია, გეოლოგიურ მეცნიერებაში გავრცელებული შეხედულების თანახმად, ქვემო ქართლში პალეოგენის შემდგომი პერიოდის ვულკანური პროცესები იყოფა ორ ეფუზიურ ციკლად, რომელიც მოიცავს შესაბამის გეოქრონოლოგიურ დროის მონაკვეთს: ზედა მიოცენი — ქვედა პლიოცენი, ზედა პლიოცენი — ზედა პლეისტოცენი¹¹.

¹¹ Л. И. Маруашвили, Геоморфология и палеогеография части Нижней Картли, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1957, გვ. 10-12; Г. С. Дзюценидзе, Домноцено

კიდევ უფრო კონკრეტულ თარიღს გვთავაზობს დ. წერეთელი, ავტორი მდ. ხრამის, ყარაბულახისა და მაშავერას ქვედა ლავურ ნაკადებს ქვედა და შუა პლიოცენით ათარიღებს, ხოლო მარნეულის ლავურ ნაფენს მეოთხეულის წარმონაქმნად მიიჩნევს¹².

თარიღის ასეთი დაზუსტება დ. წერეთელმა შესძლო მას შემდეგ, რაც ლავური ნაკადების გამყოფი თიხები ქვედა მეოთხეულით დაათარიღა, რომელსაც უშუალოდ აწევს მარნეულის ლავები. ხსენებული ავტორის მიხედვით, უკანასკნელი ეფუზიური ციკლი ქვედა პლეისტოცენის მომდევნო პერიოდით თარიღდება, ე. ი. დაახლოებით იმავე პერიოდზე მოდის, როცა უნდა დამარხულიყო წოფი I.

ბუნებრივია, თუ ვიფიქრებთ, რომ ვულკანური პროცესების პარალელურად ადგილი ჰქონდა ძლიერ სეისმურ-ტექტონიკურ ძვრებს, რასაც შეეძლო რაიონის ცალკე უბნებზე სერიოზული დარღვევებო გამოეწვია. წოფის გამოქვაბულის არქეოლოგიური თარიღისა და მარნეულის უკანასკნელი ლავური საფარის თუნდაც ზოგადი სინქრონიზაცია საფუძველს გვაძლევს გამოქვაბულის დაქცევისა და უკანასკნელ ვულკანურ პროცესებს შორის კავშირი დავინახოთ. წოფის გამოქვაბულის მდებარეობა და ქედის სტრატეგრაფიული აღნაგობა ტექტონიკური მოვლენების ასახვის მეტად ხელსაყრელ უბანს წარმოადგენს. ამის პირობაა კირქვეული და ვულკანური ქანების საზღვარზე განვითარებული კარსტული მოვლენები და ეროზიულ თვალსაზრისით ნაკლებად მდგრადი ტუფოგენურ-მერგელოვანი და კირქვეული შრეების მონაცვლეობა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარი ფაქტორების ერთობლივმა მოქმედებამ გამოიწვია გამოქვაბულის უბანზე მომხდარი ძლიერი ჩამოქცევები, რომლის დროსაც განადგურდა წოფი I. ყოველ შემთხვევაში, ადგილზე არსებული მონაცემების გათვალისწინებით, ასეთი დაშვება არ არის გამორიცხული.

вый эффузивный вулканизм Грузии, АН ГССР, Тб., 1948; Г. З а р и д з е, Н. Т а т р и ш в и л и, О возрасте Цалкинского лавового комплекса (Груз. ССР, Аджаро-Имеретинский хребет), Доклады АН СССР, т. I, № 1, 1948; Д. Б е л я н к и н, В. П е т р о в, Петрография Грузии АН СССР, М.-Л., 1945.

¹² დ. წერეთელი, ქვემო ქართლის ბარის რელიეფი და მეოთხეული ნალექები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1957, გვ. 100.

თ ა მ ი მ ე ო რ ა ე

წოფის მიკრორაიონის გეომორფოლოგიისათვის

წოფის პალეოლითური სადგომი მდებარეობს ქვემო ქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ქ. თბილისიდან სამხრეთით 60 კმ მანძილზე, მარნეულის რაიონში, სოფ. წოფთან, ზღვის დონიდან 820 მ სიმაღლეზე (სურ. 1; ტაბ. I).

ქვემო ქართლი საქართველოს ერთ-ერთი სამხრეთი პრეკამბრიის ისტორიული სახელწოდებაა. ამ სახელწოდების ქვეშ იგულისხმება: — წალკის, თეთრიწყაროს, დმანისის, ბოლნისის და მარნეულის რაიონების ვრცელი ტერიტორია, რომელიც ძირითადად მოიცავს მდინარეების ალაგეთისა და ხრამის აუზებს¹.

ქვემო ქართლის ბუნებრივ საზღვარს ჩრდილოეთის მხრიდან წარმოადგენს თრიალეთის ქედი, სამხრეთით იგი ემიჯნება სომხეთის ქედს, ხოლო დასავლეთიდან ჩვენთვის საინტერესო რაიონს, ჯავახეთისაგან გამოჰყოფს სველი გორები და სამსარის ქედი. აღმოსავლეთით ქვემო ქართლის საზღვარი გადადის მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მოიცავს ყარაიაზის სტეპს (გარდაბანის რაიონი) და აღწევს იორის ზეგანის კიდეზე².

ქვემო ქართლის ფარგლებში ექვევა ამიერკავკასიის რამდენიმე მსხვილი ოროგრაფიული ერთეული: მცირე კავკასიონი, ამიერკავკასიის ვულკანური ზეგანი და მტკვარ — არაქსის დაბლობი.

ძირითადი გეოგრაფიული პირობების შესაბამისად, ქვემო ქართლში უმეტეს ნაწილად ორგვარი ნიადაგებია გავრცელებული: შედარებით დაბალ ადგილებში — წაბლა ნიადაგები, ხოლო განაპირა ამაღლებულ ზონაში — ტყის მურა ნიადაგები, რაც მეტად

¹ Л. И. Маруашвили, Геоморфология и палеогеография части Нижней Картли, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1957, თბილისი, გვ. 3—4.

² იქვე.

ხელსაყრელია მარცვლეული კულტურებისათვის, საკვები ბალახი-
სა და კარტოფილისათვის³

ქვემო ქართლში დიდად გავრცელებულია მშრალი პავის მო-
ყვარული მცენარეულობა. მხარის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილა
გარდაბანისა და მარნეულის მშრალ ველებს უკავიათ; ამ ველების
დამახასიათებელი ბალახებია: აბზინდა, მანანა და კაპუეტა⁴.

სამხრეთის მხარის მთიან ნაწილში გავრცელებულია მეჩხერი
ფოთლოვანი ტყე, წარმოდგენილი პანტათი და ბეყნარათი; ხოლო
მდინარეთა ვიწრო ზეობებში გვხვდება შერეული ტყეები, უმთავ-
რესად აკაკის, ნუშის, ბროწეულის, ცხრატყავასა და კუნელის შე-
მადგენლობით.

ქვემო ქართლის ცხოველთა სამყაროც თავისებურია, ძუძუ-
მწოვრებიდან აქ გვხვდება: გარეული ღორი, ირემი, შველი, თეთრი
კვერნა, მგელი, ტურა, ლერწმის კატა და იშვიათად ფოცხვერი.
ხშირია კავკასიის კურდღელი; ბლომად ვხვდებით მინდვრის თაგვს,
მემინდვრიას, ზაზუნას და სხვ⁵.

საერთოდ, აღმოსავლეთი საქართველო და, კერძოდ, მისი სამ-
ხრეთი რაიონები აზიის სუბტროპიკულ კლიმატურ ზონაში შედის,
მაგრამ ამ უკანასკნელიდან ძირითადად განსხვავდება ნალექის
რამდენადმე მეტი რაოდენობით, შედარებით მაღალი შეფარდები-
თი სინოტივით და ტემპერატურის ნაკლები წლიური ამპლიტუდით⁶.

ქვემო ქართლის კიდევ ერთი თავისებურებაა ტბათა სიმრავ-
ლე და მდინარეების განვითარებული ქსელი. საკვლევი რაიონის
ძირითადი არტერია მდ. ხრამია. იგი იწყება თრიალეთის ქედის სამ-
ხრეთ კალთაზე, ბაკუაიანისა და ჭარელის მთებს შორის; მიედინე-
ბა აღმოსავლეთისაკენ, და მარნეულის ვაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთ
ნაწილში, სოფ. შიხილოს მახლობლად (წითელ ხიდან) შეერთვის
მდ. მტკვარს. ხრამის ხეობის ზედაპირი თითქმის მთლიანად აგე-
ბულია ვულკანური ქანებით, რომელთაგან ყველაზე ფართო გავ-
რცელებას ბაზალტები იჩენენ. ბაზალტური ლავები მომეტებული

³ საქართველოს ეკონომიური გეოგრაფია, თბილისი, 1961.

⁴ ალ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს გეოგრაფია, ტომი 1, გეომორფოლო-
გია, თბ.; 1926.

⁵ იქვე

⁶ ალ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი.

⁷ მ. კორძაია, საქართველოს პავა, თბილისი, 1961, გვ. 83.

სიძლიერით ვრცელდებიან მდინარის ზემო და შუა წელზე, ქვემო კი მათი გავრცელების არე თანდათან ვიწროვდება და ზეობაც იქ თავდება, სადაც მდინარე თავს აღწევს ვულკანურ ნაფენებს (სოფ. არუხლოსთან) და მარნეულის ვაკეზე გამოდის⁷.

ხრამის მნიშვნელოვანი მარცხენა შენაკადებია: მდ. ჰივჭავა, ტორნე და ყარა-ბულახი, ხოლო მარჯვენა მხრიდან შეერთვის მდ. მაშავერა, სალზალნის წყალი, შულავრის წყალი და დებედა. ჩამოთვლილი შენაკადებიდან წყალუხვობით გამოირჩევა მდ. დებედა, რომელსაც ქვემო წელზე მარცხენა მხრიდან შეერთვის ბანას-წყალი, სადაც მდებარეობს წოფის გამოქვაბული.

წყაროებისაგან შედგენილი ჩატარა მდინარე — ბანას წყალი გამოდის შულავრის ქედიდან და რამოდენიმე კილომეტრის მანძილზე მიედინება ვიწრო კანიონისებურ ხეობაში. ჩვენ აქ ვხვდებით მაღალმთიანი ზონისათვის დამახასიათებელ ლანდშაფტს: ალპიური პალახოვანი და კლდოვანი მონაკვეთების მორიგეობას. ზემო წელზე ვიწრო ეროზიული ბანას-წყლის ხეობა სოფ. ხოჯორნისთან სწრაფად ფართოვდება (1-2 კმ) და ასევე გრძელდება ქვემო წელისაკენ, ვიდრე არ გადაებმის დებედას ხეობას⁸. ბანას-წყლის ხეობა დღეს საკმაოდ მჭიდროდ არის დასახლებული. აქ მდებარეობენ სოფლები: ხოჯორნი, გიულბალი, შოლა-ოღლი და წოფი. ამ სოფლების ძირითადი მოსახლეობაა სომხები და აზერბაიჯანელები. ეს პატარა ხეობა კიდევ უფრო მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული ფეოდალურ ხანაში ქართველი მოსახლეობით, რასაც კარგად მოწმობს მრავალრიცხოვანი ნასოფლარები და ის 'ეკლესია-ციხეები, რომელთა ერთი ნაწილი არქიტექტურის შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენენ. ბანას-წყლის ხეობაში, სოფ. ხოჯორნისა და სადახლოს შორის, კარგად არის გამოსახული მდინარეული ტერასები. I ვრცელი ტერასა მდებარეობს 5-6 მ შეფარდებით სიმაღლეზე. იგი იშლება მდინარის ორივე ნაპირზე და ოდნავ დახრილია პერიფერიებიდან კალაპოტისაკენ. სადახლოს მიდამოებში გამოიყოფა II, 20-30 მ სიმაღლის ტერასა, ხოლო სოფ. გიულბალთან შეიმჩნევა III, 40-55

⁷ ალ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს გეოგრაფია, ტ. I. გეომორფოლოგია, თბილისი, 1926, გვ. 179—181.

⁸ მდ. ბანას-წყლის ხეობის გეომორფოლოგიური დახასიათებისას ძირითადად ესარგებლობთ დ. წერეთლის ნაშრომით: „წოფის პალეოლითური სადგომის მორფოლოგიური და გეოლოგიური დახასიათება“, 1958, (ხელნაწერი).

სახით არის წარმოდგენილი და დაფარულია წოფისა და ციხის წყლის ხეებიდან გამოტანილი ღვარნალეჭებით. III ტერასულ საფეხური შეიმჩნევა აგრეთვე წოფი-ოფრეთის გზის გასწვრივაც. ღვარნალეჭით გადაფარული IV ტერასა მდებარეობს 100-120 მ სიმაღლეზე სოფ. წოფთან და იმავე დონეზე ციხის წყლის პარცხენა მხარეზე არსებულ დენუდაციაცანცილ სერზე.

წოფის მიდამოები ხასიათდება დანაწევრებული რელიეფით. მიკრორაიონის მნიშვნელოვანი ოროგრაფიული ერთეულია შულავრის ქედი, რომლის განშტოებები გაწოლილია ბანას-წყლის, შულავრის-წყლისა და დებედას შორის და მათ წყალგამყოფს წარმოადგენს. ქედის აბსოლუტური სიმაღლე 1562 მ, იგი ჩრდილო-აღმოსავლეთით თანდათან დაბლდება და სოფ. წოფთან საკმაოდ ვრცელ პლატოს ქმნის⁹. ქედის ეს მონაკვეთი ძირითადად კირქვებით არის წარმოდგენილი და ადგილობრივი მოსახლეობა მას წოფის გორას უწოდებს. ქედის აღნაგობაში შუა ცარცის ტუფობრეკიებისა და კირქვების მონაცვლეობის შედეგად განვითარებულია ტიპური საფეხურებრივი რელიეფი — მისი ზედა ნაწილი 30-50 მ სიმაღლის კარნიზებითაა შემოზღუდული (სოფ. წოფთან). ხოლო დენუდაციის თვალსაზრისით ნაკლებად მდგრადი ტუფები და ტუფობრეკიები წარმოშობენ კანონზომიერად დაქანებულ ფერდობებს, რომლებიც ქვედა ნაწილში შეუმჩნევლად ებმიან მდ. ბანას-წყლის პირველ ტერასას. წოფის გორის აბსოლუტური სიმაღლე 880-1000 მ, შეფარდებითი 250 მ არ აღემატება. წოფის გორას დასავლეთიდან ეკვრის ღრმად ჩაჭრილი წოფის წყლის ხევი, აღმოსავლეთიდან კი — ციხის წყლის ხეები. ქედის სამხრეთი და აღმოსავლეთი კალთები მოკლებულია ტყის საფარს, რაც კარგად არის განვითარებული მის დასავლეთ კალთაზე, სადაც ხარობს წიფელი, რცხილა, ცაცხვი, მუხა და სხვ. წოფის გორის თხემი მოვაკებულია და წარმოდგენილია ოდნავ აზვირთებული პლატოსებური რელიეფით¹⁰. გეოლოგიური თვალსაზრისით, წოფის გორა აგებულია ცარცული (სენომანური) ასაკის გამარმარილოებული მუქი, მონაცრისფრო, ან მონაცრისფრო-მოთეთრო კირქვებისაგან. კირქვები ზოგ-

⁹ Н. Е. Астахов, Геоморфологический очерк южной части Нижней Карпи, ვახუშტის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII თბ., 1957, გვ. 61.

¹⁰ დ. წერეთელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 2.

ჯერ გადადის მერგელებში და მათში გვხვდება შრეებრივი ტუფო-ქვიშაქვები.

ამ ფენათა თანმიმდევრობა აღმავალ ვერტიკალურ ჭრილში შემდეგი სახით წარმოგვიდგება¹¹:

1. ვულკანური ქანები; ტუფიტები, სისქე	25 მ.
2-3 კირქვიერი ქვიშაქვები და ქვიშაქვები, სისქე	40 მ.
4. მერგელები, სისქე	15 მ.
5-6. კირქვები: ღია და მუქი მონაცრისფრო	12 მ.

ეს უკანასკნელი წარმოდგენილია ორი ჰორიზონტით: ა) მუქი მონაცრისფრო კირქვების შრე (25 მ) და ბ) ღია ნაცრისფერი კირქვები (47 მ).

კირქვები ორმხრივ არიან დახრილი 20-30° დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. მარმარილოსებური კირქვები ლინზისებურად ვრცელდებიან, მათი გამოსავლები ცნობილია სოფ. ოფრეთთან, ხოფორნისთან, წერაქვთან, ჯანხოშთან და წოფთან¹². მიკროსკოპიულად მკვრივი მუქი და ღია მონაცრისფრო კირქვები კალციტის წვრილძარღვოვანი ჩანარებითაა კარგად იხეხება, პრიალდება და გამოიყენება დეკორატიული მიზნებისათვის, რომელიც „სადახლოს მარმარილოს“ სახელით არის ცნობილი¹³.

გამარმარილოებული კირქვები უშუალოდ თავზე ადევს მერგელებს. ქვიშოვანი მერგელები ფენაში, საკმაოდ მკვრივ ქანებს წარმოადგენენ, ჰაერზე კი სწრაფად იფიტებიან და პლასტიკურ მოყავისფრო-მოწითალო თიხებად გარდაიქმნებიან¹⁴. მერგელების ქვემოთ გავრცელებული ფენები წარმოდგენილია ტუფობრეკიებითა და ტუფო-ქვიშაქვებით, რომლებსაც ზოგადად ტუფიტების სახელწოდების ქვეშ აერთიანებენ. მათი გამოსავლები ჩვეულებრივ შე-

¹¹ М. З. Губаидулина, Отчет по детальной разведке Садахлинского месторождения мраморовидных известняков, 1952. Геологический разрез по линии II — II, Приложение № 6, гв. 67. Фонды Г.Г.У.

¹² М. З. Губаидулина, დასახ. ნაშრ. გვ. 12—16.

¹³ К. Г. Екивашили и Т. А. Магулария, Отчет Садахлинской геолого-разведочной партии по работам 1954—1955 г. с подсчетом запасов флюсовых известняков по состоянию на 1/X 1955 г. Тб., 1955

(ხელნაწერი).

¹⁴ იქვე.

ინიშნება ქედის ქვედა ნაწილში, ზოგ შემთხვევაში კი ვერტიკალურად იჭრება კირქვის ფენებში და 15-20 მ სისქეზე გადაჰყვითს ამ უკანასკნელს. კერძოდ, ასეთი ფაქტი დადასტურებულია სწორედ გამოქვაბულის უკანა; დასავლეთ ნაწილში, სადაც სვეტის ზედაპირი სადგომის იატაკს წარმოადგენს¹⁵. მიკროსკოპიულად ტუფიტები მტკიცე წვრილმარცვლოვან ქანს წარმოადგენს.

წოფის გორას სამხრეთიდან შვეული კედლების ზონაში რამოდენიმე ნალისებური შექრილი უბნები ახასიათებს, რაც გეოლოგების კ. ეკიზაშვილის, ტ. მალულარიას და კ. კერესელიძის დაკვირვებით, გამოწვეულია დიდი მასშტაბის დარღვევებითა და ფენათა მოცურება—ჩამოქცევებით, რასაც ზელს უწყობს რაიონში ფართოდ გავრცელებული ტექტონიკური მოვლენების საფუძველზე განვითარებული ქედის ძლიერი დანაპრალეობა¹⁶.

გორის ამ მონაკვეთში, შვეულ კედელზე უწესრიგოდაა განლაგებული ათამდე გამოქვაბული და კარსტული წყლების სადინარი-სიცარიელები, რომლებსაც კარული უსწორმასწორობა ახასიათებს, გამოქვაბულთა ჰიპსომეტრიულ განლაგებაში დ. წერეთელმა დაინახა კარსტული ციკლის სამი საფეხური¹⁷.

წოფის გამოქვაბულის მიდამოებში არსებობს საკმაოდ დიდ ღებეტის მქონე ექვსი წყარო, მათ შორის უახლოესი, №1, პალეოლითური სადგომის ტერეტორიაზე მდებარეობს, გამოქვაბულდან სამხრეთ-დასავლეთით 300 მ მანძილზე.

მისი ღებეტი უდრის 2,5 ლიტრს წამში, ტემპერატურა 14°-სს არ აღემატება, რეჟიმი მუდმივია და მნიშვნელოვანი რაოდენობით შეიცავს მარილებს.

სწორედ დაკარსტულ-დანაპრალეებული რაიონის ცენტრალურ ნაწილში, კირქვებისა და მერგელების შეხვედრის ზოლში (მდინარის დონიდან 180—200 მ სიმაღლეზე), მდებარეობს წოფის პალეოლითური გამოქვაბული. მისი გეოგრაფიული კოორდინატებია 41° 16' (განივი) და 44° 44' (სიგრძივი).

¹⁵ М. З. Губандулина, დასახ. ნაშრ.

¹⁶ К. Г. Екивазвили и Т. А. Магулария, Указ. соч.; К. Г. Кереселидзе, Дополнительный отчет Садахлинской Г. р. П. (флюсовые известняки) за 1941 г. фонд ЗГУ (ხელნაწერი).

¹⁷ დ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 2.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

კულტურული ფენების სტრატობრაფიული დახასიათება და არქეოლოგიური ნაშთების ჰოროზონტული ბავრცმელება

წოფში ორი წლის (1957 — 1958 წწ.) მუშაობის შედეგად გაითხარა დამარხული გამოქვაბულის 2/3 ნაწილი, კერძოდ, შესწავლილ იქნა სადგომის სამხრეთი ნახევარი (45 კვმ ფართობი), შესავალი მონაკვეთის გარდა, რომელიც თაღდან მოწყვეტილი ლოკლებით იყო ჩახერგილი (ტაბ. II). მიუხედავად იმისა, რომ გამოქვაბული დღეისათვის ნაწილობრივ არის გათხრილი, მაინც მოსახერხებელია მისი სქემატური გეგმის მოხაზვა. გამოქვაბულის ცენტრალური ღერძი დამხრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და შესავალიც ამ უკანასკნელის მიმართულებითაა მიქცეული (სიგანე 4 მ). გამოქვაბულის გეგმა ზოგადად მოგრძო ღერეფნისებური მოყვანილობისაა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცენტრალურ ნაწილში ჩრდილო კედლის გახრილობას. გამოქვაბულის სიგანე ამ ნაწილში 5,40 — 5,60 მ, დასავლეთისაკენ (სიღრმეში) კედლები თანდათან ვიწროვდება და სიგანე 2,80 მეტრამდე მცირდება.

სადგომში გამოვლენილი სტრატობრაფიული სურათის ფიქსირების მიზნით აიზომა და ჩაიხატა ორი ძირითადი ჰორიზონტი და განივი (ტაბ. III-IV)¹. გრძივი ჰორიზონტი მთელ სიგრძეზე მიყვება გამოქვაბულს, იგი ა₅, ბ₅₋₄, ც₄, დ₄ და f₄ კვადრატების გავლით ჯერ გამოქვაბულის ცენტრალური ღერძის პარალელურად მიემართება დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, მაგრამ შემდეგ f-ფ კვ.

¹ ჰორიზონტები აიზომეს ისტორიის ინსტიტუტის მხატვარ-არქიტექტორმა ნ. თ. თ. ლ. ა. ქ. და თ. ქ. ა. რ. უ. მ. ქ. მ.

საზღვარზე დაგროვილი ლოდების გამო უნეცრად ტყდება. სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ გაივლის 63 კვადრატს და ეკერის 11 კვადრატებს, რომლის გათხრა, გამოქვაბულის თალის დაქცევისას ჩახეჩილ ლოდების გამო, ვერ მოგვიტერხდა. განივი ქრილი აიზომა 12-4 კვადრატებში, გამოქვაბულის შუა ნაწილში, რაც ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის ფენათა სტრატეგრაფიულ განლაგებაზე. მიუხედავად ამისა, სადგომის სტრატეგრაფიაზე მსჯელობისას პირველ რიგში ვითვალისწინებთ სიგრძივი ქრილის სურათს, სადაც უკეთ არის წარმოდგენილი ფენათა თანმიმდევრობა-მონაცვლეობა, დახრილობა, სისქე და სტრუქტურული შემადგენლობა (ტაბ. III).

კულტურული ფენების საერთო სისქე 2-5 მ შორის მერყეობს, მინიმალურია სადგომის დასავლეთ ნაწილში, ხოლო მაქსიმალური აღმოსავლეთ ნახევარში.

გეოლოგიური თვალსაზრისით, თანამედროვე, ზედა I კულტურული ფენა წარმოადგენს შავი ფერის ჰუმუსს, რომელიც წარმოქმნილია ორგანულ ნივთიერებათა ლბობის შედეგად. I ფენის სისქე 1,25-1,70 მ შუა მერყეობს და შეიცავს კერამიკული ჰურჭლის: ქვევრების და ქოთნების ორნამენტირებულ ნატეხებს. გრანიტისა და დიამაზის ხელსაფქვავის ქვებს. თითო-ორიოლა რომბული ფორმის, რკინის, ყუნწიან ისრისწვერს და ცხოველის ძვლებს. ჰუმუსური ფენა 6^ა და 13 კვ. ჩაქრილი აღმოჩნდა სამეურნეო დანიშნულების ორმოებით, რომლებიც სანახევროდ ამოვსებული იყო ნაცრითა და ქვევრის ნატეხებით². I ფენაში განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით იყო ჩართული 1,30×1,40 სმ ზომის კირქვის დაკუთხული ნატეხები, თუ მთელ ბლოკები. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ბლოკები ძირითადი ნაწილი ჰუმუსის ქვედა ზოლშია განლაგებული, უშუალოდ თავზე აწევს მეოთხეულ ფენას და ერთგვარად გამოჰყოფს მას ჰუმუსისაგან (ტაბ. III). ჩვენი აზრით, ეს ლოდები გამოქვაბულის ჩამოქცეული თალის ნაწილებია, რომლებიც დროთა განმავლობაში გადაურჩა მოცურება-გადარეცხვას და ადგილზე შემოინახა უძრავ მდგომარეობაში.

უშუალოდ ჰუმუსისა და კირქვის ბლოკების ქვეშ გადის მეოთხეული ფენა (II), რომელიც ლითოლოგიური თვალსაზრისით მთელ სისქეზე სრულიად ერთფეროვანია. ფენის მაქსიმალური

² ეს ორმოები ნაწილობრივ მეოთხეულ ფენასაც აზიანებენ

სისქე 3,00 — 3,30 მ და იყოფა 5 ჰორიზონტად, რომელნიც შეფერილობით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. II კულტურული ფენის 1-ლი ჰორიზონტი შედგება ყვითელი ფერის ცხიმოვანი თიხნარისაგან, იგი იწყება უკიდურეს a კვ. და მიდის i კვადრატამდის, ე. ი. გამოქვაბულის შესავალ ნაწილამდის, რომლის გარეთ მისი გავრცელების საზღვარი ხელოვნურად შეკვეცოლია (ჩამოჭრილია მშენებლების მიერ). ჰორიზონტის ზედაპირი, I. ფენის მსგავსად, ორმხრივაა დახრილი: დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ (10 — 20°) და ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 20 — 25°, უფრო სწორად, ზედაპირია დახრილი, ქვედა ზოლი კი. ოდნავი ტეხილობით ჰორიზონტულად ვრცელდება და გამოქვაბულის სამხრეთ კედელს ებჯინება (ტაბ. IV). როგორც უკვე აღვნიშვნეთ, 1-ლი ჰორიზონტი ძირითადად შედგება ბუნებრივი შეფერილობის ყვითელი ფერის ფხვიერი თიხებისაგან, გამოწკლისს წარმოადგენს გამოქვაბულის უკიდურესი a და b კვ., სადაც ჰორიზონტი კულტურულ ნაშთებთან ერთად ბრეკჩიად არის ქცეული. ანალოგიური ფაქტები არაერთი შეიძლება დავასახელოთ სხვა ძეგლებიდან (ჯრუჭულა, საგვარჯილე, ქვაქარა), სადაც გამოქვაბულის უკიდურეს ნაწილში მუდმივი სინესტის გამო ფენები შეცემენტებულია.

1-ლი ჰორიზონტის მინიმალური სისქეა 0,50—1,0 მ. მაქსიმალური კი 1,50—2,00 მ არ აღემატება.

1-ლ ჰორიზონტში ადგილ-ადგილ ჩართული იყო კირქვის ნატეხები და ბლოკები, რომლის დიდი ნაწილი წინა h და i კვ-შია თავმოყრილი, რამაც გვაიძულა დროებით ხელი აგვედო აღნიშნული კვადრატების შესწავლაზე.

2-ე ჰორიზონტი უშუალოდ პირველის ქვეშ მდებარეობს, ისე, რომ მათ შორის არავითარი სტერილური შრე ან სხვა რაიმე გამოყოფი ზოლი არ შეინიშნება. იგი შედგება ღია ყავისფერი თიხნარისაგან, იწყება b კვ-ის დასავლეთ ნაწილში, სადაც მისი სისქე 10 — 15 სმ-ია, შემდეგ ოდნავ მატულობს და f კვ. 30 სანტიმეტრამდე აღწევს. აქედან მოკიდებული კი აღმოსავლეთით 15 — 20°-ის დახრილობით სიღრმეში ეშვება, თანდათან თხელდება (10 — 15 სმ), უფერულდება და g კვ-ში მოჭარბებულ კირქვის ღორღში იკარგება (ტაბ. III). ეს ჰორიზონტი სტრუქტურულად პირველის ანალოგიურია, მაგრამ განსხვავდება შეფერილობით. 2-ე ჰორიზონტის ყვი-

თელ თიხებში მნიშვნელოვანი რაოდენობით არის შერეული ნახშირისა და ნაცრის ნაშთები. ასეთი მასალის წყაროს წარმოადგენს № 1 კერა, რომელიც აღმოჩნდა d₄ კვ-ში 0 ხაზიდან 3,75 მ სიღრმეზე, რაც საცხებიტ შეეფარდება ჰორიზონტის დონეს.

3-ე ჰორიზონტი მეორეს ქვეშ მდებარეობს, იგი ლინზური გაჯერელებისა (ტაბ. III), იწყება c კვ. და მხოლოდ e კვ. აღწევს, რას გამოც f კვ-ში. ფიქსირებული განივი ჰრილის სტრატეგრაფიაში არ აისახა. 3-ე ჰორიზონტი შეფერილია შავად, ყვითელ თიხნარში ნახშირის წვრილი ნამცეცების დიდი რაოდენობით შერევის გამო. მიუხედავად იმისა, რომ აქ კერის არსებობა არ დადასტურდა, ჰორიზონტის შეფერილობა ცეცხლის ზემოქმედების უტყუარი მოწმეა. აქაც ისევე, როგორც ზედა ჰორიზონტებში, მცირე რაოდენობით გვხვდება კირქვის ლოდები და უხვად არის წარმოდგენილი კულტურული ნაშთები ქვისა და ძელოვანი მასალის სახით. 3-ე ჰორიზონტის სისქე 10—15 სმ არ აღემატება და 10⁰-ითაა დახრილი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ.

4-ე ჰორიზონტი ყოველმხრივ პირველის ანალოგიურია, იგი შედგება მოყვითალო, მშრალი, მერგელოვანი თიხებისაგან და 2—3 და 5 ჰორიზონტების გამყოფს წარმოადგენს. 4-ე ჰორიზონტი სათავეს იღებს c კვ-ში და 10-15⁰ დახრილობით მცემართება აღმოსავლეთისაკენ. განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ g კვ-ში იქ სადაც 2-ე ყავისფერი ჰორიზონტი ჰქრება, 4-ე ჰორიზონტი 1-ს უერთდება; იმდენად მსგავსია მათი ფერი და შემადგენლობა, რომ მათ შორის საზღვრის დადება ჰირს. 4-ე ჰორიზონტის სისქე c კვ. 25 სმ. f კვ. 1,0—1,15 მეტრამდის იზრდება და ასევე შედის წინა გაუთხრელ ფართობში. მისი განივი გავრცელება ჰორიზონტულია (ტაბ. IV). მიუხედავად იმისა, რომ ეს ჰორიზონტი მდიდარია ქვისა და ფაუნისტური მასალით, იქ კერა ან სხვა რაიმე საყოფაცხოვრებო დეტალი არ აღმოჩენილა.

5-ე და უკანასკნელი ჰორიზონტი წარმოდგენილია ყავისფერი თიხნარით, რომელიც უშუალოდ 4-ე ჰორიზონტის ქვეშ გადის და გამოქვაბულის იატაკზე ვრცელდება. იგი იწყება c კვ. შუა ნაწილში, სადაც მისი სისქე 10 სმ-ია. აღმოსავლეთით კანონზომიერად მატულობს და d კვ. მაქსიმალურ სისქეს — 35 სმ აღწევს. აქედან მოკიდებული, მომდევნო კვადრატებში კვლავ თხელდება, უფერულდება და h კვ. დასაწყისთან მთლიანად ქრება. 5-ე ჰორიზონტის

განივი. გავრცელება თარაზულია, მაშინ როცა დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით დახრილობა 20°-ს აღწევს და სავსებით შეეფარდება გამრქვაბულის იატაკის დახრილობას (ტაბ. II i). 5-ე პორიზონტი მნიშვნელოვანი რაოდენობით იყო ჩართული კირქვის სხვადასხვა ზომის ნატეხები და ლოდები.

როგორც i₁ და i₂ კვ-ში საცდელი შურფის გავლების შედეგად გაირკვა, 5-ე პორიზონტი გამრქვაბულის წინა მოედანზეც გამოდის და იძლევა მრავალრიცხოვან ქვისა და ძვლოვან მასალებს; ალბათ ასევე გამოდიოდა ზედა პორიზონტებიც, რომლებიც №8 საცდელი კარიერის შექმნისას ჩამოუჭრიათ.

აღსანიშნავია, რომ 5-ე პორიზონტის ქვეშ ზუსტად 2-ე პორიზონტის №1 კერის ქვეშ, იმავე ტიპის ქვებით მოწყობილი №2 კერა აღმოჩნდა, რომლის ირგვლივ განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით იყრიდა თავს კულტურული ნაშთები (ტაბ. II). ექვსგარეშეა, რომ 2-ე და 5-ე პორიზონტების დამახასიათებელი შეფერილობის წყაროს სწორედ ეს კერები წარმოადგენენ.

როგორც დავინახეთ, გამრქვაბულის მეოთხეული ფენა იყოფა ხუთ პორიზონტად, რომლებიც ლითოლოგიური შემადგენლობით სრულიად ერთგვაროვანია და მხოლოდ გარეგნული ნიშნებით (შეფერილობა) განსხვავდება ურთიერთისაგან. ამ თვალსაზრისით კიდევ უფრო საინტერესოა ცალკეული პორიზონტიდან მომდინარე მასალათა შეჭერების შედეგები. უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც 1-ლი, ისე 5-ე პორიზონტებისათვის დამახასიათებელია ერთფეროვანი ძვლოვანი ნაშთები და არქაული ტექნიკით დამუშავებული ქვის იარაღ-ანატექვები, რომელშიც ცალკეული გამოჩაყლისის სახით უფრო სრულყოფილი ნაწარმიც ერევა.

როგორც აღენიშნეთ, პორიზონტებს შორის არავითარი გამყოფი შრე ან ფენა არ ყოფილა ფიქსირებული. ყველა პორიზონტი ერთიმეორის უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. მათი ლითოლოგიური ერთიანობა და მასალის ტიპოლოგიური მსგავსება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ რიგით II მეოთხეული ფენა წარმოიშვა ერთ ადგილზე ქვის ხანის ადამიანის ხანგრძლივი ცხოვრების პროცესში, კულტურული ნაშთებისა და ეროზიული თიხების დაგროვების შედეგად, როცა კლიმატურმა პირობებმა; ფაუნამ და ქვის დამუშავების ტექნიკამ ვერ მოასწრო განეცადა არსებითი ცვლილებები ან განიცადა იმდენად მცირე, რომ ჩვენი კომპლექსის მიხედვით ამის შემჩნევა თითქმის შეუძლებელია.

ამდენად მიზანშეწონილად მიგვაჩნია გარეგნული ნიშნებით განსხვავებული ხუთივე პორიზონტი II კულტურული ჯენის სახელწოდების ქვეშ გავაერთიანოთ და განვიხილოთ, როგორც გარკვეული ეპოქის ერთი მთლიანი კულტურა.

როგორც გათხრებმა ცხადყო, წოფი I ქვის ხანის სრულფასოვანი ძეგლია, სადაც ხელუხლებელ უძრავ (in Situ) მდგომარეობაში დადასტურდა ქვედა პალეოლითელი ადამიანის ყოველდღიური ცხოვრების ამსახველი საყურადღებო მასალა.

ქვის ხანის ადამიანის საოჯახო ყოფისა და სამეურნეო საქმიანობის გასაცნობად განსაკუთრებით საინტერესოა მასალის ჭავრცელების ხასიათი და საყოფაცხოვრებო დეტალების განლაგება. ამ თვალსაზრისით ნაკლებად საინტერესოა პირველი პორიზონტი, რადგან აქ არც კერა აღმოჩენილა და არც სხვა რამ ანალოგიური დეტალი, სადაც ჩვეულებრივ, თავს იყრის მასალის დიდი ნაწილი.

პირველი პორიზონტი ყურადღებას იქცევს სხვადასხვა ნაწილში მასალის არათანაბარი გავრცელებით. მაგალითად, ძნელია დავასახელოთ გამოქვაბულის წინა ნაწილში ისეთი მონაკვეთი, სადაც დიდი (200—280 ერთ.) რაოდენობით არ გვხვდებოდეს ქვის იარაღ-ანატექეები და ძვლოვანი ნაშთები. გამოჩენილი მხოლოდ უკიდურესი a და b კვადრატები წარმოადგენენ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს ფართობი „სანაგვე კუთხის“ შთაბეჭდილებას ტოვებდა, სადაც თავს იყრიდა კერებთან მოსაქმე ადამიანის ნასუფრალი ნაშთები, სიგრძივად დაღეწილი ლულოვანი ძვლების სახით და მწყობრიდან გამოსული იარაღები (50 — 70 ერთეული).

განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა მეორე პორიზონტი.

2-ე პორიზონტის მიმართ შეიძლება დაბეჭდებით ითქვას, რომ ამ დროისათვის ადამიანი უკვე იყენებდა კირქვის ლოდებს საოჯახო საჭიროებისათვის. ამის პირდაპირი საბუთია d₄ კვ. აღმოჩენილი №1 კერა, რომლის ირგვლივ c₃₋₄, d₃₋₄ და e₃₋₄ კვ-ში განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით იყრიდა თავს ქვის იარაღ-ანატექეები და ნანადირევი ცხოველების დამწვარ-დაღეწილი ძვლის ფრაგმენტები. d₄ კვ. გამოვლენილი კერა შექმნილია სამკუთხად გახლაგებული სამი დიდი ლოდისაგან: ერთი. დევს სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ზომები: 90×70×25 სმ), მეორე, ჩრდილო დასავლეთით (150×40×30 სმ), ხოლო მესამეს ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე უკავია და ზომით (80×60×40 სმ) პირველს უახლოვდება. კერის საინტე-

რესო დეტალს წარმოადგენს თვით ლოდების ორიენტირება. თვითეული ლოდი ისეა დადებული (დაბალი თავით შიგნით). რომ ქვების ზედაპირზე ერთგვარი ორმოსებური ჩაღრმავებაა წარმოქმნილი. ეს ფაქტი კერის შემქმნელი ადამიანის გამიზნული მოქმედების შედეგი უნდა იყოს. ამ ვარაუდის სისწორეს მხარს უჭერს აქვე d₄ კვ. ზუსტად № 1 კერის ქვეშ აღმოჩენილი № 2 კერა (5-ე პორიზონტი), რომელიც აღნაგობითა და ყველა დამახასიათებელი დეტალით პირველის განმეორებას წარმოადგენს (ტაბ. II). ამ შემთხვევაში სამკუთხად განლაგებული ლოდების თავზე (დასავლეთით, აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით) 15—20 სმ სიღრმისა და 70—80 სმ დიამეტრის ჩაღრმავებაა შექმნილი. კერების გეგმარება, სტრატეგრაფია, ადგილი და საერთო მსგავსება კიდევ ერთი საბუთია, რომელიც წოფში ადამიანის ხანგრძლივ, უწყვეტ ცხოვრებაზე მიგვითითებს. ჩვენი აზრით, კერა №1 შეიქმნა მას შემდეგ, რაც ქველ* (№ 2) კულტურულმა ფენამ დაფარა და შეწყვიტა მოქმედება, ე. ი. ზედა კერა ქვედა კერის უშუალო რესტავრაციას წარმოადგენს.

მეტად საინტერესო საოჯახო დეტალს წარმოადგენს აგრეთვე გამოქვაბულის იატაკის მერგელოვან თიხნარში ჩაჭრილი ორმო, რომელიც აღმოჩნდა c₄ კვ. შუა ნაწილში (ტაბ. II). საერთო მოხაზულობით ორმო გობისებური ფორმისაა, მისი დიამეტრი — 1,20 მ, ხოლო სიღრმე 30 — 35 სმ არ აღემატება (ორმოს დასავლეთ ნახევარი ჩამოჭრილი იყო № 14 გეოლოგიური თხრილით). ორმოში აღმოჩნდა მარტორქის მეტაბოლიუმი, ცხენის ყბის ნატეხი და რამდენიმე ანატკეცი ქვისა. ორმოს ფსკერსა და კედლებს ცეცხლის ზემოქმედების შედეგად 5 სმ სისქის შავი სარჩულისებური შრე შემოუყვებოდა, შუა სივრცე კი შევსებული იყო 5-ე პორიზონტის ყავისფერი თიხნარით, რომელიც მეზობელ d₄ კვ-ში დადასტურებული კერიდან იღებს სათავეს. ასეთი მონაცემების საფუძველზე ძნელია დანამდვილებით რაიმე ითქვას ორმოს დანიშნულების შესახებ. როგორც ცნობილია, ქვის ხანის სადგომებში დადასტურებული ორმოებს სპეციალისტები კერებად ან საკუქნაოდ გამოყენებულ ხარობად მიიჩნევენ^{*}.

ეთნოგრაფიული მასალებს მოშველიების საფუძველზე ცხადი ხდება, რომ ხორცის შეწვა, როგორც უშუალოდ ღია ცეცხლზე,

* И. П. Ефименко. Первобытное общество, 1953, гл. 240—241.

П. И. Борисковский, Древнейшее прошлое человечества, М. Л., 1957, гл. 98.

ისე ორმოში ან ორ გაბობილ ქვას შორის, პირველყოფილი სამზარეულო საქმიანობის ერთერთი ხერხია. რომელსაც ვერ გასცილდა ჩვენი დროის პრიმიტიული მონადირე ჯგუფები⁴.

საკვების მომზადების ხსენებული წესი მეტად არქაული ჩანს თავისი ბუნებით და სავსებით შესაძლებელია ადამიანს გაეცნო იგი ძველიქვის ხანის ადრეულ საფეხურზე. პროფ. ბ. პ ო რ შ ნ ე ვ ი ს აზრით, პალეოლითურ სადგომებში „სანახშირე“ ორმოების გაჩენა დაკავშირებული უნდა იყოს ცეცხლის ისეთი დადებითი თვისებების შეცნობასთან, როგორიც არის ორმოში საკვების მომზადების მხარე⁵. დაახლოებით ასეთივე შეხედულებისაა პროფ. ს. ს ე მ ი ო ნ ო ვ ი ც. მისი აზრით, საკვების ორმოში მომზადება ისევე ძველია, როგორც ღია ცეცხლის კულინარია⁶, რომლის უტყუარ ნიშნებს დამწვარ-შებოლილი ძვლების სახით ვხვდებით ადრეპალეოლითურ ხანის ნამოსახლარ ადგილებში, იქ, სადაც ფენა უძრავ მდგომარეობაშია შემონახული.

ჩვენი აზრით, ასევე შეიძლება აიხსნას წოფში კერის გვერდით აღმოჩენილი ორმოს დანიშნულება.

წოფის სადგომში კერებისა და გობისებური ფორმის კედლებ-შებოლილი ორმოს აღმოჩენა ავსებს და ამდიდრებს ჩვენ ცოდნას ძველიქვის ხანის ადამიანის საოჯახო ყოფისა და სამეურნეო საქმიანობის შესახებ.

ასეთია წოფის გამოქვაბულის იმ საყოფაცხოვრებო დეტალებისა და მასალის გაერცელების სურათი, რომელიც სადგომის სამხრეთ ნახევარში გამოვლინდა.

⁴ П. П. Ефименко, დასახ. ნაშრ., გვ. 280.

⁵ Б. Ф. Поршнев, О Древнейшем способе получения огня, Советская этнография, I, Москва, გვ. 24—25.

⁶ С. А. Семенов, Первобытная техника, МИА, 54, 1957, გვ. 229.

წოფი I-ის ბანათხარი ფაშნა

წოფის პალეოლითური სადგომის მასალებში ქვის იარაღ-ანატკეცების გვერდით საპატიო ადგილი უჭირავს ფაუნისტურ ნაშთებს. ძვლოვანი მონაპოვარი საშუალებას გვაძლევს წოფის კულტურა დაუუკავშიროთ საერთო გეოლოგიურ მოვლენებს, აღვადგინოთ მუსტიური ადამიანის გარემომცველი გეოგრაფიული სამყაროს სურათი და ვიმსჯელოთ ნადირობის, როგორც სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგის, შესახებ.

წოფის პალეოზოოლოგიური მასალა წარმოდგენილია ცხოველის კბილებით, ფალანგებით, სახსრისა და წვრილად დაღწილი ლულოვანი ძვლებით, რომლებიც ადამიანის მიერ ნანადირევ და საკვებად გამოყენებულ ცხოველებს ეკუთვნიან. ადამიანის ზემოქმედების უტყუარი ნიშნები კარგად შეიმჩნევა 3—5 სმ სიგრძის ფრაგმენტებადქცეულ ლულოვანი ძვლების ზედაპირზე. აქ ვხედავთ ქვის დარტყმის შედეგად მიღებულ ფოსოებს, ხორცის დანაწილების დროს ქვის იარაღით მიყენებულ ნაკაწრებს და ცეცხლში მოხვედრის ნიშნებს. ძვლების დიდი ნაწილი იმდენად ფრაგმენტულია, რომ მათი განსაზღვრა შეუძლებელი ხდება. მათ აღარ გააჩნიათ ამისათვის აუცილებელი კომპონენტები, როგორიც არის ეპიფიზი, საერთო მოყვანილობა და სხვა.

დამარხულ გამოქვაბულში მოპოვებული ძვლოვანი მასალა შეისწავლა პალეობიოლოგიის ინსტიტუტის მეცნიერმა თანამშრომელმა ა. ვეკუაშ¹.

¹ ა. ვეკუაშ. ზოგიერთი მასალა წოფის (აღმ. საქართველოს) პალეოლითის ძუძუმწოვრების შესწავლისათვის, ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშათა VIII სამეცნიერო კონფერენცია, თეზისები, თბ., 1958, გვ. 34—35.

ჯანსაზღვრული სახეების შემაჯამებელი სია, ძვლების რაოდენობისა და ინდივიდების რიცხვის ჩვენებით, შემდეგი სახით წარმოგიდგება:

წოფის გამოქვაბულის ფაუნა

ცხოველთა სახეები	II ფ ე ნ ა	
	ძვლების რაოდენობა	ინდივიდების მინიმალ. რაოდენობა
Perissodactyla—კენტრლიქოსნები		
1. ბეწვიანი მარტორკა— <i>Rhinoceros aff. antiquitatis</i> Bl	3	2
2. ცხენი— <i>Equus caballus</i> L (cf. var. <i>stricfipes</i> Lab)	17	3
3. ნაშარბი ვირი (ვეროპის)— <i>Equus cf. hydruntinus</i> Reg	42	4
Artiodactyla—წყვილჩლიქოსნები		
1. ნიაშორი— <i>Capra aegagrus</i> Erxl(?)	1	1
2. დაღესტნის ჯიხვი— <i>Capra cylindricornis</i> Bl	108	7
3. კეთილშობილი ირემი— <i>Cervus elaphus</i> L.	10	2
4. დომბა— <i>Bison</i> sp.	15	3
Carnivora—მტაცებლები		
1. მგელი— <i>Canis</i> sp.	1	1
2. დათვი— <i>Ursus</i> sp.	2	1
Rodentia—მღრღნელები		
1. რუხი კურდღელი— <i>Lepus europaeus</i> L.	4	2
2. ოქოტონა— <i>Ochotona</i> sp.	275	10
სულ		36

უნდა აღინიშნოს, რომ წოფის ფაუნა ზოგადად მსგავსია კავკასიის სხვა მუსტიერული სადგომებიდან მომდინარე მასალებისა (წონა, კუდარო I, ჭრუჭულა, დაშალახლი, დამჭილი, ნავალიშინო, ახშტირი, ილსკაია, სტანიცა დახოვსკაია და სხვ.). ოქოტონას გარდა; ვერ დავასახელებთ ცხოველის ისეთ სახეობას წოფიდან, რომელიც უცნობი იყოს კავკასიის მუსტიესათვის.

ოქოტონა წოფის პალეოლითური სადგომის უნიკალური მონაპოვარია. ეს არის კავკასიის პლეისტოცენის პირველი აღმოჩენა. იგი მთელი რიგი დამახასიათებელი ნიშნებით განსხვავდება მეოთხეულისა და თანამედროვე ოქოტონების დაკნინებული ფორმებისაგან². წოფის ოქოტონა ზომებით ახლო მსგავსებას ნახულობს მესამეულის დიდტანიან ოქოტონებთან, ხოლო, ქვედა ყბის გარე კიდის ამოზურცულობით ს. და ლ. ს. მიერ ურაცკის ქედზე (სომხეთში) აღმოჩენილი სუბფოსილური სახეობის ანალოგიურია³. მსგავსების საფუძველზე ა. ვეკუამ ეს უკანასკნელი იმავე ოქოტონას დაკნინებულ ფორმად მიიჩნია, რომელსაც წოფის ნამარხი ნაშთები განეკუთვნება⁴. წოფის ოქოტონების ზომათა სიდიდე, იმავე ავტორის აზრით, გამოწვეული უნდა იყოს ამიერკავკასიაში ამ გვარისათვის ხელსაყრელი საცხოვრებელი პირობების არსებობით მეოთხეულში⁵. განსაკუთრებით საგულისხმოა ა. ვეკუასა და მ. შილდოვსკის მიერ გამოთქმული დასკვნითი მოსაზრება იმასთან დაკავშირებით, რომ წოფში მოპოვებული ნაშთები ოქოტონების ახალ, ჭერ კიდევ უცნობ სახეობას განეკუთვნება⁶.

როგორც ცნობილია, საქართველოს თანამედროვე ფაუნაში ოქოტონები აღარ გვხვდებიან. მათი გადაშენების მიზეზს ხსენებული ავტორები ანთროპულ; ფაქტორში ეძებენ; თუმცა არ კამოციხავენ ისეთი რიგის აბიოტიკური ფაქტორის მონაწილეობას, როგორცაა ზშირი ვულკანური ამონთხევები⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ ოქოტონას ძვლებისა და ჩნდივიდების რაოდენობით პირველი ადგილი უკავია წოფის განათხარ ფაუნაში, ეს ჭერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, თითქოს ეს პატარა ცხოველი პალეოლითელი ადამიანის ძირითადი სანადირო ობიექტი ყოფილიყოს. ამ მხრივ, უთუოდ დამაფიქრებელია ნაშთების აღმოჩენის ვითარება. საგულისხმოა, რომ ოქოტონას ნაშთები ძირითადში d₄ და f₃ კვადრატებიდან მომდინარეობს. 1957 წ. 5-ე პორიზონტში, იქ, სადაც ქვებზემოწყობილი კერა დადასტურდა, დამწვარ-შებოლილი ლულოვანი

² ა. ვეკუა და შილდოვსკი, ოქოტონას (Ochotona) პირველი მონაპოვარი კავკასიის პალეოლითიდან. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXI, № 3, 1958, გვ. 285.

³ იქვე, გვ. 286.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

ძვლის ფრაგმენტებთან ერთად ნახული იქნა ოქოტონას ქვედა ყბის მარცხენა ნახევარი და რამოდენიმე კიდურის ძვალი. 1958 წელს ოქოტონას დიდძალი ნაშთი აღმოჩნდა თავმოყრილი 3 კვ. დიამეტრით 70 სმ ფართობზე. ძვალთა უმეტესობა ბუნებრივ შესახსრებაში იყო განლაგებული. ნაშთების ასეთი ლოკალიზაცია და განლაგების თავისებური ხასიათი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გამოქვაბულში მათი მოხვედრის გზები ადამიანს არ უნდა უკავშირდებოდეს. უფრო სარწმუნოა, დავუშვათ გამოქვაბულში ოქოტონების დასახლება დროის გარკვეულ მონაკვეთში, როცა ადამიანმა დასტოვა იგი (შესაძლებელია, დროებით) და საცხოვრებლად სხვაგან გადაინაცვლა, ხოლო კულტურულ ფენაში ჩასახლებული ოქოტონების ერთი ნაწილი იქვე იხოცებოდა და ქმნიდა ძვლების ისეთ თავმოყრას, როგორიც 3 კვ. დადასტურდა. რასაკვირველია, გამოჩენილი არ არის ადამიანის ხელში მოხვედრილი ზოგიერთი მათგანი საკვებადაც ყოფილიყო გამოყენებული, რასაც მოწმობს კერის ჩრველი ნახული დამწვარი ძვლები, მაგრამ ამას ალბათ უფრო შემთხვევითი ხასიათი უნდა ჰქონოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში, გაუგებარი იქნებოდა, როგორ გადაურჩა პალეოლითელის ბასრ კბილებს ამ მცირეტანიანი ცხოველის წვრილი ლულოვანი ძვლები, რომლებიც მთლიანი სახით არის აღმოჩენილი.

როგორც ცნობილია, ოქოტონების საყვარელ საცხოვრისად ითვლება ისეთივე შიშველი (კლდოვანი) მთაგორიანი ადგილები, როგორც ლანდშაფტური მონაცემებიც ახასიათებს წოფის მიკრორაიონს. ოქოტონასთან ერთად, სხვა განხილული ცხოველების ბიოლოგიური ნიშნების გათვალისწინებით სარწმუნო ხდება, რომ შუა მეოთხეულში წოფში მოსახლე ადამიანს ცხოვრება ისეთსავე მორფოლოგიურ სამყაროში უხდებოდა, რასაც ამჟამად ვხედავთ სადგომის მიკრორაიონში.

როგორც მასალის აღწერისას დავინახეთ, წოფში მოპოვებული ნაშთები ეკუთვნის სტეპებისა და მთაგორიანი ლანდშაფტის მოყვარულ ცხოველებს. ეს გარემოება სრულიად კანონზომიერია და ადვილად პოულობს ახსნას წოფის ლანდშაფტური მონაცემებით, რომელიც მთიდან ბარში გარდამავალი ხასიათისაა.

სადგომის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთით იშლება მტკვრის ვრცელი დაბლობი, ხოლო დასავლეთით და სამხრეთით გადაჭიმულია სომხეთის მაღალმთიანი ზოლი. ბუნებრივია, ასეთ

პალეოგეოგრაფიულ რაიონში მოსახლე ადამიანს ადვილად მიუწვდებოდა ხელი როგორც მთაში, ისე ვაკეზე მობინადრე ცხოველებზე.

მოპოვებული ნაშთების გეოლოგიური ასაკის დადგენის თვალსაზრისით უთუოდ საყურადღებოა ა. ვეკუას მიერ მასალის გეოლოგიური შესწავლის საფუძველზე გამოთქმული მოსაზრება. ხსენებული მკვლევარის აზრით, წოფში წარმოდგენილია შედარებით სითბოს მოყვარული ფორმები და შესაძლებელია მათი ზემოცვლა წალექები მინდელ-რისის გაყინვაზე დათმობის ეპოქას უკავშირდებოდეს. თუ რამდენად ემთხვევა ასაკის გეოლოგიური განსაზღვრა არქეოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგებს, ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, ამჟამად კი გაკვრით შევეხებით წოფის ფაუნის დამახასიათებელ თავისებურ მონაცემებს.

წოფში მოპოვებული პალეონტოლოგიური ნაშთები, მართალია, ზოგადად მსგავსია, მაგრამ რამდენადმე მაინც განსხვავდება როგორც შავი ზღვის სანაპირო ზოლის, ისე ჩრდილო კავკასიისა და კოლხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილის პალეოლოგიური სადგომების ფაუნისტური მასალებისაგან. მათ შორის მსგავსება შეინიშნება მთის ტყიანი ზოლის მტაცებელ და ჩლიქოსან სახეებში, როგორც არის მგელი, მურა დათვი, ირემი და სხვა. ამ მხრივ, კიდევ მეტი შეიძლება ითქვას წოფისა და იმერეთის პალეოლითურ ძეგლებზე, სადაც გვხვდება მცირე აზიის ზეგანის მკვიდრი ცხოველები — განათხარი ცხენი და ვირი.

განმასხვავებელი ხასიათის მონაცემებიდან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ წოფის მასალებში არ მოიპოვება გამოქვაბულის დათვის ნაშთები. როგორც ცნობილია, ეს ცხოველი დასავლეთ ევროპისა და ჩრდილო აფრიკის ფაუნის დამახასიათებელ სახეობას წარმოადგენს პლეისტოცენის მეორე ნახევრის მთელ სიგრძეზე კავკასიაში მისი ნაშთები ცნობილია ჩრდილო კავკასიისა (ილსკაიას და სტანიცა დახოვსკაიას) და დასავლეთ ამიერკავკასიის სადგომებიდან. კერძოდ, შეუძლებელია დავასახელოთ ამიერკავკასიის რომელიმე მეტნაკლებად შესწავლილი სადგომი, სადაც გამოქვაბულის დათვის (*Ursus spelaeus*) ნაშთები არ იყოს. აღმოჩენილი. აღნიშნული ცხოველის მოკარბებით, პირველ რიგში, გამოირჩევიან ახშიტირისა და ნავალიშინოს გამოქვაბულები სოქის მიდამოებში, ქვაქარა და ხალოდნი გრო-

ტი აფხაზეთში, დამარხული - გამოქვაბული ქუთაისში, ჭრუ-
პულა, დევისხერელი, მღვიმევი, საკაქია, გვარჯილას კლდე
იმერეთში და წონა და კუდარო I-ლი სამხრეთ ოსეთში. იგივე თვა-
ლსაზრისით, აგრეთვე, საინტერესოა გამოქვაბულის დათვის გავ-
რცელების ქრონოლოგიური ჩარჩოებიც, რომელიც ძველიქვის ჩა-
ნის ყველა საფეხურს მოიცავს აშელიდან მოყოლებული თითქმის
მეზოლითამდის (მაშინ, როცა დასავლეთ ევროპაში იგივე სა-
ზღვრები რის-ვიურმზე მოდის). გამოქვაბულის დათვის აღმოჩენის
პუნქტების სიმრავლე, ნაშთების რაოდენობრივი მონაცემები და
ქრონოლოგიური საზღვრების გათვალისწინება პირდაპირ მიგვი-
თითებს იმ ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებზე, რომელიც არსებობ-
და დასავლეთ ამიერკავკასიაში პლეისტოცენის მთელ სიგრძეზე ამ
ცხოველის გავრცელებისათვის. ასეთი სურათის ფონზე მეტად რე-
ლიეფურად გამოიყურება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში არსებული
ვითარება. როგორც ცნობილია, ჭერჯერობით ამიერკავკასიის ამ
ნაწილში გამოქვაბულის დათვის აღმოჩენის არცერთი ფაქტი არ
ყოფილა დადგენილი. მართალია, ჭერ ვ. ბოგაჩევმა, ხოლო
შემდეგ ვ. გრომოვმა აღრიხდელ ნაშრომებში დაადასტურეს
ბინაგადში გამოქვაბულის დათვის არსებობა⁶, მაგრამ ნ. ვერეშჩა-
გინმა შეამოწმა და უარყო ეს ფაქტი, როგორც მცდარი და მიუ-
ღებელი⁷. იმასთან დაკავშირებით, რომ გამოქვაბულის დათვის არ
იცნობს არც მცირე კავკასიონი, ტალიში და არც ქურთისტან-სი-
რიის გამოქვაბულები, ნ. ვერეშჩაგინმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ
ამ ცხოველის სამხრეთით გავრცელების საზღვარი არ უნდა სცილ-
დებოდეს დასავლეთ ამიერკავკასიას. ასეთი ვარაუდის ჭეშმარიტება
კიდევ ერთხელ დაგვიდასტურეს დამჯილის, დაშალახლისა (აზერბ.
სსრ) და წოფის გათხრებმა. მიუხედავად იმისა, რომ ამიერკავკასიის
სამხრეთ რაიონებში დაახლოებით ისეთივე ლანდშაფტური პირო-
ბებია, როგორც ამას ვხედავთ დასავლეთში, ხსენებულ სადგომებს
გამოქვაბულის დათვის ნაშთები მაინც არ მოუტია. გამოქვაბულის

⁶ В. В. Богачев, Четвертичная (межледниковая) фауна на Апшеронском полуострове, Докл. АН СССР, XIII, 3, 1939, გვ. 315-318; В. И. Громов, Материалы к изучению терас реки Терек между г. Орджоникидзе и Моздок, Тр. инст. геол. наук, 3, геол. сер. 10, გვ. 17-35.

⁷ Н. К. Верещагин, Млекопитающие Кавказа, М.-Л., 1959, გვ. 264.

დათვის გავრცელების საზღვრების დადგენის გარდა ეს ფაქტი განსაკუთრებით იმ მხრივ არის საინტერესო, რომ იგი წარმოდგენას გვიქმნის მეოთხეულში ერთი რაიონის სხვადასხვა ნაწილში (აღმოსავლეთ და დასავლეთ ამიერკავკასია) განსხვავებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და განსაკუთრებით კლიმატური პირობების არსებობაზე, რომლის გავლენას უნდა მიეწეროს ფაუნისტური სამყაროს ზოგიერთი კონტრასტები. ერთ მხარეში შესანიშნავი ვითარება ჩანს გამოქვაბულის დათვის არსებობისათვის, მაშინ როცა მეორე (აღმოსავლეთ ამიერკავკასია) ყოველივე ამას მოკლებულია. სხვაობა, რომლის მიზეზად უფრო კლიმატი უნდა მივიჩნიოთ, მეტად არსებითი ხასიათისაა, რადგან გარკვეული გავლენა მოუხდენია ფაუნისტურ სამყაროზე. მიღებული შედეგებისა და მისი გამომწვევი მიზეზების ძიებისას ბუნებრივია მკვლევარს დაებადოს ასეთი კითხვა: ახდენდა თუ არა იგივე პირობები გავლენას ადამიანის კულტურის განვითარებაზე და თუ ახდენდა, როგორ აისახა იგი მატერიალურ კულტურაში? ჩვენთვის გასაგებია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ასეთი საკითხის მართებულად გააზრებას მიუხედავად იმისა, პასუხი დადებითი იქნებოდა თუ უარყოფითი, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ ამისათვის აუცილებელია ჩვენი ქვეყნის ორევე ნაწილში შესწავლილი იქნეს უძრავად დაცული ფენებისა და მდიდარი მატერიალური ნაშთების შემცველი ქვის ხანის რამოდენიმე სინქრონული ძეგლი. სამწუხაროდ, ამ მხრივ აღმოსავლეთ ამიერკავკასია ბევრად ჩამორჩება დასავლეთ რაიონებს. ასეთი არანორმალური მდგომარეობის შედეგად მიღებული მონაცემები კი, როგორც დავინახეთ, მხოლოდ საკითხის დაყენების საშუალებას იძლევა.

წოფის ფაუნისტური კომპლექსის მეორე თავისებურებას წარმოადგენს ძვლოვანი მასალის საერთო სიმცირე და სახეთა რაოდენობრივი ნიველირება. როგორც ცნობილია, აშელიდან მოყოლებული, უმთავრესად კი, მუსტიეს ხანაში ნადირობა შერჩევით ხასიათს ატარებს. ყოველ შემთხვევაში ჩვენ გაგვიჭირდებოდა რომელიმე ისეთი ძეგლის დასახელება, რომლის ფაუნისტურ მასალებში წამყვანი ადგილი ცხოველის ამა თუ იმ სახეს არ ეკუთვნოდეს. მაგალითად, ახშტირის გამოქვაბულში აღმოჩენილია გამოქვაბულის დათვის 1466 ც. ძვალი, მაშინ როცა სხვა სახეები ერთეულებად

არის წარმოდგენილი¹⁰. ასეთივე სურათს ვხედავთ კუდარო I-სა და წონას გამოქვაბულებში, სადაც გამოქვაბულის დათვის ნაშთები. მასალის 70—80% შეადგენს. იგივე შეიძლება გავიმეოროთ ილსკაიას სადგომის მიმართ, სადაც ძვლოვანი ნაშთების 60% ეკუთვნის ბიზონს. ს. ნ. ზამიატინის გამოანგარიშებით, ამ სადგომის მცხოვრებლებს მოუკლავთ 2400-მდე ინდივიდი¹¹. კიდევ მეტი შეიძლება ითქვას ყირიმისა და შუა აზიის გამოქვაბულებზე, როგორც არის სტაროსელიე (ვირი 98%), ჩუკურჩა (ჯეირანი), აჯი-კობა (ჯეირანი), შაითან-კობა (ჯეირანი), ამირთემირი და ტეშიკ-ტაში (მთის თხა). ამგვარი ფაქტები შეგვეძლო რამოდენიმე ათეულამდის გაგვეზარდა, როგორც ჩვენი, ისე უცხოური ძეგლებიდან მოტანილი მაგალითებით, მაგრამ, ფიქრობთ, ესეც საკმარისია, რათა წარმოდგენა ვიქონიოთ შერჩევითი ნადირობის ხასიათზე. სრულიად თამამად შეიძლება ითქვას, რომ შერჩევითი ნადირობის ფაქტები დამახასიათებელია თითქმის ყველა მუსტიეური ხანის სადგომისათვის, რასაც მოკლებულია წოფის გამოქვაბული. ამ მხრივ წოფი რამდენადმე ახლო დგას კიიკ-კობასთან, რომლის ზედა ფენაში წამყვანი სახეობის ცხოველი—გიგანტური ირემი—8 ინდივიდი თაა წარმოდგენილი¹².

წოფის ძვლოვანი მასალის სიმცირე და სახეთა რაოდენობრივი ერთფეროვნება საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ნადირობის საკმაოდ რთული სამეურნეო საქმიანობა, რომელიც მოითხოვდა დიდი კოლექტივის ორგანიზებასა და სამონადირო ტაქტიკური ჩვევების დაგროვებას, ვერ იდგა სათანადო სიმაღლეზე. წოფში, როგორც ჩანს, ნადირობის ხერხები იმდენად პრიმიტიული იყო, რომ მას პირველყოფილი ადამიანი თანაბარი წარმატებით იყენებდა სხვადასხვა ძალისა და ბუნების მქონე ცხოველების წი-

¹⁰ С. Н. З а м я т н и н, Навадиншинская и Ахштирская пещеры на черноморском побережье Кавказа, Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, 1940, № 6—7, 100—101; მ ი ს ი გ ე, Изучение палеолитического периода на Кавказе за 1936—1948 г. Материалы по четвертичному периоду СССР, вып. 2, 83, 128—139.

¹¹ Н. К. З а м я т н и н, Итоги последних исследований Ильского палеолитического местонахождения..., 1934, 83. 207—218.

¹² Г. А. Б о н ч-О с м о л о в с к и й. Палеолит Крыма 1, Грот Кник-Коба, М.—Л., 1940, 83. 66—68.

ნააღმდეგ, მიუხედავად იმისა, იქნებოდა ეს მარტორქა, ცხენი, ვი-
არი, ღომბა; თხა, ირემი, მგელი; დათვი და სხვა. არსებული ვითა-
რების და წოფის ლანდშაფტური პირობების გათვალისწინებით, სა-
ფიქრებელია, აქ მოსახლე ადამიანის ნადირობის ერთ-ერთი ძირი-
თადი ხერხი ჯერაგით ნადირობა ყოფილიყო.

ჯერაგით ნადირობისას ცეცხლითა და ხმაურით დამფრთხალი ცხო-
ველების ქარაფებისაგან გარეკა და კლდეზე გადაჩეხა ერთნაირი
წარმატებით არის შესაძლებელი იმისდა მიუხედავად, როგორი ბუ-
ნებისა და ძალის მქონეა ესა თუ ის სახეობა.

ნადირობის ხსენებული წესი გამორიცხავს ყოველგვარ შერ-
ჩევიტობას და სავსებით შესაძლებელია ისეთი ერთფეროვანი სუ-
რათის მიღება, როგორც წოფის გამოქვაბულში გამოვლინდა.

როგორც წინა თავში დავინახეთ, წოფის გორის თხემი წარ-
მოადგენს სამხრეთიდან მაღალი ქარაფებით შემოზღუდულ ზეგანს,
რომლის ძირში პალეოლითური სადგომი მდებარეობს. შესაძლებე-
ლია, ამგვარი ბუნებრივი მონაცემი ერთ-ერთი იმ ხელსაყრელ პი-
რობათაგანი იყო, რამაც აიძულა ადამიანი ხანგრძლივი დროით და-
სახლებულიყო ამ ტერიტორიაზე. წოფის ძვლოვანი მასალის სიმ-
ცირე გვაფიქრებინებს, რომ წოფში მოსახლე ჯგუფის ეკონომიურ
ცხოვრებაში შემგროვებლობას, ნადირობასთან ერთად, მნიშვნე-
ლოვანი როლი უნდა ეთამაშა ქვემო ქართლში მეურნეობის ამ დარ-
გის დაწინაურების მნიშვნელოვანი წინაპირობაა იქ გავრცელებუ-
ლი, ვულკანური ფერფლით განოყიერებული, წაბლა და ტყის მუ-
რა ნიადაგები. და რაიონის ზომიერი კონტინენტალური კლიმატი.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე

მკის იარაღები და წარმოების ნაშთები

წოფი I, ფენათა სიმძლავრით, ქვის იარაღ-ანატკეცების კომ-ალექსის სიმდიდრით და იშვიათი ფაუნისტური ნაშთებით, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია საბჭოთა კავშირში.

გათხრების პროცესში მოპოვებული მრავალფეროვანი მასა-ლის ანალიზი საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ ქვის იარაღების დამუშავების ტექნიკაზე, მის განვითარების დონეზე და სხვა ამ რიგის ძეგლებთან შედარების გზით შესაფერი ადგილი მოვუძებ-ნოთ წოფს კავკასიისა და მეზობელი ქვეყნების ქვის ხანის სადგო-მებს შორის. ამ მონაპოვართა საფუძველზე აგრეთვე შესაძლებელი ხდება მიახლოებით აღვადგინოთ გამოვლენილი კულტურის შე-ქმნილი საზოგადოების ყოფისა და სამეურნეო საქმიანობის სურა-თი.

წოფში იარაღების 80—85% ნაკეთებია პორფირიტის, ტუფის, ანდეზიტ-ბაზალტის, არგილიტისა და კირქვიერი ქვიშაქვის უხეში სტრუქტურის ადგილობრივი ქანებისაგან. როგორც ჩანს, ქვის ხა-ნის ადამიანს 2—3 კმ რადიუსის ტერიტორიაზე შეეძლო მოეპოვე-ბინა ყველა ზემოხსენებული ნედლი მასალა უშუალოდ მიწის ზე-დაპირზე თუ ძირითადი კარიერიდან. დასაშვებია, რომ ბინისა და მასალის სიახლოვე იყო ერთ-ერთი მონაცემი, რამაც შეაპირობა ადამიანის დასახლება წოფის გამოქვაბულში.

დასახელებული ქანების გარდა, წოფის მზა ნაწარმის 10—15% ჩამოყალიბებულია იასპისებურ მომწვანო ფერის ქანებზე, ობსი-დიანზე და სხვადასხვა ფერისა და ასაკის კაქებზე (ღვინისფერი, ყვითელი, თეთრი, ყავისფერი, შავი და სხვა). ასეთი მაღალხარ-

სსოვანი მასალები გამოქვამულის სიახლოვეს არ მოიპოვება, ყოველ შემთხვევაში, ამ საკითხზე გეოლოგიურ ლიტერატურაში არაფერია ნათქვამი და ვერც ჩვენ მივაკვლიეთ მათ გამოსავლებს მახლობელი მიდამოების დაზვერვის დროს.

ჩვენი აზრით, წოფში კაჟისა და ობსიდიანის ქვარგვანები უნდა მოეტანათ მდ. ხრამის ხეობიდან. ამაზე მეტყველებს გამოქვამულში ნახული მზა იარაღების ზედაპირზე შემორჩენილი ქერქი გორების ნიშნებით. როგორც ჩანს, ასეთ შორეულ ექსპედიციებს მაინც პერიოდული ხასიათი უნდა ქონოდა, რასაც მოწმობს კაჟისა და ობსიდიანის იარაღების სიმცირე.

უხეში სტრუქტურის ადგილობრივი ქანების გვერდით კაჟისა და ობსიდიანის აღმოჩენა უთუოდ იმ ფაქტზე მიგვითითებს, რომ პალეოლითელი ადამიანი კარგად იცნობდა ამ უკანასკნელთა დადებით ფიზიკურ თვისებებს და გულისხმიერებით ეკიდებოდა ასეთი მალახმარისხოვანი მასალის მოპოვებისა და დამუშავების საქმეს. მაგრამ ალბათ მასალის მოპოვებასთან დაკავშირებული სამუშაოების (სიშორის) გამო იგი იძულებული გამხდარა მოთხოვნილება ძირითადად მაინც ადგილობრივი ქანებით დაეკმაყოფილებინა.

წოფის ქვის მასალა, უფრო სწორად კი მისი ერთი ნაწილის ზედაპირი, ძლიერ გამოფიტულია და სქელი პატინით არის დაფარული; ეს განსაკუთრებით ითქმის: ობსიდიანზე, ბაზალტზე, ანგალიტზე, კირქვიერ ქვიშაქვებზე და იასპისებურ ქანებზე. მაგალითად ობსიდიანის ნაკეთობათა ზედაპირი იმდენად დაბინდულია, რომ ახალი ჩამონატეხის გარეშე წნეზიტიცაგან მისი გარჩევა თითქმის შეუძლებელია. ასევე სქელი, მომწვანო-მონაცრისფრო პატინა ფარავს ანდეზიტ-ბაზალტის იარაღებს, ხოლო კირქვიერი ქვიშაქვისა და ანგალიტის ნაკეთობებს ძლიერი გამოქარვის შედეგად წონის გარკვეული ნაწილი დაუქარავთ. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს კაჟი და პორფირიტი, რომლებიც თავდაპირველ შეფერილობას დღესაც ინარჩუნებენ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წოფში იარაღების უმეტესობა ადგილობრივი ქანებიდან არის ნაკეთები, მიუხედავად იმისა, წამყვანია ესა თუ ის ფორმა თუ შემთხვევითი—მეორე ხარისხოვანი—მონაპოვარია.

წოფში მოპოვებული მრავალრიცხოვანი იარაღ-ხელსაწყოები და მათი წარმოების ნაშთები ფორმა-მოყვანილობისა და დანიშნულების მიხედვით შეიძლება დაიყოს გარკვეულ ტიპებადა და ქვეტ-

პეზად, როგორიც არის: I. სახოკები, II. საფხეკები, III. დანა-სახოკები, IV. დანები, V. წვეტანები, VI. ორმაგი წვეტანები, VII. შინიატურული ხელნაჯახები, VIII. საჩხეხები და ცალკეული არატიპიური მონაპოვრები. წარმოების ნაშთებიდან გამოიყოფა: კაჭარი, ნუკლეუსები და ხხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის ანატკეც-ანამტვრევები.

ქვის იარაღებიდან პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია სახოკები, რომლებიც ყურადღებას იქცევენ როგორც რაოდენობრივი (419 ც) თვალსაზრისით, ისე ფორმათა მრავალფეროვნებით. დამუშავების ხერხებისა და პირის მოყვანილობა-გაფორმებით სახოკები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ქვეტიპებად: 1. სწორპირა სახოკებად, 2. მოკალუღპირიან სახოკებად, 3. შედრეკილ-ამოღარულპირიან სახოკებად, 4. ორპირა და სამპირა სახოკებად და 5. შვერილიან სახოკებად (სახოკ-სახვრეტებად).

სახოკებს არ გააჩნიათ რაიმე საერთო, მტკიცედ ჩამოყალიბებული ფორმა, რაც ანატკეცთა შემთხვევითი მოხაზულობით ჩანს ნაკარნახევი. შემთხვევითი მოხაზულობა, ცალმხრივი დამუშავება, უხეში მეორადი გაფორმება და მასივურობა, აი ის ძირითადი ნიშნები, რაც ტიპურია სახოკების დიდი ნაწილისათვის. სახოკების ზომები მერყეობს 11×6 სმ და 3×2 სმ შორის. იარაღთა უდიდესი ნაწილის ზომები 6×4 სმ უდრის.

I — 1. სწორპირა სახოკები კარგად გამოსახული სამუშაო ნაწილით 247 ცალია აღმოჩენილი. ამ ტიპის იარაღების დასამზადებლად გამოყენებულია დაბალი, ფართო ან ოდნავ წაგრძელებული, მასივური ანატკეცები, რომლის ერთ-ერთი სიგრძივი გვერდი ციცაბო ჩანატეხებიანი რეტეშით არის გაფორმებული (ტაბ. V, 1—5). სახოკების პირი მასივურია, რაც უმეტესად ანატკეცის სიმაღლის შემცირების ხარჯზეა მიღებული. იარაღები ძირითადად გაფორმებულია ზურგის მხრიდან, თუმცა ცალკეული გამონაკლისების სახით გვხვდება ორმხრივ დამუშავებული სახოკებიც (16 ც.). ამ იარაღებში თავის მხრივ გამოიყოფა ორივე მხრიდან თანაბრად ატკეცილი ან ზურგიდან მთლიანად, ხოლო მუცელზე ნაწილობრივ შესწორებული სახოკები (ცხრ. 1; ტაბ. V, 2).

ხშირად სახოკების ზედა სიბრტყის ესა თუ ის მონაკვეთი ან დარტყმის მოედანი კაჭრის ბუნებრივი ქერქით არის დაფარული. ზოგ შემთხვევაში ქერქით დაფარულია იარაღის მთელი ზურგი,

სამუშაოდ განკუთვნილი რეტუშირებული პირის გამოკლებით (ცხრ. 2, ტაბ. V, 1). იარაღთა უმეტესობას, რა ზომისაც არ უნდა იყოფი- იგი, შერჩენილი აქვს ქვედა ჰიბრტყისაკენ 100—110 გრადუსით დახრილი მოზრდილი დარტყმის მოედანი და რელიეფურად გამო- სახული ატეცის ბურცობი (ტაბ. V, 5).

I—2. პირმოკალული სახოკები (74), სწორპირა იარაღებისაგან განსხვავდება პირის მოხრილობით; მათი ერთი ეკრ- დი რამდენადმე მორკალულია და მთელ სიგრძეზე გულმოდგინედ არის გაფორმებული ღრმა, საფეხუროვანი რეტუშით (ტაბ. V, 6—7) პირმოკალული სახოკების ქვედა სიბრტყისაკენ მოქანდული მა- სიეური პირი გამორიცხავს იარაღების საკრელად, ან მსგავსი და- ნიშნულებით გამოყენების შესაძლებლობას. ამ იარაღების პირდა- პირი დანიშნულება გაფხეკა უნდა ყოფილიყო.

სწორპირა სახოკების მსგავსად, გამონაკლისების სახით, აქაც გვხვდება სრულად ან ნაწილობრივ ორივე მხრიდან გაჩორკნილი სახოკები, მაგრამ მათი რაოდენობა (13 ც.) უმნიშვნელოა (ცხრ. !: ტაბ. V, 7).

I—3. პირამოლარული—პირშედრეკილი სახო- კების საერთო რაოდენობა 23 არ აღემატება. ამ ორი სახესხვა-ობის იარაღთა ერთ ჯგუფში გაერთიანებას საფუძვლად უდევს პი- რის ანალოგიური მოყვანილობა და გაფორმების ხასიათი. პირამო- ლარული — პირშედრეკილი სახოკებისათვის დამახასიათებელია ერთი ან რამდენიმე გვერდის გარკვეული მონაკვეთის სხვადასხვა- სიღრმით ამოღარვა (2—5 მმ), რაც იშვიათი გამონაკლისის გარდა სწორი და შედრეკილი პირის გაგრძელებას წარმოადგენს (ტაბ. VI, 1—2). სახოკების ამოღარული პირი იმდენად გამოკვეთილია, რომ- მათი შემთხვევითი წარმოშობა სრულიად გამორიცხულია, მითუმე- ტეს, როცა პირი რეტუშირებულია და ხანგრძლივი გამოყენების- აშკარა ნიშნებს ატარებს.

უთუოდ ყურადღების ღირსია ის ფაქტი, რომ ყველა პირამო- ლარული სახოკის დასამზადებლად რამდენადმე მასიური ანატე- ცია გამოყენებული. ამ თავისებურებასთან ერთად, პირის მოყვა- ნილობა და მისი ციცაბოდ გაფორმება უფლებას გვაძლევს ვი- ფიქროთ, რომ იარაღები საკმაოდ მაგარი საგნების დასამუშავე- ბლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, როგორიც არის ხე, ძვა- ლი და სხვა.

I—4. ს ა ხ ო კ-ს ა ხ ვ რ ე ტ ი (4 ც.) საინტერესო ტიპის იარაღს წარმოადგენს. მასში გაერთიანებულია სახოკისა და სახვრეტი იარაღის ელემენტები, რეტუშირებული გვერდებისა და შვერილის სახით. II ფენაში აღმოჩენილია ამ ტიპის მხოლოდ 4 იარაღი, რომლებიც ნაკეთებია ბაზალტის, პორფირიტის, კაჟისა და იასპისე-ბური ქანის მასივური ანატეცებისაგან (ტაბ. VI, 3—4). სახოკ-სახვრეტის ძირითადი სამუშაო ელემენტია მთელ სიგრძეზე რეტუ-შირებული სწორხაზოვანი გვერდი და მის ბოლოში, მეორე გვე-რდის შეხვედრის კუთხის შესაბამისი მახვილი წვერი, რომელიც აგრეთვე საგანგებოდაა გაფორმებული (ზომებია: $6,4 \times 4,1 \times 1,8$ სმ).

I — 5. ო რ პ ი რ ა და ს ა მ პ ი რ ა ს ა ხ ო კ ე ბ ი სახოკის გართულებულ ფორმებს წარმოადგენენ (71 ც.). ამ ტიპის იარა-ღებში გაერთიანებულია ზემოთ აღწერილი ჯგუფების სამუშაო ელემენტები, რომელთა კომბინაციური დამოკიდებულების საფუ-ძველზე შეიძლება შემდეგი სახესხვაობანი გამოიყოს: ა) ორპირა სახოკი ორი (რეტუშირებული) პარალელური გვერდებით (ტაბ. VI, 5, 7); ბ) ორპირა სახოკი ბლაგვი, სწორი ან მახვილი კუთხის შემქმნელი მომიჯნავე გვერდებით (ტაბ. VI, 9); გ) ორპირა სახოკი სწორი სიგრძივი და მომეჩნავე ამოღარული განივი გვერდით. (ტაბ. VI, 8); დ) ორპირა სახოკი ურთიერთშემხვედრი მორკალული გვე-რდებით (ტაბ. VI, 10); და ა) სამპირა სახოკი სწორი და შედრეკილ გვერდებით (ტაბ. VI, 6).

ორპირა სახოკების ყველა სახესხვაობის დამახასიათებელი თა-ვისებურებაა ცალკეული გვერდის განსხვავებული, მეორადი და-მუშავება. მაგალითად, თუ იარაღის ერთი გვერდი სახოკისებურად ციცაბო ღრმაჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული, მეო-რე გვერდი დანა-სახოკის მსგავსად ფხიანია და თანაბარი წარმა-ტებით შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებული, როგორც საჭრელ. ისე სახოკ იარაღად (ტაბ. VI, 9).

ორპირა სახოკების ძირითადი ნაწილი, გვერდების ურთიერთ-დამოკიდებულების მიუხედავად, ზედა სიბრტყიდან არის გაფო-რმებული. გამონაკლისის სახით ზოგიერთი მათგანი მუცლიდან, ან მისი ცალკეული გვერდი სხვადასხვა სიბრტყიდანაც არის დამუშა-ვებული (ტაბ. VI, 5). ზოგ შემთხვევაში ანატეცის ფაცეტები იმ-დენად ღრმად იჭრება ცენტრალური ნაწილისაკენ, რომ ორპირა

სახოკი ორმხრივ დამუშავებული იარაღის შთაბეჭდილება ტოვებს. ამავე ჯგუფში ერთეულების სახით გვხვდება ორმხრივ დამუშავებული სახოკებიც (ცხრ.1; ტაბ. VI, 10).

ფართოპირიანი სახოკების საინტერესო სახესხვაობას წარმოადგენენ ბოლორეტუშირებული საფხეკები. მართალია, ეს იარაღი ფუნქციონალურად ახლო დგას სახოკთან, მაგრამ მოყვანილობით არსებითად განსხვავდება ამ უკანასკნელისაგან და საშუალება გვძლევს იგი ცალკე, II ტიპად გამოვყოთ.

II—1. ბოლორეტუშირებული საფხეკები (9 ც), ჩამოყალიბებული არიან რამდენადმე წაგრძელებულ ანატკეცებზე. მათი სამუშაო პირი ანატკეცის ქვედა ბოლოზეა მოწყობილი და არა რომელიმე სიგრძივი ჯვერდის გასწვრივ, როგორც ეს სახოკებისათვის არის დამახასიათებელი. ყველა იარაღი რეტუშირებულია ზურგიდან და მათი პირი ყოველთვის ციკაბოდ არის დამრეცილი ქვედა სიბრტყის მიმართულებით (ტაბ. VII, 1—2). საინტერესოდ გამოიყურება აგრეთვე ბოლორეტუშირებული საფხეკების პირის გარკვეული წესით ორიენტირება. მაგალითად, ყველა საფხეკის პირი (ერთის გამოკლებით), მიუხედავად იმისა სწორია იგი, ამოღარულა თუ ფრჩხილისებური, ირიბად არის დახრილი მარჯვნიდან მარცხნივ, ან პირიქით, ზედაპალეოლითური ხანის თავირბრეტუშირებული საფხეკების მსგავსად. ჩვენი აზრით, აღნიშნული კანონზომიერება გამორიცხავს შემთხვევითობას და ამ იარაღების თავირბრეტუშირებული წესით გამოყენებაზე უნდა მიგვიითხებდეს.

ტიპოლოგიური თუ მორფოლოგიური საერთო ნიშნების მიუხედავად, წოფის იარაღები, მთელი რიგი მონაცემებით განსხვავდებიან ზედა პალეოლითის ბოლორეტუშირებული საფხეკებისაგან. წოფის იარაღების დასამზადებლად გამოყენებულია ოდნავ წაგრძელებული ფართო მასივური ანატკეცები (ზომებია: $5,0 \times 4,0 \times 2,2$ სმ., $5,0 \times 3,0 \times 1,5$ სმ). მათ მკვეთრად აქვთ გამოსახული ატკეცის ბურცობი და დიდი ზომის დარტყმის მოედანი, რომელიც $100-110^\circ$ -ით არის დახრილი ქვედა სიბრტყისაკენ. ექვს იარაღს სამუშაო პირი დარტყმის სიბრტყის მოპირდაპირე ნაწილზე აქვს გაკეთებული. სამ შემთხვევაში კი დარტყმის სიბრტყე პირის მახლობლად, სიგრძივი გვერდის შუაში, მდებარეობს. საფხეკები ისევე, როგორც მზა იარაღების დიდი უმრავლესობა, ცალმხრივ არის დამუ-

შეგებული. გამონაკლისს წარმოადგენს სამი საფხეკი, რომელთა მეორე გვერდიც ასევე სიბრტყის მიმცემი ანატკეცებითაა გაფორმებული (ტაბ. VII, 1).

წოფის საფხეკების ჯგუფში შედის აგრეთვე წრიული საფხეკები, რომლებიც მორფოლოგიური სხვაობის მიუხედავად ბოლორეტუშირებული საფხეკების მსგავსი დანიშნულებით უნდა ყოფილიყვნენ გამოყენებული.

II — 2. წრიული საფხეკები წოფში სულ ორი ცალია აღმოჩენილი. მათ შორის ერთი ბაზალტისაა, მეორე კი წრიული მოხაზულობის მქონე კაჟის თხელ ანატკეცზეა ჩამოყალიბებული (დიამეტრი — 3,7 სმ) (ტაბ. VII, 4). ეს უკანასკნელი დამუშავებულია ზედა სიბრტყიდან რადიალურად მიმართული ანატკეცებით, რომელთა წახნაგები ცენტრალურ ნაწილში იყრიან თავს. აღმოჩენის მომენტში საფხეკის განაპირა ზოლი მთელ წრეზე გაფორმებული იყო მეტად ფაქიზი წნეცითი რეტუშით, მაგრამ კამერული დამუშავების დროს სიფრიფანა კედლების დიდი ნაწილი დაიშალა.

ანატკეცის ნაკლები მასივურობისა და დახვეწილი მეორადი დამუშავების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ წრიული საფხეკი ბოლორეტუშირებულ საფხეკთან ერთად წოფის არქაული კულტურის კიდევ ერთი პროგრესული ელემენტია.

წოფში III-ე ტიპის იარაღს დანა-სახოკები წარმოადგენენ.

III. დანა-სახოკები სახოკი იარაღების ერთ-ერთი საინტერესო სახესხვაობაა. მათი რაოდენობა წოფის მზა იარაღების კომპლექსში საკმაოდ სოლიდურია (294 ც.). დანა-სახოკების დასამზადებლად გამოყენებულია. უფორმო, დაბალი, ფართო, შედარებით თხელი, ან ისეთი მასივური ანატკეცები, რომლის ერთ-ერთი გვერდი მეორადი დამუშავების გარეშეც რამდენადმე თხელია (ტაბ. VII, 3, 5, 6). სახოკებისათვის დამახასიათებელი, ქვედა სიბრტყისაკენ მოქანდული ციცაბო პირის ნაცვლად, დანა-სახოკების სამუშაო გვერდი ნაკლებად დაქანებულია, და ფხის მიმცემი რეტუშით არის გაფორმებული. პირის გაფორმების თავისებური ხასიათის გამო, იარაღი თანაბარი წარმატებით შეიძლება ექნეს გამოყენებული, როგორც სახოკი, ისე საჭრელი ოპერაციების შესასრულებლად, რასაც თვით სახელწოდება „დანა-სახოკი“ ასახავს.

IV—1. დ ა ნ ე ბ ა. გუნქციონალურად მეტად ახლო დგას დანა-სახოკებთან (ტაბ. VI-I, 7.—8). როგორც ჩანს, ეს იარაღები მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა წოფი I-ის სამეურნეო ცხოვრებაში, რასაც მოწმობს მათი რიცხოვრივი მონაცემები (93 ც.). დანები დანა-სახოკების და სახოკების უშუალო ანალოგიებს წარმოადგენენ. მხედველობაში გვაქვს მათი შემთხვევითი მოყვანილობა და პირველადი დამუშავების მთელი რიგი არქაული ნიშნები (დარტყმის სიბრტყე, ბურცობი, ბუნებრივი ქერქით დაფარული ზედაპირი და სხვა), რაც ასე ნიშანდობლივია ზემოთ აღწერილი იარაღებისათვის (ცხრ. 2). დანების დასაწმენდად გამოყენებულია დაბალი, ფართო, თხელი ან ოდნავ წაგრძელებული ისეთი ანატკეცები, რომელთა მჭრელი გვერდები შემდგომი დამუშავების გარეშე შეიძლება ყოფილიყო ხმარებული, რბილი საგნების დასაშლავად (ხორცი, ტყავი და სხვა). დანების მნიშვნელოვანი ნაწილის პირი შესწორებულია ფაქიზი რეტუშით, რაც გამძლეობასთან ერთად მჭრელობას მატებს იარაღს. დანების გამაფორმებელი რეტუშის სიფაქიზე და ფაცეტების სითხელე ამ შემთხვევაში წნევითი ხერხების გამოყენებაზე უნდა მიგვითითებდეს (ცხრ. 4). როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დანები ტიპოლოგიურად სახოკების ყველა სახესხვაობას იმეორებენ. გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ გვერდამოღარული სახოკი, რომელიც უმეტესად მაგარი საგნების დამუშავებისას უნდა ყოფილიყო ხმარებული. ეს გარემოება კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ფაქიზი რეტუშით გაფორმებული თხელპირა დანების გამოყენებით მიზანდასახულებას. სახოკებისა და დანა-სახოკების მსგავსად, დანების ზედაპირის გარკვეული მონაკვეთი ბუნებრივი ქერქით არის დაფარული; სიზუსტისათვის საჭიროა აღინიშნოს, რომ კაჭრის კანით დაფარულ ნაწილებში ნაკლებად იგულისხმება პირის პარალელური გვერდები. რასაც ადგილი აქვს ილსკაიას¹, სტაროსელიეს², სუხაია მეჩეტკას³, ახმტირის⁴, ჭრუქულისა და სხვა გვიანმუსტიერული ძეგლების სინამდვილეში.

¹ ლენინგრადის ანთროპოლოგიის და ეთნოგრაფიის მუზეუმის კოლექცია № 5445—108.

² А. А. Фирмозов, Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите, МИА, 71, Москва, 1958, გვ. 90—110.

³ ხსენებული მუზეუმის კოლექცია: 6411—61

⁴ ხსენებული მუზეუმის კოლექცია: 5580—578.

მართალია, დანების მთელი რიგი არქაული ნიშნები სავსებით შეესაბამება წოფის პრიმიტიული ტექნიკის დონეს, მაგრამ გამოყენებული ანატკეცების ნაკლები სისქე, რეტუშირების თავისებური ხასიათი და იარაღების რაოდენობრივი მონაცემები უთუოდ პროგრესული ხასიათის ელემენტებია, რაც კიდევ უფრო ცხადად მოჩანს ამ არქაული კომპლექსის ფონზე. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა უხეში ლამელისებური-სწორკუთხა ფორმის დანები.

IV — 2. სწორკუთხა ფორმის დანები, ვიწრო წაგრძელებული მოყვანილობითა და გვერდების მეორადი გაფორმებით, ზედა პალეოლითის ლამელებს მოგვაგონებს (8 ც.) (ტაბ. VII, 9—10). გარეგნული მსგავსების მიუხედავად, ორი სხვადასხვა ეპოქის ამ ნაკეთობათა შორის განმასხვავებელი მონაცემებიც მრავალია. მაგალითად, წოფის პრიმიტიული ლამელისებური ანატკეცების ზურგზე ნაკლებად შეინიშნება პარალელური წახნაგები, რაც ზედა პალეოლითის პრიზმული ნუკლეუსიდან ლამელების თანმიმდევრული ჩამოცილებით მიიღება. წოფის ანატკეცების ზურგის დაწახნაგება შემთხვევითი და უსისტემოა, ეს კი მოწმობს, რომ ჩვენი პრიმიტიული ლამელები მიიღებოდა დისკოსებური და ოთხკუთხა ნუკლეუსებიდან, ეპიზოდურად, ფართო მასივური ანატკეცების ჩამოცილების დროს. ლამელისებურ ანატკეცებზე ჩამოყალიბებული იარაღების ზედაპირზე ადგილ-ადგილ შერჩენილია კაჭრის ბუნებრივი კანი.

იარაღების უმეტესობა ცალგვერდრეტუშირებულია (6 ც.), მათი ერთ-ერთი გვერდი. მთელ სიგრძეზე გაფორმებულია ფაქიზი, მომცრო, თანატოლი ანატკეცებით, მაშინ როცა მეორე ხელუხლებლად არის დატოვებული (ტაბ. VII, 9), იმისდა მიუხედავად, ბუნებრივად ბლაგვია იგი თუ ფხიანი. გამონაკლისს წარმოადგენს ერთი ორგვერდრეტუშირებული იარაღი (ტაბ. VII, 10) და მეორე მსგავსი ნაკეთობა ობსიდიანისა (ტაბ. VII, 1, 2), რომლის ზედა სიბრტყე გვერდებთან ერთად მთლიანად ატკეცილია. ეს უკანასკნელი პირველთან შედარებით რამდენადმე მასივურია და გვერდების უხეში დამუშავებით ხასიათდება.

უხეში ლამელისებური იარაღები საერთო მოყვანილობითა და პირის გაფორმებით უფრო დანებად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, თუმცა ერთი ნაწილის დანა-სახოკებად, ხმარებაც არ არის

გამორიცხული (ზომები: სიგრძე — 6—7 სმ, სიგანე — 2—2,5 სმ, სისქე — 1,0—1,5 სმ).

როგორც ზემოთ დავინახეთ, მზა იარაღებს შორის V-ე ტიპს წვეტანა წარმოადგენს.

V. წვეტანები. წოფის კომპლექსის ერთ-ერთი წაწყვანი სახეობაა (95 ც). მათ დასამზადებლად გამოყენებულია დაბალი ფართო მასივური, ან რამდენაღმე წაგრძელებული ასიმეტრიული და შედარებით თხელი, ტოლფერდა ანატექეები. საერთოდ, წვეტანების ზომები მერყეობს 7,6×6,2 სმ და 2,8×2,2 სმ შორის, უპირატესად გავრცელებულ იარაღთა ზომები კი 5,5×3,8 სმ არ აღემატება, გარეგნული ნიშნებითა (მოცუვანილობა, დამუშავების ხასიათი) და ზომების მიხედვით წვეტანების გარკვეული ნაწილი იმდენად განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ ხსენებული იარაღების ისედაც მცირე კოლექციიდან შეიძლება სამი ჩგუფი გამოიყოს. პირველ ჩგუფში ერთიანდება მოკლე, ფართო და მასივური წვეტანები (48 ც.) (ტაბ. VII, 11, 13—15). მეორეში ასიმეტრიული მოყვანილობის იარაღები (12 ც.) (ტაბ. VIII, 2) და მესამეში წაგრძელებული, ტოლფერდა სამკუთხა ფორმის წვეტანები, (35 ც.) (ტაბ. VIII, 4—6). რაოდენობრივი თვალსაზრისით გაბატონებული მდგომარეობა პირველს უკავია (48 ც.). პირველ ჩგუფში გაერთიანებული წვეტანები ჩამოყალიბებულია 6,5—4,4 სმ სიგრძის, 5,9 — 3,2 სმ სიგანის და 2,7 — 1,8 სმ სისქის ანატექეებზე. მათი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნებია: მასივურობა, ბლაგვი წვერი და ღრმა ფაცეტოვანი რეტუშით გვერდების უხეში მეორადი დამუშავება, რაც ხელნაჯახებისათვის არის დამახასიათებელი (ტაბ. VII, 13 — 15). წვეტანების ქვედა სიბრტყე უმეტეს შემთხვევაში სწორია, ზურგი მკვეთრად ამობურცულია და იარაღი განიკვეთმე სეგმენტს იძლევა.

პირველი ჩგუფის წვეტანები დამუშავებულია ზურგის მხრიდან, ჩანატეხებიანი რეტუშით, ხშირ შემთხვევაში რეტუში იარაღის ორივე გვერდს ვიწრო ზოლად დაუყვება მთელ სიგრძეზე, იშვიათად კი (2 ც.) ცალი გვერდი (ზედა მხრიდან) მთლიანად არის გაფორმებული მაშინ, როცა მეორე (ქვედა სიბრტყიდან) ნაწილობრივია რეტუშირებული (წვერთან მიმდებარე მონაკვეთზე). გამოკლისის წარმოადგენს ორი იარაღი (ბაზალტისა და ობსიდიანისა),

რომელთა ფუძისეული გვერდიც გულმოდგინედაა გაფორმებული. სამგვერდრეტუშირებული წვეტანებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ბაზალტის იარაღი, რომელიც საკმაოდ მასივურია (ტაბ. VII, 1) და საერთო მოყვანილობით ტოლგვერდა სამკუთხედს მოგვაგონებს. ანალოგიური იარაღები კარგად არის ცნობილი ჩოკურძიდან (მზა იარაღების 5% შეადგენს), რომელსაც ნ. ლ. ერნსტი წვეტანებიდან საფხეკებზე გარდამავალ ფორმად მიიჩნევს⁵.

საერთოდ, წვეტანებისათვის ტიპურია 110° -ით დახრილი დიდი ზომის დარტყმის მოედანი და შესაბამისი ატკეცის ბურცობი. დარტყმის სიბრტყეს უმეტესად იარაღის ერთ-ერთი ზედა კუთხე უკავია, ან წვეტანის სიგრძივი ღერძის პერპენდიკულარულად არის მოწყობილი. საერთოდ წვეტანები ზედა სიბრტყიდან არის დამუშავებული და თვით რეტუშიც კი იშვიათად გადადის მეორე სიბრტყეზე (ტაბ. VII, 13—14). გამონაკლისს წარმოადგენს 7 იარაღი, რომლებიც სრულად თუ ნაწილობრავ ქვედა სიბრტყიდანაც შეუსწორებიათ (ტაბ. VII, 15). აღნიშნული გამონაკლისები, მასივურობითა და უხეში დამუშავებით, ხელნაწახებს ემსგავსებიან და ალბათ უპირატესად მკვრივი საგნების დამუშავებაში იღებდნენ მონაწილობას. პირველი ჯგუფის წვეტანების გარკვეულ ნაწილს ზურგზე, დარტყმის მოედანზე, ან ზედაპირის ამა თუ იმ მონაკვეთზე შერჩენილი აქვს კაჭრის ბუნებრივი კანი, რაც კიდევ უფრო უხეშ იერს აძლევს ამ პრიმიტიულ იარაღებს (ცხრ. 2).

მეორე ჯგუფში ერთიანდება 12 ასიმეტრიული მოყვანილობის წვეტანა, რომლებიც პირველი ჯგუფის ანალოგიურად მასივურობით გამოირჩევიან, ხოლო სიგრძით მესამე ჯგუფის წვეტანებს უახლოვდებიან (ტაბ. VIII, 2).

ასიმეტრიული წვეტანების დასამზადებლად გამოყენებულია მასივური მოგრძო ანატკეცები, რომლის სისქე 1,5—2,5 სმ შორის მერყეობს და სიგრძე 2-ჯერ იღმატება სიგანეს ($7,5 \times 4,0$; $5,2 \times 3,6$ სმ). წვეტანების ცალი გვერდი (უმეტესად მარცხენა), სწორია და მთელ სიგრძეზეა რეტუშირებული, მეორე გვერდი კი—მოხრილია. მხოლოდ წინა ნახევარი ან წვერთან მიმდებარე მცირე მონაკვეთი აქვს რეტუშირებული და ისიც არა ყოველთვის და არა ერთი გარკვეული წესის მიხედვით.

⁵ Н. Л. Эрнст, Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму. Тр. конфер. АИЧПЕ, Вып. V, гл. 100—200. ტაბ. IV 6—10.

ასიმეტრიული წვეტანები ძირითადად გაფორმებულია ზურგიდან (10 ც.) ან ცალკეული გვერდი სხვადასხვა სიბრტყიდან (2 ც.), რაც ნაკლებად შეიმჩნეოდა პირველი ქვეჯგუფის იარაღებში.

ასიმეტრიული იარაღების ერთერთი სახესხვაობაა ნისკარტისებური წვეტანა (ტაბ. VIII, 3). ასეთი იარაღი ერთადერთია აღმოჩენილი წოფში. იგი ჩამოყალიბებულია ბაზალტის თხელ, მოგრძო ანატეცზე ($6,4 \times 4,0 \times 1,4$ სმ). მისი მარცხენა გვერდი ოდნავ შედრეკილია და ადგილ-ადგილ, განსაკუთრებით კი წვერთან მიმდებარე ნაწილში, გულმოდგინედ არის გაფორმებული. იარაღის მარჯვენა გვერდი მკვეთრად მოხრილია და მთელ სიგრძეზე რეტუშირებულია. წვეტანა საერთო მოყვანილობით ფრინველის ნისკარტს მოგვაგონებს, რის გამოც ეწოდა ხსენებული სახელი. ნისკარტისებური წვეტანები დიდი რაოდენობით არის ცნობილი ჩოკურჩაიდან (7—8%)⁶. აგრეთვე მრავალრიცხოვანია სუხაია მეჩეტკას სადგომში⁷, ხოლო შვიდი იარაღი მომდინარეობს სტაროსელიდან⁸. იარაღის წვერის თავისებური დამუშავების გამო და მისი ფორმის გათვალისწინებით ა. ფორმოზოვმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ნისკარტისებური წვეტანა გამოყენებული უნდა ყოფილიყო გამოსაფატრ დანისებურ იარაღად⁹. ს. ზამიატნიჩის აზრით, ეს იარაღები ე. წ. შატელპერონის ტიპის დანებს უახლოვდება, რომელთა შორის განსხვავებული ხასიათის მონაცემია ნამზადის ფორმა და მასიურობა¹⁰. როგორც არ უნდა განისაზღვროს ორმაგი წვეტანის დანიშნულება, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს იარაღი წოფის კულტურისათვის შემთხვევითი ფორმაა და სამეურნეო ცხოვრებაში ალბათ მეტად უმნიშვნელთ როლს ასრულებდა.

მესამე ჯგუფში ერთიანდება წაგრძელებული ტოლფერდა სამკუთხედის მსგავსი წვეტანები (35 ც.) (ტაბ. VIII, 4—6). ეს იარაღები ჩამოყალიბებულია თხელ ($1,5—0,8$ სმ). ანატეც(ებზე, რომელთა სიგრძე $1,5—2,5$ -ჯერ აღემატება სიგანეს ($5,8 \times 2,6$;

⁶ Н. Л. Эрист, დასახ. ნაშრ., გვ. 198, ტაბ. IV, 1, 4—5.

⁷ С. Н. Замятнин, Сталинградская палеолитическая стоянка, КСИА вып. 82, 1961, გვ. 18, სურ. 18, 19, 1—3.

⁸ А. А. Формозов, დასახ. ნაშრ., გვ. 102, სურ. 48-5.

⁹ იქვე.

¹⁰ С. Н. Замятнин, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

5,9×3,7 სმ). წვეტანების გვერდები იმდენად თხელი და ბასრია, რომ ისინი ზოგ შემთხვევაში რეტუშირების გარეშეც კი გამოუყენებიათ (2 ც.). წვეტანების ერთი გვერდი ძირითადად მთელ სიგრძეზეა. რეტუშირებულ, მეორე კი მხოლოდ ნაწილობრივ არის გაფორმებული ან ხელუხლებლად დატოვებული, გამონაკლისს წარმოადგენს სამი ირგვლივრეტუშირებული წვეტანა. ეს იარაღები გამოირჩევიან სიმეტრიული ფორმებით და, როგორც ჩანს, მეტად მარჯვე მოსახმარ საჭრელ-სახვრეტი დანიშნულების იარაღებს წარმოადგენენ. აღსანიშნავია, რომ ხსენებულ იარაღებს მეორადი დამუშავების მეოხებით ჩამოცილებული აქვს კუთხეებიც. რის გამოც ფუძისეული გვერდი მორკალულია და შეუმჩნევლად გადადის სიგრძივ გვერდებში. განსაკუთრებით საინტერესოა ერთერთი მათგანი, რომელსაც აგრეთვე ჩამოცილებული აქვს დარტყმის სიბრტყე და ფუძისეული გვერდი საგანგებოდ გათხლებულია (ტაბ. VIII, 4). მართალია, გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, წვეტანის ფუძის დამუშავება მათ ტარზე დამაგრებას ითვალისწინებს, მაგრამ ამ ერთადერთი იარაღის საფუძველზე წოფის მიმართ ასეთი ვარაუდის გაზიარება გაგვიჭირდებოდა. აქ უფრო უბრალო შემთხვევეითობასთან უნდა გვქონდეს საქმე, ვიდრე ხელოსნის წინასწარ ჩანათქრთან.

საერთოდ, წოფში მოპოვებული პირველი-მესამე ჯგუფის წვეტანების დამახასიათებელი ნიშნებია: მასიურობა (დაბალი, ფართო მოყვანილობა), ცალმხრივი დამუშავება, ბლაგვი წვერი და მასიური ფუძე, რასაც წარმოქმნის რელიეფური ბურცობი და დიდი ზომის, გლუვი ან ბუნებრივი ქერქით დაფარული დახრილი დარტყმის მოედანი (იშვიათად უხეშად არის შესწორებული). ამ მონაცემების გათვალისწინებით დაბეჭითებით შეიძლება ითქვას, რომ წოფის წვეტანა წარმოადგენდა ხელით სახმარ საჭრელ-სახვრეტი თუ სახოკი დანიშნულების იარაღს.

ძირითადი საწარმოო იარაღების გარდა, წოფის მასალებში შედის სამეურნეო თვალსაზრისით მეორეხარისხოვანი იარაღების მცირერიცხოვანი ჯგუფები და ერთეული ნიმუშები. ესენია ორმაგი წვეტანები, მინიატურული ხელნაჯახები, საჩეხები, სახვრეტები, საჭრისები, ნისკარტისებური სახოკი და „სეგმენტური იარაღი“.

VI — 1. ო რ მ ა გ ი წ ვ ე ტ ა ნ ე ბ ი წოფის მზა იარაღების კომპლექსში შემავალი ერთერთი მცირერიცხოვანი ჯგუფია (7 ც.).

ამ ჯგუფში ერთიანდება 3 დასრულებული იარაღი (ტაბ. VIII, 7, 8, 9.), 2 დაუსრულებელი წვეტანა და 2 გატეხილი იარაღი, რომლებიც სავარაუდოდ ამავე ტიპის ნაკეთობად მივიჩნიეთ.

ცხრილი 1

	ქვის იარაღები	საერთო რა- ოდენობა	ცალმხრივ დამუშავ- ებული	%	ორმხრივ დამუშა- ვებული		%
					სრულად	ნაწილო- ბრივ	
1	სწორპირა სახოცები	247	231		6	10	
2	პირმორკალული სახოცები	74	61		10	3	
3	პირამოლარულ-პირშედრე- კილი სახოცები	23	22		—	1	
4	სახოც-სახვრეტები	4	4		—	—	
5	ორპირა და სამპირა სა- ხოცები	71	67		3	1	
6	ბოლორეტუშირებული საფხეკები	9	6		—	3	
7	წრიული საფხეკები	2	2		—	—	
8	დანა-სახოცები	294	276		5	13	
9	და ნ ე ბ ი	93	93		—	—	
10	გვერდრეტუშირებული უხეში ლამელები	8	8		—	—	
11	წვეტანები I ჯგუფის	48	42		4	2	
12	წვეტანები II ჯგუფის	12	12		—	—	
13	წვეტანები III ჯგუფის	35	34		—	1	
14	ორნაგი წვეტანები	7	7		—	—	
15	სეგმენტური იარაღი	1	—		1	—	
16	მინიატურული ხელნაჯა- ხები	6	—		5	1	
17	საჩეხები	2	—		—	2	
18	უხეში საჩეხი იარაღები	2	2		—	—	
19	სახვრეტები	3	3		—	—	
20	საჭრისები (ერთი საექვოა)	2	1		—	1	
21	ნისკარტისებური სახოცი	1	—		1	—	
22	გატეხილი იარაღები	8	8		—	—	
ს უ ლ		952	879	92,3	35	38	7,7

მზა იარაღებიდან ერთი ოვალურია, მეორე ბოლოებწაგრძელუ-
ბულ ასიმეტრიულ ოვალს ემსგავსება, ხოლო მესამე რომბული ფო-
რმისაა.

ოვალური მოყვანილობის ორმაგი წვეტანა (ტაბ. VIII, 7) დამზადებულია მომწვანო იასპისებური ქანის ქვედა სიბრტყისაგან ოდნავ მოხრილ, მოგრძო, ფართო ანატკეცებისაგან (ზომები: $-6,5 \times 3,5 \times 1,4$ სმ). იარაღის ორივე გვერდი მთელ სიგრძეზე გაფორმებულია საფეხუროვანი რეტუშით (მარჯვენა გვერდის მცირე ნაწილი ჩამოტეხილია). ორივე ბოლოში გვერდების შეხვედრისას ბლაგვი წვერებია წარმოქმნილი, წვეტანის ამობურცული ზურგი, ბუნებრივი ქერქით დაფარული მცირე მონაკვეთის გარდა, ინტენსიურადაა ატკეცილი. საერთოდ იარაღი განიკვეთში სეჰმენტს იძლევა.

ორმაგი წვეტანის ტიპური ნიმუშია ასიმეტრიული ოვალისებური მოყვანილობის, ბაზალტის ანატკეცზე ჩამოყალიბებული იარაღი (ტაბ. VIII, 9). მისი ქვედა სიბრტყე სწორია, ზედა კი იმდენად ამობურცულია, რომ სისქე სიგანეს უახლოვდება (ზომები: $7,8 \times 3,6 \times 2,2$ სმ), რაც გვერდებს ცეცაბო დაქანებას აძლევს. წვეტანა ზურგიდან მთლიანად დამუშავებულია ფართო ანატკეცებით და გვერდები შესწორებული აქვს უხეში, მაღალსაფეხუროვანი რეტუშით. წვეტანის მარჯვენა გვერდი რამდენადმე ფხიანია, მაშინ როცა მეორე, მკვეთრად ამობურცული გვერდი, საგანგებოდ დაბლაგვებული აქვს. იარაღის თავსა და ბოლოში იმდენად ბლაგვი შვერილებია წარმოქმნილი, რომ წარმოუდგენელია რომელიმე მათგანით რაიმე საგნის გაჭრა ან გახვრეტა. ჩვენი აზრით, აღნიშნული წვეტანა საბოკად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

ორმაგი წვეტანების ჯგუფებიდან ორი გატეხილი და ორი დაუსრულებელი იარაღიც რომ გამოვრიცხოთ, ჩამოყალიბებული ფორმის სამი წვეტანა შაინც დაგვრჩება, რაც მოწმობს, რომ იარაღის ეს ტიპი უკვე ცნობილია წოფის კულტურისათვის. გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, ორმაგი წვეტანები შუბისწვერებად არის მიჩნეული. ეს ჰიპოთეზა საფუძველს არ არის მოკლებული და ოლბათ, ასეთი დანიშნულებით იხმარებოდა კიდევ გვიან მუსტიეში გავრცელებული იარაღების ერთი ნაწილი. განსაკუთრებით კი მკვეთრად წაგრძელებული ორმხრივ დამუშავებული წვეტანები. რამდენადაც წოფის იარაღები განსხვავდება (დამუშავების ტექნიკა, ზომები) ხსენებული შუბისწვერებისაგან, მათ მიმართ ანალოგიური მნიშვნელობის მინიჭება ნაკლებ დასაშვებად მიგვაჩნია. ერთი მხრივ მათი სითხელე, ცალმხრივი გაფორმება, ბლაგვი წვერები და ქვე-

და სიბრტყისაქენ მოხრილობა, ზოლო, მეორე მხრივ, მასიურობა და ცალკეული გვერდის განსხვავებული დამუშავება სრულიად შეუთავსებელია საძვერებელი დანიშნულების შუბისწვერისათვის.

ჩვენი აზრით, წოფის წვეტანები უფრო დანებსა და სახოკ-სახვრეტებს უნდა წარმოადგენდნენ, რომლებიც მხოლოდ ფორმით ემსგავსებიან დასავლეთ ევროპაში და აფრიკაში გავრცელებულ იარაღებს¹¹.

ამავე ჯგუფში შედის კიდევ ერთი იარაღი, რომელიც ფორმით სეგმენტს მოგვაგონებს.

VI — 2. სეგმენტური იარაღი (1 ც.) ორმაგი წვეტანის გარკვეულ სახესხვაობას წარმოადგენს (ტაბ. VIII, 10). იარაღი დამზადებულია ბაზალტის ანატეციისაგან, რომლის ერთი გვერდი სწორი, მეორე კი ოვალურად მორკალულია და ურთიერთშეხვედრის წერტილებში ბლაგვი წვერებია წარმოქმნილი. ფორმით იარაღი ასიმეტრიულ ორმაგწვეტანას მოგვაგონებს. სეგმენტური იარაღი ორმხრივია დამუშავებული, მისი ზედა სიბრტყე მთლიანად არის ატეცილი მაშინ, როცა მუცელზე რამოდენიმე თხელი ჰორიზონტალური ანატეციი აქვს ჩამოცილებული. განსაკუთრებით საინტერესოა იარაღის ცალკეული გვერდის გამაფორმებელი რეტუშის განსხვავებული ხასიათი. ერთ შემთხვევაში (სწორი გვერდი) რეტუშით დაბლაგვებულია, მეორე შემთხვევაში (მორკალული გვერდი) კი ფხასა და გამძლეობას მატებს იარაღს.

როგორც ფორმით, ისე გვერდების თავისებური მეორადი დამუშავებით, იარაღი უახლოვდება ე. წ. „შატელპერონის“ ტიპის დანებს.

როდესაც ხსენებულ იარაღს სეგმენტურს ვუწოდებთ, ესარკვბლობთ ჩოკურჩას სადგომში აღმოჩენილი ანალოგიური იარაღის

¹¹ G. Freund, Die Blattspitzen des paläolithikums in Europa, Bonn, 1952, ტაბ. IX—X; M. Bourlon, Une fouille au Moustier, „L'Homme préhist“, № 7, Paris, 1905, ს. 91, 3; J. H. Pradel, Le mousterien evolue de L'Ermitage. L'„Anthropologie“, t. LVIII, № 5—6 1954, fig. 2.9; H. Martin, Industrie mousterienne perfectionnee station de La-Qina (Charante). Bull. soc. préhist. de France, t. III, 1906, pig 2; L. Leakey, The stone age of Africa. Lond., 1936; გვ. 128. A. A. Алеханов, Донсторическая Африка, М., 1960, таб. 19, 5—8; 101, 1; 83, 1, 2.

ლ. ერნსტისეული სახელწოდებით, რომლის შინაარსი ითვალისწინებს მხოლოდ იარაღის ფორმას და არა მის დანიშნულებას¹².

წოფის სეგმენტური იარაღის ფორმა და მისი გვერდების განსხვავებული დამუშავება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ იგი გამოყენებული უნდა ყოფილიყო დანა-სახვრეტად ან სახოკად.

VII. მინიატურული ხელნაჯახები წოფის მზა იარაღების მცირერიცხოვანი, მაგრამ საინტერესო სახეობაა. სულ ნახული იქნა 6 იარაღი, უფრო სწორად, ორი ხელნაჯახის ნატეხია, მაგრამ გადარჩენილი ნაწილების მიხედვით შეიძლება ზოგი რამ ითქვას მათი ფორმის, დამუშავების ტექნიკისა და დანიშნულების შესახებ. წოფის მინიატურული ხელნაჯახები გარეგნული ნიშნებით სამ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს. ესენია: გულის ფორმის ხელნაჯახები (4 ც.), ოვალური მოყვანდლობისა (1 ც.) და სამკუთხა ხელნაჯახი (1 ც.); მათი ზომებია: სიგრძე — 6—8 სმ, სიგანე — 4—6 სმ, სისქე — 2—3 სმ (ტაბ. IX, 1—3).

წოფის მინიატურული ხელნაჯახები უკლებლივ ორმხრივ არიან დამუშავებული, მიუხედავად იმისა, იარაღის დასამზადებლად ქვარგვალთა გამოყენებული თუ ანატეცი. წოფის ხელნაჯახებისათვის დამახასიათებელი ნიშანია უხეში გათლა-დამუშავება, რაც მათ უძველეს ხელნაჯახებთან აკავშირებს. გამონაკლისს წარმოადგენს პორფირიტის ერთი გატეხილი იარაღი (შემორჩენილია ქვედა ნახევარი) (ტაბ. IX, 2), რომლის ორივე სიბრტყე დამუშავებულია პარალელური, ვიწრო, გრძელი ანატეკეებით. მისი ქუსლი ოვალური მოყვანდლობისაა და წვეტანების მსგავსად ოდნავ გვერდზეა დახრილი. იარაღის გვერდები სწორია და მკრელი, ასევე თხელია თვით განივკვეთიც. იარაღი მცირე ზომისაა (სავარაუდო სიგრძე — 8,0 სმ; სიგანე — 4,8; სისქე — 1,6 სმ.) და მას მხოლოდ მორფოლოგიური ნიშნებით ვუწოდებთ „მინიატურულ ხელნაჯახს“.

წოფის მინიატურული ხელნაჯახები გენეტიკურად მკიდროდ უკავშირდება უძველეს ხელნაჯახებს, რომელთა ფუნქციებში შედარება კრა, ხოკვა, ჩეხვა და თხრა, რაც მათ უნივერსალურ იარაღად აქცევდა¹³. რასაკვირველია, ჩვენ ამ შემთხვევაში მხოლოდ მორფო-

¹² Н. Л. Эрнст, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 200, IV, 11.

¹³ М. З. Паничкина, К вопросу о назначении шелльских орудий, КСИИМК, вып. XLVI, 1952.

ლოგიური მსგავსება გვაქვს მხედველობაში და არა ფუნქციონალური, რაც გამორიცხულია მათი მცირე ზომისა და შედარებით ფაქიზად გაფორმებული სწორი პირის წყალობით. ამ ნიშნებით წოფის ხელ-

ცხრილი 2

ქვის იარაღები		საერთო რაოდენობა	ხედაპირზე ბუნებრივი ქვეყით	დარტყმის სიბრტყით და ბურცობით.	თავგადაშტერეული	დარტყმის სიბრტყე ჩამოცილებული	დარტყმის სიბრტყე ბუნებრივი ქვეყით	უხეშად შესწორებული დარტყმის სიბრტყით	შეუსწორებელი დარტყმის სიბრტყით
1	სწორპირა სახოცები	247	124	124	106	17	45	32	47
2	პირმორაკალული სახოცები	74	65	54	20	—	12	16	26
3	სახოც-სახვრეტები	4	3	2	—	2	1	—	1
4	ორპირა და სამპირა სახოცები	71	22	41	28	2	11	10	20
5	პირამოლარულ-პირშედრეკი-ლი სახოცები	23	8	15	8	—	4	1	10
6	ბოლორეტუშირებული სა-ფხეკები	9	3	4	3	2	—	—	4
7	წრიული საფხეკები	2	—	1	—	1	—	—	1
8	დანა-სახოცები	294	93	156	64	74	50	31	75
9	და ნ ე ბ ი	93	35	58	28	7	8	24	26
10	გვერდრეტუშირებული უხე-ში ლამელები	8	1	7	1	—	1	2	4
11	წვეტანები I ჯგუფის	48	33	34	6	8	9	2	23
12	წვეტანები II ჯგუფის	12	7	9	1	2	2	—	7
13	წვეტანები III ჯგუფის	35	19	30	2	3	4	6	20
14	ორმაგი წვეტანები	7	4	3	2	2	—	—	3
15	სეგმენტური იარაღი	1	—	—	—	1	—	—	—
16	მინიატურული ხელნაჯახები	6	4	—	4	—	—	—	2
17	საჩეხები	2	1	—	1	1	—	—	—
18	უხეში საჩეხი იარაღები	2	—	2	—	—	—	1	1
19	სახვრეტები	3	2	3	—	—	—	1	2
20	საჭრისები	2	1	—	2	—	—	—	—
21	ნისკარტისებური სახოცი	1	1	1	—	—	—	1	—
ს უ ლ		944	412	544	276	122	147	127	272

ნაჯახები კიიკ-კობას ქვედა ფენისა¹⁴ და არზნის¹⁵ სადგომიდან მომდინარე მასალებს ემსგავსებიან. (როგორც ცნობილია, ს. ზამიატინი საგანგებოდ ჩერდება არზნის გვიანი კომპლექსის ანალოგიურ იარაღებზე და მათ ძეგლების ერთი ჯგუფისათვის დამატარილებელ მნიშვნელობას ანიჭებს)¹⁶.

როგორც ჩანს, წოფის მინიატურული ხელნაჯახები გამოყენებას პოულობდა შედარებით მაგარი საგნების დამუშავებისას (ხე, ძვალი და სხვა), როგორც საქრელ-საჩეხი ან სახოკი იარაღი. საქრელ-საჩეხი დანიშნულებით ჩანს გამოყენებული იარაღების კიდე ერთი ჯგუფი, რომელიც თავის მხრივ ორ ნაწილად იყოფა: უხეშ საჩეხებად და საჩეხებად.

VIII — 1. უ ხ ე შ ი ს ა ჩ ე ხ ი ი ა რ ა ღ ე ბ ი ს უ ლ 2 (კალია ნახული წოფში. საჩეხებიდან ერთი ნალისებური ფორმისაა, მეორე კი მოყვანილობით სწორკუთხედს უახლოვდება.

ნალისებური ფორმის იარაღი დამზადებულია პორფირიტის დიდი, მასივური ანატექცებისაგან (სიმაღლე — 10,0 სიგანე — 11,3; სისქე — 3,0 სმ). მისი ზედა სიბრტყე დასერილია სხვადასხვა მიმართულების წახნაგებით, რაც დისკოსებური ნუკლეუსიდან წინამავალი ანატექცების ჩამოცილების შედეგად ჩანს წარმოქმნილი.

იარაღის ქვედა სიბრტყე მარჯვენა კუთხეში ოღნავ შესწორებულია, დანარჩენი ნაწილი კი თითქმის მთლიანად რელიეფურად გამოსახულ ბურცობს უკავია, რომელსაც თავზე აზის ქვედა სიბრტყესთან ბლაგვი კუთხის (105°) შემქმნელი დიდი, უხეშად შესწორებული დარტყმის მოედანი. საჩეხის სამუშაო გვერდი დარტყმის მოედნის მოპირდაპირე მხარეს მდებარეობს. სხვა გვერდებისაგან განსხვავებით იგი რამდენადმე სწორხაზოვანია, ციცაბოდ არის დაქანებული ქვედა სიბრტყის მიმართულებით და ხმარებისას წარმოქმნილი ჩანატეხების შედეგად იარაღის პირს ტეხილი გარემოხაზულობა აქვს მიღებული.

ანალოგიური ნიშნებით ხასიათდება მეორე სწორკუთხა იარაღიც (ტაბ. IX, 5). როგორც განხილული იარაღების ზომები, მასიუ-

¹⁴ Г. А. Бонч-Осмоловский, დასახ. ნაშრ., გვ. 88, ტაბ. 11, 1, 2.

¹⁵ М. З. Паничкина, Палеолит Армении, 1950, გვ. 82, სურ. 2, 1—5.

¹⁶ С. Н. Замятин, Находки нижнего палеолита в Армении, Изв. Акад. Наук Армянской ССР, Ереван, 1947, стр. 20—21.

რობა, პირის ციკაბო დახრილობა, უხეში გაფორმება და ხმარების შედეგად წარმოქმნილი ჩანატეხები მოწმობენ, ისინი გამოყენებული უნდა ყოფილიყვნენ საჩეხის დანიშნულებით, მკვრივი საგნების დასამუშავებლად, რისთვისაც აუცილებელია ხელნაჯახის ქუსლისებური სახელური ნაწილი და მოპირდაპირე მხარეზე გაფორმებული მასივური სამუშაო პირი. წოფის უხეში საჩეხები იარაღის იმ ტიპს მიეკუთვნება, რომლებიც ქვედა პალეოლითის მთელ სიგრძეზე და განსაკუთრებით მის ადრეულ საფეხურებზე ხელნაჯახების პარალელურად არსებობენ და ფუნქციონალურად ხშირად ენაცვლებიან კიდეც ერთმანეთს¹⁷.

VII — 2 ტიპს ვაკუთვნებთ აგრეთვე წოფში აღმოჩენილ კიდეც ორ იარაღს. ეს იარაღები ფორმით ემსგავსებიან უხეშ საჩეხებს, მაგრამ მათ დასამუშავებლად შედარებით თხელი ანატეცება გამოყენებული. ხსენებული იარაღები ორმხრივ არიან დამუშავებული — ზედა სიბრტყეზე მთლიანად, ხოლო ქვედაზე ნაწილობრივ, რის გამოც მათი პირი ნაკლებად მასივური და რეტუშით რამდენადმე შესწორებულია (ტაბ. X, 1, 4).

ეს იარაღები მორფოლოგიური ნიშნებით საჩეხებად უნდა ყოფილიყვნენ გამოყენებული, მაგრამ უხეში საჩეხებისაგან განსხვავებით ალბათ უფრო რბილი საგნებს (ხორცის, მცენარეთა ბოლქვების და სხვა) დასამუშავებლად იხმარებოდნენ. ამდენად მათთვის სავსებით შესაფერისია სახელწოდება საჩეხი. მოზრდილი საჩეხის ზომები: $10,3 \times 8,0 \times 2,7$ სმ არ აღემატება, ხოლო მომცრო ცალი $4,3 \times 5,0 \times 2,0$ სმ-ით განიზომება. ეს უკანასკნელი ფორმით განსაკუთრებით ახლო მსგავსებას ნახულობს თურქეთის დაბჭული გამოქვაბულის (Plugged cave) საჩეხებთან, რომლებიც აგრეთვე ადრემუსტიური ხანით თარიღდებიან¹⁸.

წოფის მზა იარაღების კომპლექსიდან ცალკე ჯგუფად გამოვყოფთ ისეთ არატიპიურ მონაპოვრებს, რომლებიც მასალაში ერთეულების სახით არიან წარმოდგენილი. ესენია: სახვრეტები, საჭრისები და ნისკარტისებური სახრკი.

¹⁷ М. З. Паничкина, К вопросу о назначении шельских орудий, КСИИМК, вып. XLVI. 1952, стр. 22.

¹⁸ Muzafer Senyürek, A note palaeolithic industry of the Plugged cave. Belleten, cilt XXIII, 89, Ankara, 1959, ტაბ VIII, 1—4.

IX. სახვრეტები (3 ც.) ჩამოყალიბებულია ფართო, წაგრძელებულ ანატექცებზე, რომლებსაც მხოლოდ ზედა სიბრტყე აქვთ ატყეცილი. ამ იარაღების ძირითადი სამუშაო ელემენტებია: კარგად გამოსახული წვერი და მისი შემქმნელი რეტუშირებულ გვერდები. სახვრეტებს არ გააჩნიათ რაიმე მტკიცედ ჩამოყალიბებული, გარკვეული ფორმა. აქ ვხვდებით როგორც სამკუთხა, ისე რომბულ და მკვეთრად წაგრძელებულ იარაღებს (ტაბ. VIII, 11; IX, 4). საფიქრებელია, რომ ზოგიერთი იარაღი დაზიანებული სახოკის ან წვეტანის გადაკეთების შედეგად უნდა იყოს მიღებული. მაგალითად, ასეთად მივიჩნევთ ბაზალტის წაგრძელებულ ანატექცზე ჩამოყალიბებულ სახვრეტს. ამ იარაღის ერთი გვერდი სწორია და მთელ სიგრძეზე ციცაბო ჩანატეხებიანი რეტუშით არის გაფორმებული. სახვრეტის მეორე (მარცხენა) გვერდი შედარებით მოკლეა, ბოლოდან იგი ჯერ მკვეთრი დახრილობით მიემართება წვერისაკენ, შემდგომ წინა ნაწილში უეცრად ტყდება და მარჯვენა გვერდის პარალელურად ვრცელდება წვერამდე, სადაც გვერდების შეხვედრის კუთხეში 2 სმ სიგრძის მახვილი შვერილია წარმოქმნილი. იარაღის მარცხენა გვერდი მხოლოდ წვერთან არის რეტუშირებული (ტაბ. VIII, 11.). კარგად გამოსახული შვერილი და გაფორმების ხასიათი ეკვებ არ იწვევს, რომ ნაკეთობა სახვრეტი დანიშნულების მეტად ეფექტური იარაღი უნდა ყოფილიყო. ასევე სავსებით შესაძლებელია, იარაღის მარჯვენა გვერდი სახოკის დანიშნულებითაც ყოფილიყო გამოყენებული. სახვრეტის ტიპის იარაღი თითქმის ყველა მუსტილური ხანის კომპლექსიდან შეიძლება გამოიყოს, მაგრამ წოფის სახვრეტის ზუსტი ანალოგია სხვაგან არ გვეგულება. ჩვენი აზრით, სახვრეტი თავდაპირველად სახოკს ან წვეტანას წარმოადგენდა, რომელსაც მარცხენა გვერდი რეტუშირებისა თუ ხმარების დროს ჩამოსტეხა. ამას მოწმობს აღნიშნული გვერდის მოყვანილობა, მარჯვენა გვერდის გულმოდგინე გაფორმება და მკვეთრად განვითარებული შვერილი, რომელიც დაზიანების შემდეგ დამატებით შეუსწორებიათ (ზომები: $7,4 \times 4,2 \times 1,5$ სმ). დანარჩენი ორი სახვრეტი მეტნაკლებად მახვილი წვერითა და რეტუშირებული გვერდებით ხასიათდება (ტაბ. IX, 4). აღსანიშნავია, რომ მახვილშვერილიანი სახვრეტის გარდა, ყველა იარაღის ზედაპირის გარკვეული მონაკვეთი კაჟრის ბუნებრივი ქერქით არის დაფარული.

X. საჭრისები. სულ ორად ორი ცალია აღმოჩენილი წოფ-ში. უფრო სწორად, ერთი საეჭვო ნიმუშია, მაგრამ მეორეს კი კიდურა საჭრისისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანი აქვს. ამ უკანასკნელის დასამზადებლად გამოყენებულია პორფირიტის შოგრძო მასივური ანატეცი ($5,5 \times 3,0 \times 1,5$ სმ). ანატეცის ზედა სიბრტყე ორფერდაა, ხოლო ქვედა გულმოდგინედ არის დამუშავებული, როგორც სიგრძივი, ისე განივი ანატეცეებით. ანატეცის ბოლო ირიბად არის გადამტვრეული, მოპირდაპირე ნაწილში კი თავის გადატეხით სამკუთხა ფორმის ჰორიზონტული სიბრტყეა შექმნილი. სამკუთხა სიბრტყის მარჯვენა კუთხეში მიყენებული თანმიმდევრული დარტყმით ჩამოცილებულია ორი ანატეცი და საკმაოდ ბასრი სასაჭრისე გვერდწახანავია მიღებული. აღსანიშნავია, რომ საჭრისის მეორე სიგრძივი გვერდი დანა-სახოკისებურად არის გაფორმებული ფხის მიმცემი საფეხუროვანი რეტუშით, რაც სრულიად ზედმეტია საჭრისისათვის. ცხადია, ამ შემთხვევაშიც ქვედა პალეოლითის დუბლირებულ იარაღთან გვაქვს საქმე, სადაც ერთ მთლიანობაშია მოცემული საჭრისისა და დანა-სახოკის ტიპური სამუშაო ელემენტები (ტაბ. X, 2). სასაჭრისე ანატეცს ვხედავთ აგრეთვე I ჯგუფის ერთერთი წვეტანის წვერზე, რომლის წარმოშობა უფრო შემთხვევითი ჩანს (ტაბ. VII, 11).

XI. ნისკარტისებური სახოკი (1 ც.) კომპლექსის იშვიათი გამონაკლისების ჯგუფს განეკუთვნება. ამ იარაღის მარჯვენა გვერდი ორ ნაწილად არის ამოღარული და გაფორმებულია ციკაბო, საფეხუროვანი რეტუშით. მისი მეორე გვერდი ჯერ პირველის პარალელურად მიიმართება, შუა ნაწილში პატარა შვერილს წარმოქმნის, შემდეგ დამრეცად ეშვება ქვემოთ და პირველთან შეხვედრისას ნისკარტისებური წვერით მთავრდება. მართალია, ხსენებული გვერდიც ნაწილობრივ რეტუშირებულია (შედარებით ფაქიზად), მაგრამ იარაღის ძირითადი სამუშაო ნაწილი მაინც ამოღარული გვერდი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. X, 3). ჩვენი აზრით, იარაღი გვერდამოღარულ სახოკად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, თუმცა მოპირდაპირე გვერდი დანადაც შეეძლოთ ეხმარათ. ნისკარტისებური სახოკის დასამზადებლად გამოყენებულია მცირე ზომის კაქარი, რომელიც ორივე სიბრტყიდან საკმაოდ უხეშად არის გათლილი (ზომები: $6,2 \times 3,6 \times 1,8$ სმ). იარაღის ზურგი შუა ნაწილ-

ში ქედისებურად ამოზურცულია და ფართო ანატკეცებით არის დამუშავებული, ქვედა სიბრტყე ჰორიზონტულია, მაგრამ უხეშად ატკეცის შედეგად აქ ჩაზნექილ-ამოზურცული და ბუნებრივი ქერქით დაფარული მონაკვეთები ენაცვლებიან ერთმანეთს. აღსანიშნავია, რომ ნისკარტისებური სახოკი ორმხრივ დამუშავებული იარალის ტიპური ნიმუშია, რაც ასე იშვიათია წოფის მონაპოვრებს შორის.

როგორც ცნობილი გახდა, წოფის კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი თავისებურებაა ანატკეცებისა და ანატკეცებზე ჩამოყალიბებული, ცალმხრივ დამუშავებული იარაღების სიმრავლე. რომელსაც თითო-ოროლა იარაღის სახით ორმხრივ დამუშავებული ცალებიც ერევა, მაგრამ მათი პროცენტული შეფარდება ცალმხრივ იარაღებთან მეტად მცირეა (ცხრ. 1). ორმხრივ დამუშავების ტექნიკას გაბატონებული ადგილი უკავია ხელნაჯახებში, მეორე ადგილზეა სახოკები, მათ მოსდევს წვეტანები და ცალკეული იარაღები. ყველა სახეობის ორმხრივ დამუშავებული იარაღების საერთო რაოდენობა 73-ს არ აღემატება, რაც მთელი კომპლექსის 7,7%-ია (ცხრ. 1). საჭიროა აღინიშნოს, რომ ხსენებული იარაღების დიდი ნაწილი, მართალია, ორივე სიბრტყიდან არის გაფორმებული, მაგრამ ცალკეული მათგანი მეტნაკლები სისრულით არის დამუშავებული. იარაღები უმეტესად, სრულყოფილად გაფორმებულია ზურგის მხრიდან, მაშინ როცა მეორე მხარეზე თითო-ოროლა ანატკეცი აქვს ჩამოცილებული, რომლის ფაცეტები ხშირად ატკეცის ბურცობთან იყრიან თავს. როგორც ჩანს, წოფში ორმხრივი დამუშავების ტექნიკა მიზნად ისახავდა იარაღის ნაკლოვანი ადგილების შესწორებას და არა ჩამოყალიბებული სახის ნამზადის მიღებას. იარაღების გარკვეულ ნაწილს ორმხრივი სახე მიღებული აქვს აგრეთვე ცალკეული გვერდის სხვადასხვა სიბრტყიდან რეტუშირების შედეგად, როცა ანატკეცთა ფაცეტები ცენტრალურ ხაზს სცილდება. სრულყოფილი, დასრულებული სახის ორმხრივ დამუშავებული იარაღების სიმცირე მოწმობს, რომ წოფში ორმხრივ დამუშავების ტექნიკას უმნიშვნელო როლი უნდა ეთამაშა. როგორც ჩანს, წოფის პალეოლითელი კარგად იცნობდა დამუშავების ხსენებულ ხერხს, დროდადრო, საჭიროების შემთხვევაში, იყენებდა კიდევ, მაგრამ უკვე შეცნობილი ჰქონდა ყველა ის

უპირატესობა (მასალის, დროისა და ენერგიის ეკონომია), რომელიც გააჩნია ქვის ცალმხრივ დამუშავების ტექნიკას ორმხრივ დამუშავებასთან შედარებით.

წოფში მზა იარაღების გვერდით ქვის პირველადი დამუშავების ამსახველი მდიდარი მასალაა აღმოჩენილი. მართალია, ამ პროცესის ძირითადი საფუძველი, ნუკლეუსების სახით, ნაკლებად არის შემორჩენილი, მაგრამ მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ანატექცი-ანამტვრევები და მათი ნარჩენები საშუალებას გვაძლევენ აღვადგინოთ ქვის იარაღთა დამზადების თანმიმდევრული საწარმოო პროცესები ნუკლეუსის მომზადებიდან მზა ნაწარმის მიღებამდე.

ნუკლეუსები წოფის მასალებში უმნიშვნელო რაოდენობით არის წარმოდგენილი. საქმეს ისიც ართულებს, რომ ნაწარმის სახე ნაკლებად გამოკვეთილია და მისი ამა თუ იმ ტიპისადმი მიკუთვნება ჭირს. ჩამოყალიბებული სახის ნუკლეუსების საერთო რაოდენობა 15-ს არ აღემატება; ამას უნდა დაემატოს რამოდენიმე (14 ც.) კაჟარი თუ დაკუთხული ნატეხი, რომლებსაც ერთი ან ორი ანატექცი აქვთ ჩამოცილებული (ტაბ. XI, 3).

ნუკლეუსები ფორმისა და დამუშავების მიხედვით შეიძლება გაიყოს ორ ძირითად ტიპად: პირველ ტიპში ერთიანდება 13 დისკოსებური ნუკლეუსი, ხოლო მეორე ტიპში შედის 16 დაკუთხული ფორმის ერთფუძიანი და ორფუძიანი ნუკლეუსი.

დისკოსებური ნუკლეუსებიდან 8 ც. ორმხრივ არის დამუშავებული (ტაბ. X, 5; XI, 1). მათ შორის ყურადღებას იქცევს ბაზალტის ერთი, ბოლომდე გამოყენებული, პატარა ნუკლეუსი (დიამეტრი — 3,5; სისქე — 1,7 სმ). ნუკლეუსის ორივე სიბრტყეზე გამოსახულია ფაცეტები, რომლებიც რადიალურად მიემართებიან ნაპირებიდან და ცენტრალურ შემადლებასთან იყრიან თავს (ტაბ. XI, 1). ნუკლეუსის მაგისტრალური ხაზი ტეხილია. რამდენადმე განსხვავებული იერისაა ბაზალტის მეორე ნუკლეუსი. ამ ნუკლეუსის ორივე ზედაპირზე მოჩანს კიდეებზე შექმნილი დარტყმის წერტილები და ჩამოცილებული ანატექცების ტალღური ნეგატივები, რომლებიც ნაპირებიდან ცენტრისაკენ მიემართებიან. მისი ერთერთი გვერდის ფაცეტები ცენტრამდის ველარ აღწევენ, რის გამოც შუა ნაწილში ბუნებრივი ქერქია შემორჩენილი. ეს ნუკლეუსი ბოლომდისაა გამოყენებული. მისი დიამეტრი 5,5 სმ არ

აღმატება, რაც სავსებით შეესაბამება იარაღ-ანატექტა გარკვეული ნაწილის ზომებს (ტაბ. XI, 2).

ცხრილი 3

ქვის იარაღთა წარმოების ნაშთები		საერთო რა- ოდენობა	დიდი ზომის	საშუალო ზომის	მცირე ზომის	დამუშავება- გამოყენების ნიშნებით
1	დაკუთხული კაპარი პორფირიტისა	1	—	1	—	1
2	დისკოსებური ნუკლეუსი, ცალმხრივი	5	1	4	—	5
3	დისკოსებური ნუკლეუსი, ორმხრივი	8	—	6	2	8
4	ოთხკუთხა ორფუძიანი ნუკლეუსი, ორ- მხრივი	5	—	4	1	5
5	ოთხკუთხა ორფუძიანი, ცალმხრივი ნუ- კლეუსი	3	—	3	—	3
6	ოთხკუთხა, ერთფუძიანი ნუკლეუსი	6	—	6	—	6
7	სამკუთხა, ორფუძიანი ნუკლეუსი, ცალ- მხრივი	2	—	2	—	2
8	ნუკლეუსისებური ანამტერევეები	22	—	20	2	—
9	ნუკლეუსის კუთხის ანამტერევეები	6	—	6	—	—
10	მოგრძო, ფართო ანატექტები	512	37	449	26	51
11	დაბალი ფართო ანატექტები	465	15	409	41	2
12	მცირე ზომის (ქერცლისებური) ანატ- ქექები	619	—	—	619	—
13	დაკუთხული ანამტერევეები	134	—	100	34	—
14	უხეში ლამელისებური ანატექტები	60	—	50	10	—
ს უ ლ		1848	53	1060	735	83

დისკოსებური ნუკლეუსის მეორე ჯგუფი (5 ც.) ცალმხრივ არის ატექცილი. აქაც ისევე, როგორც ზემოთ აღწერილი ნაწარმის მისაღებად უპირატესად ბაზალტის ქვარგვალებია გამოყენებული, რომლებსაც ზოგ შემთხვევაში, წარმატებით ენაცვლება პორფირიტი. ცალმხრივ დამუშავებული ნუკლეუსების ერთი სიბრტყე თითქმის მთლიანად არის ატექცილი სხვადასხვა მიმართულების ფართო, მოგრძო ანატექტებით, ხოლო მეორე—კაპრის ბუნებრივი ქერქითაა დაფარული. ერთერთი ასეთი ნუკლეუსი რეტუშირების შემდეგ საზოკად არის გამოყენებული (ტაბ. V, 7) (ზომებია: სიგრძე—10,1; სიგანე — 7,2; სისქე — 3,1 სმ.).

ოთხკუთხა ნუკლეუსები (14 ც.) აშკარად განსხვავდებიან პირველი და მეორე ჯგუფის ნაწარმისაგან, როგორც ფორმით ასე დამუშავების ტექნიკით¹⁰. ოთხკუთხა ნუკლეუსებისათვის გამოყენებულია ბუნებრივად დაკუთხული პორფირიტის დაბალი, ფართო, მასიური კაჭარი, რომელსაც ზედა და ქვედა ნაწილში ზურგის მხარეს დახრილი დარტყმის მოედანი აქვს (ტაბ. XI, 4), რაც ზოგ შემთხვევაში (2 ც.) ბუნებრივი ქერქით არის დაფარული. ნუკლეუსების დარტყმის სიბრტყე უმეტესად კაჭრის თავის გადამტვრევით, ხელოვნურადაა მიღებული. იშვიათი გამონაკლისის გარდა (ტაბ. XI, 6), ნუკლეუსების აღნიშნული მონაკვეთები დამატებით შესწორებული არ არის. ნუკლეუსის გვერდებზე (უფრო სწორად, ერთ რომელიმე გვერდზე). ჩამოცილებულია ურთიერთპარალელური ან საწინააღმდეგოდ მიმართული დაბალი, ფართო ანატკეცები. დანარჩენი გვერდები კი, როგორც წესი, ბუნებრივი ქერქით არის დაფარული. ოთხკუთხა ნუკლეუსების გვერდებზე შემორჩენილი ბუნებრივი ქერქის მიხედვით გამოყენებული კაჭარი დიდი ზომის არ უნდა ყოფილიყო. ოთხკუთხა ნუკლეუსებიდან ხუთი ორფუძიანი ორმხრივია (ტაბ. XI, 4), ხოლო ცხრა ცალმხრივია (ტაბ. XI, 7). ნუკლეუსების ზომები მერყეობს $6,3 \times 8,1 \times 5,7$ — $4,1 \times 3,0 \times 1,7$ სმ შორის, საშუალო მონაცემები კი $4,1 \times 6,0 \times 4,3$ სმ არ აღემატება.

მეორე ტიპის საინტერესო სახესხვაობაა სამკუთხედისებური მოყვანილობის პორფირიტის ნუკლეუსი — 2 ც. ($4,0 \times 6,5$ სმ). სამკუთხა ნუკლეუსის ზედა სიბრტყე საკმაოდ ფართოა და გულმოდგინედაა შესწორებული პაწია, თხელი ანატკეცებით. ნუკლეუსი ქვედა ნაწილისაკენ მკვეთრად დავიწროვებულია, რის გამოც ნაკეთობათა ფორმით სამკუთხედს უახლოვდება. მისი მეორე სიბრტყე ბოლო ნაწილის ჩამოტეხით არის წარმოქმნილი. ნუკლეუსი ნაწილობრივ არის დამუშავებული, რაც ფაქტიურად მისი ერთერთი გვერდიდან ორი პარალელური ანატკეცის ჩამოცილებაში გამოიხატება (ტაბ. XI, 6). ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ეს თავისებურება ოთხკუთხა ფორმის ყველა ნუკლეუსის ტიპური ნიშანია. წოფის ნუკლეუსება

¹⁰ ნუკლეუსების ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის დროს ესარგებლობთ მ. ზ. პანიჩკინას მიერ შემუშავებული ტერმინოლოგიით; М. З. П а н и ч к и н а. Палеолитические нуклеусы, Археологический сборник, I, Л. 1959, გვ. 7—77.

აშკარად განსხვავდება ილსკაიასა და სტაროსელიეს ტიპის ოთხკუთხა და პრიზმული ნუკლეუსებისაგან²⁰.

დასასრულს, თუ რაოდენობრივი თვალსაზრისით შევედარებთ ნუკლეუსებს მასალის დანარჩენ ნაწილს, ნათელი გახდება, რომ წოფში ამ ნაწარმის მწვავე ნაკლებობა იგრძნობა (ცხრ. 3), ეს ფაქტი, ჩვენი აზრით, მასალის არაეკონომიური გამოყენებით უნდა აიხსნას, რასაც ალბათ სადგომისა და „კარიერის“ უშუალო მეზობლობა აპირობებდა. როგორც ვიცით, წოფის ქვეს ინდუსტრიაში წამყვანი ადგილი ეკუთვნის უხეში სტრუქტურული შემადგენლობის პორფირიტსა და ბაზალტს. პორფირიტის გამოსავლები მდებარეობს გამოქვაბულის მახლობლად 20 მ მოშორებით, სადაც ზედაპირული შრეების გარდა პორფირიტის დაკუთხული ნატეხებით მთელი მიდამოა მოფენილი. წოფში მოსახლე ადამიანს ყოველთვის შეეძლო (დროისა და ამინდის მიუხედავად მოეპოვებინა იარაღისათვის საჭირო მასალა, განუსაზღვრელი რაოდენობით, რაც გამორიცხავდა მასალის ეკონომიური გამოყენების აუცილებლობას. გარდა ამისა, არავითარი აუცილებლობა არ არსებობს ნუკლეუსის საგანგებო მომზადებისათვის, რადგან პორფირიტის ნატეხებს ბუნებრივ მდგომარეობაშივე აქვთ ექვსი ან მეტი ჰორიზონტული სიბრტყე. ასეთი „ნუკლეუსის“ ზედაპირი ახალი ანატექცისაგან მხოლოდ შეფერილობით განსხვავდება, ე. ი. წოფში მოსახლე პალეოლითელი უშუალოდ სადგომის ახლო, ბუნებრივ მდგომარეობაში ხედებოდა მზა ნუკლეუსებს. რაც მასალისა და კერძოდ ნუკლეუსის მიმართ ზერელე დამოკიდებულებას საფუძველს ჰქმნიდა. ადამიანს შეეძლო გამოქვაბულის მახლობლად ეპოვნა მზა ნუკლეუსი, ერთი ან ორი ანატექცის ჩამოცილების შემდეგ გადაეგდო იგი და აეღო სხვა, რომელსაც კიდევ უფრო კარგად გამოსახული დარტყმის მოედანი და სწორი გვერდები ექნებოდა. ბუნებრივია, პორფირიტის დაკუთხულ ნატეხებს ასეთი ვითარებაში არ შეეძლო მოეცა ჩამოყალიბებული ტიპის ნუკლეუსი, რომელიც თავისი შინაარსით წინასწარ მომზადებასა და რამდენადმე ინტენსიურ გამოყენებას ითვალისწინებს.

²⁰ В. А. Городцов, Результаты исследования Ильской палеолитической стоянки, МИА, 2, გვ. 15, ტაბ. I, 2—3; А. А. Формозов, დასახ. ნაშრ. გვ. 90 სურ. 48, 1—3.

ჩამოყალიბებული ფორმის ნუკლეუსების სიმცირის მიუხედავად, წოფში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ანატკეც-ნამზადები, დაკუთხული ანამტკრევეები და ქერცლისებური ანატკეცები. მთელი ეს მასალა ავსებს ნუკლეუსების სიმცირით შექმნილ ხარვეზებს და ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ქვის პირველადი დამუშავების საწარმოო პროცესებზე.

ანატკეც-ნამზადების მრავალრიცხოვანი ჯგუფიდან (1043 ც.) ფორმისა და ზომების მიხედვით ორი ტიპის ანატკეცები გამოიყოფა. პირველი რომელთა სიგრძე ყოველთვის აღემატება სიგანეს (ტაბ. XII, 1—3) (512 ც.), რაც ერთერთი დამახასიათებელი ნიშანია ე. წ. ლევალუაზური ტიპის ანატკეცებისათვის და მეორე, რომელთა სიმაღლე კლექტონური ნაწარმის მსგავსად ნაკლებია სიგანეზე (465 ც.) (ტაბ. XII, 6—7).

ანატკეცების ორივე ჯგუფისათვის ტიპურია დაბალი, ფართო ან წაგრძელებული — ფართო, შემთხვევითი მოხაზულობა, მასიურობა და დიდი ზომის უხეშად შესწორებული, გლუვი, ან ბუნებრივი ქერქით დაფარული, დარტყმის სიბრტყე, რომელიც მუცელთან $100-110^{\circ}$ -იან კუთხეს წარმოქმნის. ამ ნაწილში გამოსახულ ბურცობს უმეტესად ქვედა სიბრტყის ნახევარი უკავია, ზოგ შემთხვევაში კი ბურცობის ადგილზე ვხედავთ ძლიერი დარტყმის შედეგად მიღებულ სხივისებურ ნაზარებს.

პირველი ჯგუფის ანატკეცების ზომები მერყეობს $12,1 \times 6,0$ სმ — $4,2 \times 2,2$ სმ შორის, ძირითადად გავრცელებული ნაწარმის ზომები კი $7,0 \times 3,5$ სმ არ აღემატება, ე. ი. სიგრძე 2-ჯერ მეტია სიგანეზე. აღნიშნულს გარდა, პირველ ჯგუფში შედის ისეთი ერთეულებიც (37 ც.), რომლებიც სიდიდით ყველა მზა იარაღის ზომას აღემატება, ($18,4 \times 7,3$ სმ). ეს ანატკეცები, მართალია, იარაღად აღარ უქცევიათ, მაგრამ წარმოდგენას გვიქმნიან ნუკლეუსის ზომებზე. პირველი ჯგუფის ანატკეცები, მეორისაგან განსხვავებით, ხასიათდება რამდენადმე ჩამოყალიბებული ფორმებით. მათი კიდევები ერთმანეთის პარალელურია, ზედა სიბრტყეს იშვიათად ფარავს კაქრის კანი, ხშირად კი ზურგზე წინამდებელი ანატკეცების რელიეფურა, ტეხილი ზოლები გასდევს (ტაბ. XII, 3). ამ ტიპის ანატკეცების დარტყმის სიბრტყე, ზომისა და დახრილობის მიუხედავად, ხშირად უხეშად არის შესწორებული. აქვე საკმაოდ დიდი რაოდენობით

ვხვდებით ანატკეცებს შეუსწორებელი ან ბუნებრივი ქერქით დაფარული სიბრტყით. ფრანგი მეცნიერის ჰ. კელისა (Kelley)²¹ და მ. ზ. პანიჩკინას მიხედვით, ანატკეცები განსხვავებული დარტყმის მოედნებით, შეიძლება მიღებული იქნეს ერთი კულტურის ერთსა და იმავე საფეხურზე, ერთი და იგივე ნუკლეუსის დამუშავების ღროსაც, რასაც აპირობებს ნედლი მასალის რიგი თავისებურებანი და, რაც მთავარია, ქვის დამუშავების პრიმიტიული დონე²². ეს მოსაზრება ხსენებულმა ავტორებმა გამოთქვეს მდიდარი ფაქტიური მასალების გათვალისწინებით და მას უთუოდ უნდა გაეწიოს ანგარიში. მით უმეტეს შეუძლებელია გვერდი ავუაროთ წოფის მონაპოვრებზე მსჯელობებისას, სადაც, ერთი მხრივ, მოგვეპოვება მასალის თავისებურებით შეპირობებული პრიმიტიული ნუკლეუსები, ხოლო, მეორე მხრივ განსხვავებული (განვითარებული) ნიშნების მქონე ანატკეც-ნამუშაულები. წოფის მიმართ თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ქვის პირველადი დამუშავების ტექნიკური ხერხები არსებულ საფეხურზე ჯერ კიდევ არ იყო მტკიცედ ჩამოყალიბებული და რამდენადმე დამოკიდებული ჩანს გაუთვალისწინებელ მიზეზებზე.

პირველი ჯგუფის საინტერესო სახესხვაობას წარმოადგენს ვიწრო, მკვეთრად წაგრძელებული (8,8×3,7 სმ) მასივური ანატკეცები (6 ც.). ანატკეცები განივკვეთში სამკუთხაა და ზედაპალეოლითური ხანის პრიზმული ნუკლეუსის კუთხის ანამტვრევებს მოგვაგონებს (ტაბ. XII, 8). აღსანიშნავია, რომ ყველა ანატკეცი პორფირიტისაა, მიღებული ჩანს ბუნებრივად დაკუთხული კაჭარის კუთხეში მიყენებული დარტყმით, რასაც მოწმობს ნაწარმის მოყვანილობა და ზედაპირზე გადაკრული ბუნებრივი ქერქი. ერთი შეხედვით, ასეთივე გვიანდელი იერის მატარებელია კოლექციაში შემავალი უხეში ლამელისებური ანატკეცები (60 ც.). ანატკეცების ტიპიური ნიშნებია: სითხელე, ვიწრო წაგრძელებული მოყვანილობა (4,1×2,4 სმ), ზურგზე გამოსახული გვერდების პარალელური წახნაგები ან შუა ნაწილში გამავალი ქედი, რაც ანატკეცებს ორფერდა და სამფერდა ტიპის ლამელებთან აახლოვებს (ტაბ. XXII, 4—5).

²¹ H. Kelley, Contribution à l'étude de la technique de la taille levalloisienne, BSPF t. LI, 1954, გვ. 149—150

²² М. З. Паничкина, Палеолитические нуклеусы, Археологический сборник № 1. Л., 1959. გვ. 31.

ხსენებული დეტალების გვერდით, ლამელისებური ანატკეცები ინარჩუნებენ ყველა იმ არქაულ ნიშანს (დიდი ზომის დარტყმის სიბრტყე, რელიეფური ბურცობი და სხვა), რომელიც იარაღ-ანატკეცთა ძირითად ნაწილს ახასიათებს.

უხეში ლამელისებური ანატკეცები მეტნაკლები რაოდენობით არის ცნობილი მუსტიერის ხანის ყველა სადგომისათვის. იმ ძეგლების მიმართ, სადაც მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ უხეში ლამელები, მკვლევარები ერთხმად მიუთითებენ ქრონოლოგიური ხასიათის პროგრესულ ცვლილებებზე.

უხეში ლამელების სიმცირე და მათი არქაული ნიშნები არ იძლევა უფლებას წოფში რაღაც უცნობი, მეტად მნიშვნელოვანი სიახლე დაეინახოთ, რაც განსაკუთრებით ცხადლივ უნდა ჩანდეს კომპლექსის პრიმიტიული იერის ფონზე.

ლამელისებური ანატკეცების მცირერიცხოვნება და მათი იარაღად გამოყენების იშვიათი შემთხვევები იმის მაჩვენებელია, რომ ნაწარმის ეს სახეობა წარმოშობილია შემთხვევით, ოთხკუთხა ნუკლეუსების დამუშავების პროცესში. ამ საფეხურზე ადამიანი ჯერ მხოლოდ ეცნობა ხსენებული ანატკეცების ტიპს. უფრო მოგვიანებით კი უხეში ლამელები ანატკეცების ერთერთი წამყვანი სახეობა ხდება.

მეორე ჯგუფის (465 ც.) დაბალი, ფართო, მასიური ანატკეცების ზომები მერყეობს $9,4 \times 11,0 \times 3,01$ სმ — $3,5 \times 4,5 \times 2,0$ სმ შორის. ამ ნაწარმისათვის დამახასიათებელია შემთხვევითი მონახულობა, მასიურობა, დახრილი დარტყმის მოედანი და დიდი ზომის ატკეცის ბურცობი (ტაბ. XII, 6—7). ხშირად ანატკეცის ზედა სიბრტყეს ბუნებრივი ქერქი ფარავს, ან უსწორმასწორო წახნაგები დაუყვება. მათი დარტყმის მოედანი გლუვია, უმეტესად ბუნებრივი ქერქი ფარავს, იშვიათად კი, უხეშად არის შესწორებული. რასაკვირველია, ანატკეცების ეს ჯგუფი საერთოდ უფრო უხეშია, ვიდრე პირველი, რომელიც აგრეთვე არ გამოირჩევა დახვეწილი დეტალებით.

როგორც პირველი, ისე მეორე ჯგუფის ანატკეცთა ერთი ნაწილი (53 ც.), რეტუშირების გარეშე ჩანს გამოყენებული, ან ნაწილობრივ არის გაფორმებული და ხმარების შედეგად მიღებული ჩანატეხებით პირი დაკბილული აქვთ (ტაბ. XI, 5). ეს ანატკეცები

ფაქტიურად დაუმთავრებელ იარაღებს წარმოადგენენ. სხვა საბუთიც რომ არ მოგვეპოვებოდეს, მაინც შეიძლება ითქვას, რომ ქვის იარაღების როგორც პირველადი, ისე მეორადი დამუშავება ადგილზე, წოფის გამოქვაბულშიც ხდებოდა.

ორი ძირითადი სახის ანატკეც-ნამზადების გვერდით საპატიო ადგილი უჭირავს მცირე ზომის ($3 \times 2 - 2,5 \times 1,5$ სმ) ქერცლისებურ ანატკეცებს (619 ც.) და დაკუთხულ ანამტვრევებს (156 ც.). ანატკეცთა ამ სერიისათვის ტიპურია ყველა ის ნიშანი, რაც ზემოთ აღწერილი ძირითადი ნაწარმის მიმართ იყო აღნიშნული; შემთხვევითი მოხაზულობა, ზედაპირზე შერჩენილი ბუნებრივი ქერქი, ზომასთან შედარებით მოზრდილი დარტყმის სიბრტყე, ატკეცის ბურცობი და სხვ. ერთი სიტყვით, ქერცლისებური ანატკეცები ფაქტიურად ანატკეც-ნამზადების შემცირებულ ანალოგიებს წარმოადგენენ. მიუხედავად იმისა, რომ მზა იარაღთა ზომები ზოგჯერ უფრო მცირეა, ვიდრე ქერცლისებური ანატკეცებისა, მათი სითხელე და სიმყიფე არ იძლევა უფლებას ბევრი მათგანი ნამზადებად მივიჩნიოთ. ამ სერიის დიდი ნაწილი უთუოდ წარმოების ნარჩენებია, რაც გროვდებოდა ქვის პირველად დამუშავების პროცესში, გაუწაფავი ხელის: ცუდად გამოზომილი დარტყმების შედეგად და საწარმოო მნიშვნელობას მოკლებულ ჯარის წარმოადგენს. ორივე სახის (დისკოსებური და ოთქუთხა) ნუკლეუსების პრიმიტიული იერი, ანატკეცთა შემთხვევითი მოხაზულობა, მასივურობა და საწარმოო მნიშვნელობას მოკლებული ანატკეც-ანამტვრევთა დიდი რაოდენობა, მასალის სტრუქტურულ თავისებურებათა გათვალისწინების მიუხედავად, ქვის პირველადი დამუშავების დაბალ დონეზე მეტყველებს.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ამ გარემოებამ სრული ასახვა პოვა დასრულებულ იარაღებში, რომლებიც საკმაოდ არქაული ნიშნებით ხასიათდებიან. მიუხედავად იმისა, თუ რა მასალა გამოყენებული და რა პროცესში იღებდა ნონაწილეობას ესა თუ ის იარაღი.

აშკარაა, წოფის ქვის ინდუსტრიაში პირველადი დამუშავება ანუ ატკეცის პროცესი იყო ნარეგულირებელი, რის გამოც შემდგომი დამუშავების მიუხედავად მზა ნაწარმი წარუშლელად ატარებდა ანატკეცის მორფოლოგიურ ნიშნებს.

წოფში ქვის პირველადი დამუშავება უთუოდ პრიმიტიულია, როგორც დავინახეთ, თითქმის ყველა მონაცემი ამის სასარგებლოდ მეტყველებს; მაგრამ გაოცებას იწვევს ის ფაქტი, რომ აქვე თავს იჩენს საკმაოდ გამოკვეთილი განვითარებული ელემენტებიც.

ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს უხეში ლამელინებური ანატკეცები; მართალია, ლამელინებური ანატკეცების ჩაოდენობა არც ისე დიდია. როგორც ეს მუსტიერური ხანის განვითარებული და ფინალური საფეხურის კულტურებს ახასიათებთ, მაგრამ არც ისე მცირეა, რომ მას ანგარიში არ გაეწიოს. (იხ. ცხრ. 2—3).

წოფის ქვის ინდუსტრიის განვითარების დონის, მისი თავისებურებისა და მათთან კავშირში მყოფი სხვა საკითხების განხილვისას, ასევე პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება ქვის მეორად დამუშავებას, ანუ იარაღის რეტუშირებას.

როგორც ზემოთ, მზა ნაწარმის განხილვისას, დავინახეთ წოფში გაბატონებული რეტუშის სახეს წარმოადგენს ჩანახატებიანი ანუ საფეხტუროვანი რეტუში (ცხრ. 4). იარაღების პირზე ყოველთვის შეიმჩნევა ისეთი ფაქტები, რომელთა ქვედა ნაწილში შექმნილი ჩანატეხები ერთმანეთის მიმართ თანმიმდევრულად, საფეხტურებადაა განლაგებული. ჩანატეხებიანი რეტუში უმეტესად გამოყენებულია სახოკი და საჩეხი დანიშნულების მასივური იარაღების გასაფორმებლად. რაც უფრო მასივურია ნაკეთობა, მით უფრო მაღალია ჩანატეხები და მეტია მათი ჩაოდენობა. ამით ჩვენ სრულიადაც არ გვინდა ისე გამოგვივიდეს, თითქოს მსგავსი რამ თხელ ანატკეცებზე ჩამოყალიბებულ იარაღებზე არ შეიმჩნეოდეს. საქმე იმაშია, რომ შედარებით ნაკლებად მასივური იარაღების (დანა-სახოკების, მესამე ჯგუფის წვეტანების) პირზე გამოსახული საფეხტურები იქსამჩნევად დაბალია და ჩაოდენობრივად უფრო მცირეა, ვიწროა აგრეთვე რეტუშირებული ზოლი, რომლის სიღრმე 0,5 — 1,0 სმ შუა მერყეობს. დანებისა და დანა-სახოკების ცალკეული გამო-ნაკლისები გაფორმებულია მოკლე, თხელი, თანატოლი, ქერცლისებური ანატკეცებით, ამ შემთხვევაში ისეთივე შედეგებთან გვაქვს საქმე, როგორც ეს წნევიით ხერხებეს გამოყენებისას მიიღება. ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ ასეთი ნიშნები დასტურდება რამდენადმე განვითარებული ტიპის იარაღებზე, — დანებზე და უხეშ ლამელინებურ ანატკეცებზე (ცხრ. 4). საკმაოდ ხშირად ვხვდებით ისეთ ცალეხსაც, რომლის ერთი გვერდი (მასივური) ჩანატეხებიანი

რეტუშით არის გაფორმებული, ხოლო მეორეს (თხელი) ვიწრო-
ზოლად ფაქიზი ფაყეტები დაუყვება, რაც ერთი იარაღის დასამზა-
დებლად რეტუშირების ორი განსხვავებული ხერხის გამოყენებას
გვაგულისხმებინებს.

ცხრილი 4

ქვის იარაღები		საერთო რაოდენობა	რეტუშირებული ზურგი-დან	რეტუშირებული მუცლი-დან	ორმხრივ რეტუშირებული	სხვადასხვა სირტყიდან რეტუშირებული	რეტუშე ჩანატეხებით (კონტრდარტყმით)	რეტუშე ჩანატეხების გა-რეტუშე (წნევიით)	დაბილული (დარტყმი-თი რეტუშე)
1	სწორპირა სახოცები	247	221	22	4	—	173	—	74
2	პირმორკალული სახოცები	74	71	3	—	—	64	—	10
3	სახოც-სახვრეტები	4	4	—	—	—	3	1	—
4	ორპირა და სამპირა სახოცები	71	51	12	—	8	55	4	12
5	პირამოლარულ-პირშედრეკილი სა- ხოცები	23	23	—	—	—	21	—	2
6	ბოლორეტუშირებული საფხეკები	9	9	—	—	—	4	5	—
7	წრიული საფხეკები	2	2	—	—	—	—	2	—
8	დანა-სახოცები	294	260	34	—	—	221	41	32
9	და ნ ე ბ ი	93	75	17	—	1	48	38	7
10	გვერდრეტუშირებული უხეში ლა- მელები	8	7	1	—	—	5	3	—
11	წვეტანები I ჯგუფის	48	46	—	—	2	43	—	5
12	წვეტანები II ჯგუფის	12	10	—	—	2	9	—	3
13	წვეტანები III ჯგუფის	35	32	—	—	3	30	2	3
14	ორმაგი წვეტანები	7	6	—	—	1	6	1	—
15	სეგმენტური იარაღი	1	1	—	—	—	1	—	—
16	მინიატურული ხელნაჯახები	6	1	—	4	1	4	—	2
17	საჩეხები	2	2	—	—	—	1	—	1
18	უხეში საჩეხი იარაღები	2	2	—	—	—	2	—	—
19	სახვრეტები	3	3	—	—	—	3	—	—
20	საჭრისები	2	—	—	—	—	—	—	—
21	ნისკარტისებური სახოცი	1	1	—	—	—	—	—	1
ს უ ლ		944	827	89	8	18	693	97	152

ჩანატეხებიანი რეტუშე, რომელიც გაბატონებულია წოფის ინ-
დუსტრიაში, მიიღება მეორადი დამუშავებისას ორი არქაული ხერ-
ხის გამოყენების შემთხვევაში. დარტყმის და კონტრდარტყმის შე-

დევალ. პირველ შემთხვევაში საჭიროა დარტყმა უშუალოდ იარაღის პირზე, ხოლო მეორე შემთხვევაში სამუშაო პირის მოპირდაპირე გვერდზე, როცა გასაფორმებელ გვერდი ებჯინება რაიმე მკვრივ საგანს—„გრდემლს“, რომლის უკუმომქმედი ბიძგებით ნამზადს ჩამოსცილდება თანაბარი ზომის რამდენიმე ანატკეცი და მიიღება საფეხუროვანი რეტუშით გაფორმებული იარაღი. ღსენებული ორივე წესი თავისი შედეგებით ემსგავსება და განსხვავდება კიდევ ერთიმეორისაგან. მაგალითად, როდესაც იარაღი უშუალოდ პირზე დარტყმით მუშავდება, ფართო, ღრმა, მაღალსაფეხურიანი ანატკეცის ჩამოცილების გარდა, დარტყმის წერტილში წარმოიშობა მცირე ზომის ამოტეხილობა, მეორე დარტყმას კვლავ ანალოგიური შედეგი მოყვება და ბოლოს და ბოლოს მივიღებთ საფეხუროვანი რეტუშით გაფორმებულ იარაღს, რომლის პირა დაკბილული იქნება. რამდენადაც გაწაფული არ უნდა იყოს ადამიანის ხელი და რამდენადაც თანაბარი სიძლიერით არ უნდა დავარტყათ იარაღის კიდეს, შეუძლებელია ცალკეული ამონატეხების ისე გადაბმა, რომ მისი კვალი არ შეიმჩნეოდეს პირის ტეხილობაში. სწორედ ეს არის ძირითადი ნიშანი, რომლითაც დარტყმითი რეტუში განიჩევა თითქმის ანალოგიური ფაცეტების მომცემი მეორე ხერხისაგან. კონტრდარტყმითი რეტუში, მეორადი დამუშავების უფრო სრულყოფილი სახეა. მისი უპირატესობა მდგომარეობს შემდეგში: იხარჯება ნაკლები ფიზიკური ძალა, პირის მოპირდაპირე გვერდზე თანმიმდევრული მსუბუქი დარტყმებით „გრდემლზე“ დაყრდნობილ სამუშაო ნაწილს ერთდროულად ჩამოცილდება რამდენიმე ანატკეცი და ამ გზით უფრო სწრაფად ხდება იარაღის სამუშაო პირის გაფორმება. აგრეთვე გაადვილებულია ანამტვრევზე შერჩენილი კუთხეების და შვერილების ჩამოცილება, რის შემდეგ, სამუშაო გვერდი ღებულობს სწორხაზოვან ფხას, რაც ასე საჭიროა მუსტიური ხანის საჭრელ-სახოკი დანიშნულების იარაღისათვის.

მთელი რიგი მონაცემები ამ მიმართულებით უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ წოფი I-ის ქვის მეორადი დამუშავება ტექნიკაში წამყვანი როლი ეკუთვნის კონტრდარტყმის რეტუში, როგორც უფრო სრულყოფილსა და ეფექტურ სამუშაოებს, ვიდრე დარტყმითი ატკეცის არქაულ წესს და აშკარად განვითარებულ წევითი რეტუშირების ტექნიკას. უდავოა, რომ წოფის კულტურის

ჩამოყალიბებაში კონტრდარტყმითი რეტუშის გვერდით დარტყმა-
თი და წნევითი ხერხებიც გამოიყენებოდა, ერთი როგორც დრ-
მოკმული, მაგრამ უკვე ნაცდი და მეორე, როგორც ახალშობილა,
რღმელიც პირველ გაუბედავ ნაბიჯებს ღვამდა.

მიუხედავად იმისა, რომ წოფში პრიმიტიული ატკეცილი ტექ-
ნიკის ფონზე აშკარად იგრძნობა მეორადი დამუშავების მაღალი
ღონე, როგორც ჩანს, რეტუშს ჯერ კიდევ არ შესწევს უნარი მთლი-
ანად გადალახოს ანატექციის შემთხვევითი ტეხილობა, სრულყოფი-
ლად გააფორმოს საშუალო ელემენტი და იარაღს მისცეს ჩამოყა-
ლიბებული სახე. გარკვეული წარმატებრს მიუხედავად, „ოსტატი“
ჯერ კიდევ ვერ დაუფლებია მეორადი დამუშავების ისეთ ხელოვნ-
ებას, რომ ყოველთვის შესძლოს საკუთარ სურვილს დაუქვემდებ-
აროს იარაღის ფორმა. თუ რამდენად ახერხებდა მიზნის მიღ-
წევას წოფის პალეოლითელი ადამიანი, კარგად მოჩანს ზემოთ მო-
ცემულ იარაღთა ტიპოლოგიაში, რაც არცთუ ისე მრავალფერო-
ვანია (იხ. ცხრ. 1).

როგორც მასალის განხილვის შედეგად დავინახეთ, წოფის და-
მარხული გამოქვაბული რიგი თავისებურებით ხასიათდება. მათი
გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს ზოგი რამ ითქვას გამო-
ვლენილი კულტურის რაგვარობის შესახებ და გაირკვეს ძეგლის
ქრონოლოგიის საკითხი. წოფში ამ რიგის მონაცემებიდან განსა-
კუთრებით საინტერესოა შემდეგი: 1) ანატექციებზე ჩამოყალიბებუ-
ლი იარაღების ცალმხრივი დამუშავება, 2) იარაღთა ნაკლები დი-
ფერენცირება, 3) საბოკების განუყოფელი ბატონობა წვეტანებზე,
4) კონტრდარტყმითი რეტუშის წამყვანი როლი ქვის მეორად და-
მუშავებაში, 5) ნუკლეუსების ნაკლებობა, 6) კლექტონური და ლე-
ვალუაზური ნიშნების მატარებელი ანატექციების თანაფარდობა, 7)
გამოუყენებელი ანატექციების მოჭარბება და 8) არქაული მასა-
ლის გვერდით რამდენადმე განვითარებული ნაწარმის გაჩენა.

რასაკვირველია, გამორიცხული არ არის ასეთი არქაული ნი-
შანი ან ნიშანთა ჯგუფი ჩვენში ცნობილ სხვა მუსტიერ ძეგლებ-

საც ახასიათებდეს, მაგრამ ასეთი ერთობლიობა ჯერჯერობით მხოლოდ წოფის დამარხული გამოქვაბულისათვის არის ნიშანდობლივი, რაც ამ უკანასკნელის ხანდაზმულობის მანიშნებელია.

როგორც მზა ნაწარმის პროცენტული შეფარდებით, ისე პირველადი და მეორადი დამუშავების პრიმიტიული ტექნიკით, წოფს კავკასიის მუსტიეური ხანის განათხარ ძეგლებში პირდაპირი ანალოგიები არ მოეძებნება. მათ შორის წოფი ყველაზე არქაული კულტურა ჩანს.

თუ რა ადგილი ეკუთვნის წოფის დამარხულ გამოქვაბულს კავკასიისა და მეზობელი ქვეყნების მუსტიეურ სადგომების რიგში, ამის შესახებ დაწვრილებით მომდევნო თავში გვექნება საუბარი.

თ ა ვ ი მ ე მ მ ს ე

წოფი I-ის ადგილი საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების პალეოლითურ ძეგლებს შორის.

წოფის კულტურის ისტორიული ადგილის განსაზღვრა ჩვენს კვლევის ერთერთი ძირეული საკითხია. წოფის ასაკის გარკვევისას, მისი შედარებითი თარიღის დასადგენად, როგორც მიღებულია, ვემყარებით სამი ფაქტორის—ტიპოლოგიურ, ტექნოლოგიურ, და გეოლოგიურ — პალეონტოლოგიურ მონაცემებს.

ამ თვალსაზრისით, პირველყოვლისა ვითვალისწინებთ უშუალოდ მიკრორაიონში არსებულ მასალებს (კავკასიისა და მეზობელი ტერიტორიებიდან), სადაც უნდა მომხდარიყო წოფის კულტურის ჩასახვა-ჩამოყალიბება და შემდგომი განვითარება. წოფის თანადროული ძეგლებიდან ჩვენ შეგვჩვენებდა ვამახვილებთ ყურადღებას სრულფასოვან სადგომებზე, გვერდს ვუვლით რა ცალკეულ და მცირე მასალის შემცველ ყოველგვარ საექვო აღმოჩენას, მიუხედავად იმისა, იქნება ეს ღია, თუ გამოქვაბულის ტიპის სადგომები: სამწუხაროდ, დღეისათვის ჩვენს მიერ წაყენებულ მოთხოვნას ამიერკავკასიაში ცნობილი ძეგლების მხოლოდ მცირე ნაწილი აკმაყოფილებს. მაგალითად, ცენტრალური ამიერკავკასიის ვრცელ ტერიტორიაზე, წოფის გარდა, სულ ორი გამოქვაბულთა ცნობილი, სადაც მეტნაკლებად უძრავ მდგომარეობაშია დაცული კულტურული ფენები ესენია აზერბაიჯანში მთა ავეიდაღის ძველიქვის ხანის სადგომები დაშალახლი და დამკილი. ეს ძეგლები მიკვლეული და შესწავლილი იქნა 1953—1957 წლებში აზერბაიჯანის სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ტაბ. I)¹.

¹ М. М. Гусейнов, Авейдагские палеолитические пещерные стоянки. Садисერტაციო ნაშრომი, ბაქო, 1960. С. М. Замятин, Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. Тр. ин-ста истории АН АзССР Т. XIII, Баку, 1958, стр. 5—170.

ხსენებული სადგომებიდან, ფენათა დაცულობითა და მასალის მრავალფეროვნებით, განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა დაშალახლის გამოქვაბული. დაშალახლი ერთფენოვანი ძეგლია. აქ მოპოვებულია საყურადღებო პალეოზოოლოგიური მასალა და მუსტიერი ხანისათვის დამახასიათებელი ქვის იარაღ-ანატეცები (წვეტანები, სახოკები, დანები, გვერდრეტუშირებული ანატეცები, უხეში ლამელისებური ანატეცები, ანატეცები გამოყენების ნიშნებით, საჭრისები, ნუკლეუსები და სხვა). დაშალახლის მასალებში პირველ ადგილზეა წვეტანები, რომელშიც ზომა-მოყვანილობის მიხედვით სამი ჯგუფი გამოიყოფა: 1. დაბალი, ფართო, სამკუთხა იარაღები, 2. მცირე ზომის, ფართო ფუძიანი, წაგრძელებული წვეტანები და 3. ვიწრო, მკვეთრად წაგრძელებული წვეტანები.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, წოფის კოლექციაში წამყვანი როლი სახოკებს ეკუთვნის, ხოლო წვეტანების მცირერიცხოვანი ჯგუფიდან პირველი ადგილი უჭირავს ფართო, მოკლე, მასიურ იარაღებს, რომლებიც მ. ჰ. უ. ს. ე. ი. ნ. ვ. ის მიერ გამოყოფილ პირველი ქვეტიპის წვეტანებს რამდენადმე უახლოვდებიან, იმ განსხვავებით, რომ ჩვენი იარაღები მეტად მასიურია და წვერის ნაკლები წამახვილებით ხასიათდება. რაც შეეხება მეორე და მესამე ქვეტიპებს, მათი ანალოგიები წოფში თითქმის არ მოიპოვება. ეს განსაკუთრებით ითქმის ვიწრო, მკვეთრად წაგრძელებულ წვერწამახვილებულ იარაღებზე, რომლის მსგავსი ფორმები კარგად არის ცნობილი, წონას, კუდაროს, ჭრუჭულას, ილსკაიას და სხვა სადგომებიდან. ავტორის აზრით, ზოგიერთი წვეტანა შესაძლებელია შუბისწვერადაც ყოფილიყო გამოყენებული². აგრეთვე საინტერესოა დაშალახლის დანების ჯგუფი. ამ იარაღებისათვის ტიპურია ერთი გვერდის დაბლაგვება მაშინ, როცა მოპირდაპირე კიდე სხმარების ნიშნები ეტყობა, ან ფაქიზი რეტუშით არის შესწორებული (ავტორი მათ ძვლის დასამუშავებელ—საჭრელ დანიშნულებას მიუწერს)³ ხსენებული იარაღები ფორმით ე. წ. შატელპერონის ტიპის დანებს მოგვაგონებენ, რაც აგრეთვე უცხოა წოფის კულტურისათვის. მართალია, დაშალახლის სახოკები და მათი სახესხვაობანი ზოგად

² M. M. Гусейнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 68—70, ტაბ. IV, 1—3

³ იქვე, გვ. 70—71, ტაბ. VII 1—8

ფორმებში ემსგავსებიან წოფის ამ რიგის იარაღებს, მაგრამ წაკრძელებული სწორკუთხა მოყვანილობით, ზურგზე გამოსახული პარალელური წახნაგებით და აგრეთვე თხელი, ფაქიზი რეტუშით გაფორმებული პირით, უფრო დანებს ემსგავსებიან⁴, რაც ქვის პირველადი დამუშავებისა თუ რეტუშირების განვითარებულ დონეზე მეტყველებს. ზედა პალეოლითის მოახლოვების უტყუარი მაჩვენებელია დაშალახლის კოლექციის მრავალრიცხოვანი ანატკეცები და უხეში ლამელები, რომლებიც მომდევნო საფეხურს ორფერდა და სამფერდა ლამელებისაგან მხოლოდ ოდნავი მასივურობით თუ განსხვავდებიან. ასეთი მასალების გვერდით გასაგებია აქვე ოთხკუთხა და ერთფუძიანი უხეში პრიზმული ნუკლეუსების არსებობა⁵. ნუკლეუსების გვერდებზე გამოსახული ვიწრო, პარალელური წახნაგები სწორედ ხსენებული ნამზადების ნეგატივებს წარმოადგენენ⁶. ამ ტიპის ნუკლეუსებს არაფერი აქვთ საერთო წოფის ოთხკუთხა და სამკუთხა ნუკლეუსებთან, რომლებიც ხასიათდებიან უხეში ოთხკუთხა მოხაზულობით და ფერდზე გამოსახული თითო-ოროლა ფართო, დაბალ ანატკეცთა ფაცეტებით.

დაშალახლის ცალკეული მოგვიანო ნიშნებიდან შეგვიძლია დავასახელოთ ირიბი საჭრისები⁷, ნისკარტისებური იარაღი⁸ და ბოლორეტუშირებული საფხეკი⁹. აღსანიშნავია, რომ ხსენებული ორი უკანასკნელი სახეობა წოფის მასალებშიც გვხვდება, მაგრამ საჭრისები ან იარაღები სასაჭრისე ანატკეცებით ნაკლებად არის ცნობილი ჩვენი კომპლექსისათვის. წოფისაგან განსხვავებით, დაშალახლის იარაღები ხასიათდება განვითარებული იერით, წვეტანების მრავალრიცხოვნებით, მრგვალი ანატკეცებისა და უხეში ლამელის ტიპის ნამზადების სიმრავლით და პირველადი თუ მეორადი დამუშავების ისეთი მაღალი დონით, რაც მუსტიეს მოგვიანო და ფინალური საფეხურის ძეგლებისათვის არის ცნობილი. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას მთა ავეიდალის მეორე პალეოლითური სა-

⁴ M. M. Гусев и др., დასახ. ნაშრ., გვ. 76, ტაბ. VI, 1-4

⁵ იქვე, ტაბ. XIV, 1; ტაბ. XIII, 2

⁶ იქვე გვ. 80, (ავტორი ამ ნუკლეუსებს რატომღაც დისკოსებურს უწოდებს).

⁷ იქვე, გვ. 58-59.

⁸ იქვე, ტაბ. V, 1

⁹ იქვე, ტაბ. V, 2

დგომის დამჯილის შესახებაც¹⁰. ამ გამოქვაბულში დადგენილ იქნა ორი კულტურული ფენა: მუსტიერული და ზედაპალეოლითური, მაგრამ, სამწუხაროდ, როგორც ავტორი აღნიშნავს, ფენათა სტრატиграფია და მასალის თავდაპირველი განლაგება დარღვეული ყოფილა. ჩვენი აზრით, სწორედ ამ მიზეზებით უნდა აიხსნას დამჯილის მასალებში ზოგი ისეთი მონაცემის დადასტურება, რითაც, დაშალახლისთან შედარებით, იგი უფრო ხანდაზმული ძეგლის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასეთად შეიძლება მივიჩნიოთ იარაღების ნაკლები დიფერენცირება და სახოკების ბატონობა წვეტანებზე. ვითვალისწინებთ რა მასალის აღმოჩენის ვითარებას და მათი კლასიფიკაციის ხელოვნურ-სუბიექტურ ხასიათს, აღნიშნული არქაული მონაცემების მიუხედავად, დაშალახლის კულტურის მიმართ არსებითად განსხვავებული დანსკვნების გამოტანა მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. მით უმეტეს, რომ ორივე გამოქვაბულის მასალები დამუშავების ტექნიკით ემსგავსებიან ერთმანეთს და განსხვავდებიან წოფის კულტურისაგან. როგორც ცნობილია, მ. ჰუსენიოვი საერთო ნიშნების გათვალისწინებით ავეიდალის ორივე სადგომს შუადან გვიან მუსტიეზე გარდამავალი ხანით ათარილებს¹¹. ასაკის საკითხში ავტორი დიდად არ უნდა სცოდავდეს, თუმცა, ჩვენი აზრით, უფრო მართებული იქნებოდა დამჯილისა და დაშალახლის თარიღი მუსტიეს მოგვიანო და ფინალური საფეხურით ყოფილიყო განსაზღვრული. წოფისა და ავეიდალის კომპლექსების შედარებისას დაგროვილი საწინააღმდეგო მონაცემები უთუოდ ასაკობრივ სხვაობაზე მიგვეითითებენ, სადაც წოფს ქრონოლოგიური კიბის ქვედა საფეხური უკავია. მიღებული შედეგები მით უფრო საინტერესოა, რომ წოფისა და ავეიდალის სადგომები მდებარეობენ ერთსა და იმავე მიკრორაიონში, სადაც აღდმინებს მოღვაწეობა უხდებოდათ ანალოგიურ გეოგრაფიულ გარემოცვაში. ამის ფაქტიური დადასტურებაა წოფის მსგავსი პალეოზოოლოგიური ნაშთების აღმოჩენა ხსენებულ სადგომებში, როგორიც არის განათხარი ცხენი, ვირი, ხარი, კეთილშობილი ირემი, გარეული თხა, ნიამორი (*Capra aegagrus* Erx 1), კურდღელი, დალესტნური ჩიხვი, მგელი და სხვა¹². წოფისა და ავე-

¹⁰ იქვე.

¹¹ М. М. Гусейнов, დასახ. ნაშრომი, 132—134.

¹² იქვე გვ. 41—49.

იდალის სადგომების მასალათა ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური შეჯერების გზით მიღებული შედეგები განსაკუთრებით იმ მხრივაც არის საინტერესო, რომ ამ კულტურების მატერიალურ ბაზას ანალოგიური უხეში სტრუქტურის ქანები წარმოადგენენ (ანდეზიტი, ტუფი, დიაბაზი, რქეულა, ბაზალტი, არგილიტი და სხვა)¹². ორივე შემთხვევაში ავეიდალისა და წოფის ადამიანს მსგავსი ქანების გამოყენების მიუხედავად. სრულიად განსხვავებული შედეგებისათვის მიუღწევია, რაც მოწმობს, რომ, ერთის მხრივ, წოფის პრიმიტიული ნაწარმი, ხოლო, მეორეს მხრივ, დამჭილისა და დაშალახლის განვითარებული ნაკეთობანი მიღებულია მუსტიეური ხანის სხვადასხვა საფეხურზე განსხვავებული ტექნიკური ხერხების გამოყენებით. ასეთია ის კონკრეტული შედეგები, რომელიც დაგვიგროვდა წოფისა და ავეიდალის გამოქვაბულთა მასალების შეჯერებისას.

სამწუხაროდ, მიკრორაიონში დღეისათვის სხვა სანდო წყარო არ მოგვეპოვება, რომლითაც შეგვეძლო შეგვემოწმებინა და დაგვეზუსტებინა წოფის ქრონოლოგიურ-კულტურული საკითხები. მაგალითად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცალკეულ აღმოჩენებს — სამშვილდედან, კაზრეთიდან¹⁴, იუკარ-ქერიფლუდან (სომხეთის სსრ¹⁵), ნოემბერიანიდან¹⁶, მაიმუდჯუკიდან¹⁷, ხოჯალიდან¹⁸ და იუკარ-სალახლიდან¹⁹, არათუ საკვლევ რაიონში, არამედ მთელს აღმოსავლეთ აზიურკავკასიაში ვერ დავასახელებთ ისეთ გამომქვაბულის ტიპის მუსტიეური ხანის სადგომს, სადაც ჩვენთვის საინტერესო მასალები იყოს დაცული. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის ნაკლებ

¹² М. М. Гусейнов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 50—55.

¹⁴ Б. Б. Бегденишвили, *არქეოლოგიური დახვერვები ხრამის ხეობაში (იბეჭდება)*, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. III.

¹⁵ გ. გრიგოლია, *ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები (ხელნაწერი)*.

¹⁶ С. А. Сардарян, *Палеолит Армении, Ереван, 1954*, გვ. 109—114.

¹⁷ Е. А. Байбуртян, *Новые находки каменного века в Армении*, СА № 3, 1937, გვ. 208, სურ. 4.

¹⁸ С. Н. Замятин, *Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953*, Тр. ин-та истории АН АЗССР, т. XIII, Баку, 1958, გვ. 16.

¹⁹ В. П. Любин, *К вопросу об изучении древнего палеолита Азербайджана*, Вопросы Антропологии, вып. 3, 1960, გვ. 100—102.

საინტერესოა ისეთი მოგვიანო ძეგლები, როგორიც არის წონა²⁰ და კუდარო I (ოსეთში)²¹, ჯრუჟულა²² და წყალწითელა (იმერეთში)²³, ახშტირი და ნავალიშინო (შავიზღვისპირეთში)²⁴ და ილსკაია (ჩრდილო კავკასიაში)²⁵. ეს ძეგლები ქვის პირველადი თუ მეორადი დამუშავებით, მზა იარაღთა გართულებული ფორმებით და მასალის სტატისტიკური მონაცემებით მუსტიეს მეორე ნახევარსა და მას ფინალურ საფეხურს განეკუთვნებიან. ხსენებული ძეგლების, როგორც ძირითადი, ისე მეორეხარისხოვანი მონაცემები (ზოგად-მუსტიეური ნიშნების გარდა) ასახვას ვერ პოულობს წოფის მასალებში და მოტანილი ანალოგიების ფონზე ეს უკანასკნელი გარკვევით არქაული კულტურის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ამიერკავკასიის ძეგლებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა სომხეთის ტერიტორიაზე მიკვლეული არზნის პალეოლითური სადგომი²⁶. არზნი წოფის მეზობელი რაიონის ერთერთი ისეთი მსხვილი სამოსახლოა, სადაც შეგროვლი ქვის იარაღ-ანატექეები რამოდენიმე ასეულამდე დაითვლება. აქ მოპოვებულია სახოკები, წვეტანები, საჩეხები, ზელნაჯანები, დისკოსებური იარაღები და მრავალრიცხოვანი ანატექე-ანამტერევეები. წოფის მსგავსად, არზნის მზა იარაღების კომპლექსში წამყვანი ადგილი სახოკებს უკავიათ

²⁰ ალ. კალანდაძე, შუა კავკასიონის სახბრეთი კალთების პალეოლითური ექსპედიციის 1960 წ. მუშაობის შედეგები, საქართველოში 1960 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, 1961. გვ. 3—7.

²¹ В. П. Любин, Высокогорная стоянка Кударо I (Юго-Осетия) Изв. всесоюз. географ. обществ., Т. 91, 1959, гв. 173—183.

²² დ. თუშაბრამიშვილი, შუა კავკასიონის სამხ. კალთების პალეოლითური ექსპედიციის ყვირილას რაზმის მიერ 1959 წ. ჩატარებული სავლელ სამუშაოების შედეგები, გვ. 10—15.

²³ ნ. ზ. ბერძენიშვილი, დამარბული გამოქვაბული წყალწითელას ხეობაში. ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სეაიის თეხისები, თბ. 1961, გვ. 7—11.

²⁴ С. Н. Замятин, Наваиншинская и Ахштырская пещеры на Черноморском побережье Кавказа, Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, 1940, № 6—7, стр. 100—101; მისივე. Очерки. по палеолиту 1961. стр. 104—117.

²⁵ С. Н. Замятин. Итоги последних исследований Ильского палеолитического местонахождения, Тр. II междуна. конф. ассоциац. по изуч. четвертич. периода Европы, вып. V, М.—Л., 1934, стр. 207—208.

²⁶ М. З. Паничкина, Палеолит Армении, 1950, გვ. 83—90.

(41 ც.), მათთვის შერჩეულია შედარებით დაბალი, ფართო და მასივური ანატექეები. სახოკების მეორადი გაფორმება რამდენადმე უზნეოა. ხშირ შემთხვევაში ფაცეტები იარალის პირზე უზნეადაა დაჭუფებული, რაც კიდის დაკბილვას იწვევს. მაგრამ მათ შორის გამოიყოფა სწორპირა და მორკალულპირიანი ისეთი ეგზემპლარები, რომელთა სამუშაო ნაწილის გაფორმებაში მეტი ყურადღება ღა მონდომება იკრძნობა²⁷. ეს იარაღები წოფის პირდაპირ ანალოგიებს წარმოადგენენ.

მართალია, არზნის კოლექციაში წვეტანების პროცენტული შეფარდება სახოკებთან და სხვა იარაღებთან რამდენადმე უფრო მაღალია, ვიდრე წოფში, მაგრამ ამ ნაწარმის ფორმებში და დამუშავების ტექნიკაში მსგავსება უთუოდ შეინიშნება. არზნის ალმოჩენილი წვეტანები (21 ც.) ჩამოყალიბებულია სამკუთხა მოყვანილობის ანატექეებზე, რომლებსაც გააჩნიათ შესწორებული დარტყმის მოედანი. იარაღების ორივე გვერდი უწყვეტად თავიდან ბოლომდის გაფორმებულია ფხის მიმცემი რეტუშით²⁸. არზნის წვეტანები ახლო ღვანან წოფის პირველი და მეორე ჯგუფის იარაღებთან, იმ ჯანსხვევებით, რომ ჩვენი პირველი ჯგუფის წვეტანები რამდენადმე უფრო უზნეოა და წვერის ნაკლები წამახვილებით ხასიათდება. წოფის იარაღების ანალოგიური მინიატურული ხელნაწახები 9 ერთეულის სახით შედის არზნის მზა იარაღების ჯგუფში. ეს იარაღები დამუშავებულია ორივე სიბრტყიდან, გააჩნიათ ასიმეტრიული განივკვეთი და ამოზურგული გვერდიდან იარალის კიდეები დამატებით შესწორებულია²⁹. აღსანიშნავია, რომ მ. პანიჩკინა განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას ამ იარაღზე და მათ დამათარიღებელ მნიშვნელობას ანიჭებს³⁰.

ასევე მთელი რიგი საერთო მონაცემები ანატექეებშიც შეინიშნება. მაგალითად, არზნის ე. წ. კლექტონური ანატექეები კარგად ეხმაურებიან წოფის დაბალ, ფართო, მასიურ ანატექეებს; იგივე ითქმის ამავე ჯგუფის თითო-ოროლა დაკუთხულ უხეშ ცა-

²⁷ М. З. Паничкина, Палеолит Армении, 1950, გვ. 83, სურ. 26, 1-1

²⁸ იქვე, გვ. 83, სურ. 26, 1-2.

²⁹ იქვე, გვ. 82, სურ. 24, 1-2 1-3 იქვე.

³⁰ იქვე

ლებზე, რომელთა ზედაპირის ვარკვეულ ნაწილს ბუნებრივი ქერქი ფარავს³¹.

წოფის ლევალუაზური ანატკეცების ერთი ნაწილი ნაკლები მასივურობით, სწორი, შეუსწორებელი ან უხეშად შესწორებული დარტყმის მოედნითა და წაგრძელებული მოყვანილობით ახლო დგას მ. პანიჩკინას მიეირ არზნის მესამე ჯგუფში გამოყოფილ ანატკეცებთან³².

არზნისა და წოფის საერთო მონაცემები ზოგად ფორმებში ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: ორივე ძეგლისათვის ნიშანდობლივია ანატკეცთა ტექნიკის ბატონობა და ამ სერიის ნაკეთობათა ტიპოლოგიური მსგავსება. მინიატურული ხელნაჯახების ფორმათა იდენტურობა და უხეში დამუშავება. სახოკების რაოდენობრივი ბატონობა წვეტანებზე და იარაღების ნაკლები დიფერენცირება. საფიქრებელია, რომ დამაკავშირებელი მონაცემები კიდევ უფრო მრავალი და დამაჯერებელი იქნებოდა, რომ არზნიში წოფის ანალოგიურ, გამოქვაბულის ტიპის, სადგომთან გვექონდეს საქმე.

ჩვენი აზრით, სავსებით შესაძლებელია ამ მიზნით აიხსნას ის გარემოება, რომ წოფში ერთეულების სახით მაინც გვხვდება რამდენადმე მოგვიანო იერიის ქქონე ნაკეთობანი. ორმაგი წვეტანისებური, საფხეკისებური თუ გვერდრეტუშირებული დანა-ლამელის მსგავსი იარაღები, რასაც ვერ ვხედავთ არზნის მასალებში. მართალია, ამ მასალებს არსებითი დამათარიღებელი მნიშვნელობა არ გააჩნიათ და ადრეულ კულტურაში ჩასახული ახალი, უფრო სრულყოფილი. ტექნიკის მხოლოდ ანარეკლია, მაგრამ ისიც შეუძლებელია, რომ მათ ანგარიში არ გაეწიოს. ანალოგიური მონაცემების გვერდით, ერთი მხრივ, ვითვალისწინებთ რა ჩვენი ძეგლის მოგვიანო ნიშნებს, ხოლო მეორე მხრივ, ღია სადგომის (არზნი) მასალებისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებს, ვფიქრობთ. არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ წოფი არზნის კულტურის თანადროული თუ არა, მისი განვითარების უშუალო მომდევნო საფეხურია.

როგორც ცნობილია, მ. პანიჩკინამ არზნი, მასალების ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური განხილვის საფუძველზე, მუსტიეს ხა-

³¹ იქვე გვ. 85, სურ. 26,4

³² М. З. Паничкин, დასახ. ნაშრ., გვ. 86.

ნის დასაწყისი საფეხურით დაათარიღა, რომელიც უშუალოდ ებმის-
კიიკ-კობას ქვედა ფენის კულტურას³³. დღეისათვის არზნის ასაკის
ასეთი განსაზღვრა საყოველთაოდ შეწყნარებული და გაზიარებუ-
ლია.

კავკასიის გარე სამყაროდან რამდენადმე მიახლოებითი ანალო-
გია შეიძლება მოენახოს წოფს ყირიმში. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის
ნაკლებ საინტერესოა ძეგლების გარკვეული ჯგუფი, რომელშიც:
ერთიანდება ჩოკურჩა³⁴, შაითანკობა³⁵, ჩოგორაკ-კობა³⁶, სტაროსე-
ლიე³⁷, ხალოდნაია ბალკა³⁸ და ბახჩისარაი³⁹. როგორც ცნობილია,
ამ ძეგლებისათვის ტიპურია მთელი რიგი განვითარებული და
მოგვიანო ნიშნების მოკარბება. ესენია: ტირიფის ფოთლებისებუ-
რი შუბისწვერები (სტაროსელიე, ხალოდნაია ბალკა), პრისმულო-
ნუკლეუსები (სტაროსელიე, შაითან-კობა, ბახჩისარაი), დიდი რაო-
დენობით ლამელები, ლამელისებური ანატექეები და თხელი დანა-
სახოკები (ჩოკურჩა, ხალოდნაია ბალკა, ბახჩისარაი, ჩოგორაკ-კო-
ბა), თხელ ანატექეებზე ჩამოყალიბებული წრიული საფხეკებო

³³ М. З. Паничкина, დასახ. ნაშრ., გვ. 87—88.

³⁴ С. И. Забин, Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму, „Известия Тавр. общ. инст. ист. археол. и этнографии, т. II, 1928, გვ. 146—158; Н. Л. Эрнст, Четвертичная стоянка в пещере у дер. Чокурча в Крыму Тр. II, межд. конф. АИЧПЕ, т. V, Л.—М., 1933, გვ. 184—205; მისივე, Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте, Изв. тавр. общ. инст. археол. и этног., т. III, Симферополь, 1929.

³⁵ Г. А. Бонч-Осмоловский, Шайтан-Коба, Крымская стоянка типа Абри-Оди, Бюллетень комиссии по изуч. четв. периода АН СССР, № 2, Л., 1930, გვ. 61—82; მისივე, Итоги изучения Крымского палеолита, Тр. II, межд. конф. АИЧПЕ в. V, Л., 1934, გვ. 143—147.

³⁶ О. Н. Бадер, Новые данные по палеолиту горного Крыма „Бюллетень комиссии по изуч. четв. периода АН СССР“, № 6—7. М. Л., 1940, გვ. 85; მისივე, Новая мустьерская стоянка в Крыму, გვ. 140.

³⁷ А. А. Формозов, Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. МИА, № 71, М., 1958.

³⁸ А. А. Формозов, Исследования по каменному веку Крыма 1956 г., КСИИМК, 73, 1959, გვ. 39—47.

³⁹ Д. А. Крайнов, Новые мустьерские стоянки Крыма и Кавказа, Бюллетень по изучению четверт. пер. № 9—10 გვ. 21—34.

(შაითან-კობა), ბოლორეტუშირებული საფხეკის ტიპის იარაღები (სტაროსელიე, შაითან-კობა), დიდი რაოდენობით მკვეთრად წაგრძელებული ვიწრო წვეტანები და შატელპერონის დანის მსგავსა, ასიმეტრიულ წვეტანები (სტაროსელიე, შაითან-კობა, ბალოდნია ბალკა). საჭრისები (სტაროსელიე, შაითან-კობა) და ძკლის სახვრეტები თუ რეტუშორები (ჩოკურჩა). საერთოდ, ყველა ხსენებული სადგომისათვის დამახასიათებელია დიდი დიფერენცირება მზა იარაღებისა და სრულყოფილი რეტუში, რაც წნევით ტექნიკის გამოყენებაზე მეტყველებს. ეს ნიშნები, ცალკეული გამონაკლისების გარდა, უცნობია წოფისათვის, მაშინ, როცა ხსენებულ სადგომებში ასეთი ფორმები საკმაოდ მოჭარბებულია და მათი ასაკის გვიანმუსტიეური ხანით განსაზღვრის საფუძველს წარმოადგენს.

ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საინტერესოა ყირიმის ძეგლების მეორე ჯგუფი, კერძოდ: ვოლჩი გროტი⁴⁰, კიიკ-კობა⁴¹ და კაბაზი⁴², რომლებიც წოფის კულტურის განვითარების შემდგომ საფეხურს (შუა მუსტიეს) განეკუთვნებიან.

სიტყვა რომ არ გაგვიგრძელდეს, ყირიმის მეორე ჯგუფის სადგომებისა და წოფის საერთო მონაცემები შეიძლება ასე ჩამოყალიბდეს: ანატყეტოა ტექნიკის ბატონობა პირველად დამუშავებაში და ამ სერიის ნაკეთობათა ტიპოლოგიური მსგავსება, იარაღების ნაკლები დიფერენცირება, სახოკების რაოდენობრივი ბატონობა წვეტანებზე და კონტრდარტყმითი რეტუშის წამყვანი როლი მეორად დამუშავებაში.

იგივე შეიძლება გავიმეოროთ ვოლგისპირეთში აღმოჩენილ სუხაია მეჩეტკას მუსტიეური სადგომის მიმართ⁴³, წოფი საპატიო ჯუტუცის იერს ამ შემთხვევაშიც ინარჩუნებს.

როგორც დავინახეთ, გარკვეული მსგავსების მიუხედავად, წოფის დამარხულ გამოქვაბულს კავკასიის, ყირიმის და ვოლგისპირე-

⁴⁰ К. С. М е р е ж к о в с к и й. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму, ИРГО, Т, XVI, вып. 2, 1880 г.; О. Н. Б а д е р, Крупнейшая мустьерская стоянка у Волчьего грота в Крыму, „ВДИ“, 4, 1939 г., стр. 258—264.

⁴¹ Г. А. Бонч-Осмоловский, Палеолит Крыма I, Грот Кик-Коба, М.—Л. 1940.

⁴² А. А. Ф о р м о з о в, Мустьерская стоянка Кабазн в Крыму, СА, XXIX—XXX. 1959, стр. 143—158.

⁴³ С. Н. З а м я т н и н, Сталинградская палеолитическая стоянка, КСИА, вып. 82, 1961.

თის მუსტიეური სადგომებიდან პირდაპირი ანალოგია არ მოეპოვება (მხედველობაში გვაქვს გამოქვაბულის ტიპის სადგომები) და მათ შორის ერთერთი უძველესთაგანია.

აღსანიშნავია, რომ წოფის მასალები მთელი რიგი არქაული ნიშნებით (სწორპირა სახოკები, უფორმო ანატკეცები, საჩესები) გარკვეულ მსგავსებას ნახულობს წონას აშელურ (ქვედა პორიზონტის) მასალებთან⁴⁴.

თუ გავითვალისწინებთ ღია ცისქვეშ მოწყობილ; სადგომების დამახასიათებელ თავისებურებებს, იგივე შეიძლება გავიმეოროთ აფხაზეთის⁴⁵, იმერეთის (კაცხი)⁴⁶, ჩრდილო კავკასიის (პსეკუპსის)⁴⁷ და სომხეთის (სატანიდარი, არზნი, ჯაბერი) გვიანაშელური ძეგლების მიმართ⁴⁸.

დამარბული გამოქვაბულის შემთხვევითი ფორმის იარაღები და განსაკუთრებით ქვის პირველადი დამუშავება, ზემოხსენებული ძეგლების მსგავსი ნიშნებით ხასიათდება. უდაოა, რომ აქ ჯერ კიდევ ქარბად არის შემორჩენილი აშელური ტრადიციები, ყოველ შემთხვევაში, უფრო მეტად, ვიდრე ეს შეიძლება ითქვას ჩვენში ცნობილ რომელიმე სხვა მუსტიეური სადგომის მიმართ.

ჩვენი ქვეყნის ფარგლებს გარე ანალოგიებიდან, პირველ; ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს წინა აზიის სამყარო, რომელსაც ვე-

⁴⁴ ალ. კალანდაძე, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთების პალეოლითური ექსპედიციის 1961 წ. მუშაობა. თბ., 1962. გვ. 3—6.

⁴⁵ С. Н. Замятин, Палеолит Абхазии, Тр. инст. абхазской культуры, вып. X, Сухуми, 1937; მისივე, Очерки по палеолиту, М.—Л., 1961, გვ. 71—78; Н. З. Бердзенишвили, Новые данные о палеолите Абхазии, Тр. Абхазского института языка, литературы и истории, вып. XXX, Сухуми, 1960.

⁴⁶ დ. თუშაბრაშიშვილი, არქეოლოგიური დაზვერვები. მდ. ყვირილას ხეობაში, თბ., 1939.

⁴⁷ М. З. Паничкина, Новые палеолитические находки на реке Псекупс (Кубань), КСИА, вып. 82, 1961. стр. 56—57.

⁴⁸ М. З. Паничкина, Палеолит Армении, Ленинград, 1950, გვ. 44—80; С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван, 1954; მისივე, Палеолит в Армении, автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1950; С. Н. Замятин, Находки нижнего палеолита в Армении, Изв. АН Армянской ССР, Общественные науки, № 1 1947; В. И. Любин, Верхнеашельская мастерская Джабер. КСИА, вып. 82, 1961 гв. 59—67.

მეზობლებით და, რომლის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ პერიფერიაში მდებარეობს წოფის გამოქვაბული.

წინა აზიის ერთერთი საყურადღებო მუსტიერული ძეგლია ქ. ანკარას მახლობლად, სოფ. მეგრასიკთან მიკვლეული დახშული გამოქვაბული (Plugged cave). ძეგლი აღმოაჩინა და შეისწავლა პროფ. შ. სენიურეკმა 1958 წელს. გამოქვაბულში ჩატარებული მცირე სამუშაოების მიუხედავად, აქ გამოვლინდა კერის, ფაუნისტური ნაშთებისა და მრავალრიცხოვანი (770 ც.) ქვის იარაღ-ანატეცის შემცველი 1,30 მ სისქის კულტურული ფენა⁴⁹.

აღსანიშნავია, რომ ხსენებული გამოქვაბულის ქვის კოლექცია მთელი რიგი ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური მონაცემებით ახლოდგას წოფის მასალებთან. ამ მხრით განსაკუთრებით საინტერესოა დახშული გამოქვაბულის წამყვანი იარაღების-სახოკების ჯგუფი (95 ც.)⁵⁰. ეს იარაღები იმეორებენ ორპირა, სამპირა, გვერდამოღარულ და სწორპირა სახოკების ჯგუფს იმ ვარიაციას, რომელიც წოფში იქნა დადასტურებული.

მრავალმხრივ საინტერესოა აგრეთვე მზა იარაღთა კომპლექსის მეორე წამყვანი სახეობა — წვეტანები (44 ც.). წვეტანების გარკვეული ნაწილი (8 ც.) ხასიათდება დაბალი, ფართო, სამკუთხა მოყვანილობით და მთელ სიგრძეზე გაფორმებული გვერდებით⁵¹. წვეტანებს ძირითადი ჯგუფის ნიშანდობლივი თავისებურებაა წაგრძელებული ფორმები და ცალკეული გვერდის მეტ-ნაკლები სისრულით რეტუშირება⁵². საერთოდ, დახშული გამოქვაბულის წვეტანები წოფის სამივე სახეობის ზუსტი ანალოგიებია, თუ მხედველობაში აი მივიღებთ თითო-ოროლა, ქუსლშეთხელებულ, მკვეთრად წაგრძელებულ გამონაკლისებს⁵³.

დახშული გამოქვაბულის ცალკეული იარაღებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა სახოკიდან წვეტანაზე გარდამავალი ფორ-

⁴⁹ Dr. M u z a f f e r S e n y ü r e k, A Note on the palaeolithic industry of the Plugged Cave, Türk Tarih kurumu, Bolleten, cilt: XXIII, sayi: 89. Ankara, 1959, გვ. 27—58.

⁵⁰ იქვე, გვ. 38—39, ტაბ. III, 9—10; VII, 4—9; IX—X, ცხრილი II.

⁵¹ იქვე, გვ. 36—38, ტაბ. IV, 1—4; XIII, 6.

⁵² იქვე, ტაბ. V, 1—6.

⁵³ იქვე, ტაბ. VI, 1—2; VII 2—4.

მეზი (ბლაგვეწერა წვეტანები)⁵⁴, და ბოლოირიბრეტუშირებული სა-
ფხეისებური ნახელავები (2 ც.)⁵⁵. რომლებიც წოფის უშუალო
ორეულებს წარმოადგენენ. იგივე ითქმის სახვრეტებისა⁵⁶ და საჩე-
ხი იარაღების მიმართ (3 ც.), იმ განსხვავებით, რომ საჩხეხები აქ
ორმხრეაა დამუშავებული⁵⁷. ასეთი ტექნიკით გაფორმებული იარა-
ღები კი იშვიათია, როგორც წოფისათვის. ისე დასშული გამოქვა-
ბულისათვის.

წოფისა და დახშული გამოქვაბულის ანალოგიური მონაცემე-
ბი ზოგადად ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს: ორივე ძეგლისათვის ტი-
პიურია ანატკეტო ტექნიკისა და ცალმხრივ დამუშავებული იარა-
ღების ბატონობა, სახოკების წამყვანი როლი წვეტანებთან შედა-
რებით, იარაღების ნაკლებ დიფერენცირება და, რაკ, ! რაკ-
თა-
დი სახეობის, ისე ცალკეული გამონაკლისების, ტიპოლოგიური
მსგავსება.

შედარების გზით მიღებული მსგავსი შედეგების მიუხედავად,
ვერ ვიტყვით. რომ წოფი I და დახშული გამოქვაბული კულტურუ-
ლი თვალსაზრისით სრულიად ერთგვაროვანი სადგომებია. რას-
კვირველია, თითოეული ძეგლი მთელი რიგი ურთიერთსაპირის-
პირო თავისებურებითაც ხასიათდება, მაგრამ მათი გეოგრაფიული
მდებარეობისა და განვითარების ისტორიული გზების გათვალის-
წინებით ქრონოლოგიურ საკითხებზე მსჯელობისას ეს მო-
ნაცემები ნაკლებად არის მხედველობაში მისაღები. ასე,
მაგალითად, დახშული გამოქვაბულის კულტურაში უფრო
გამოკვეთილია ლევალუაზური ტექნიკის ტიპური ნიშნები:
იარაღ-ანატკეტო წაგრძელებული ფორმები და გულმოდგინედ შე-
სწორებული დარტყმის მოედანი, რაც ნაკლებადაა დამახასიათებე-
ლი წოფისათვის. გარდა ამისა, დახშული გამოქვაბულის სახოკე-
ბა და წვეტანების შეფარდება ბევრად მაღალია (2:1), ვიდრე ამას
წოფის მასალებში აქვს ადგილი, რომ აღარაფერი ვთქვათ მათი სი-
სქისა და სხვა არქაული მონაცემების შესახებ. ამ თვალსაზრისით,
მეტად არსებითია დახშული გამოქვაბულის ქვის კოლექციაში ილსკა-
ისა და ჯრუჭულას ტიპის დანების სიმრავლე (44 ც.), რომელთა

⁵⁴ Dr. Muzaffer Senyürek, დასახ. ნაშრ., გვ. 37—38, ტაბ. VII, 1—4; VIII, 9,

⁵⁵ იქვე, გვ. 38—39, ნახ. 4.

⁵⁶ იქვე, ტაბ. XII, 5.

⁵⁷ იქვე, ტაბ. XIII, 1—4.

შორის უმეტესი ნაწილის (28 ც.) სამუშაო კიდის მოპირდაპირე გვერდი ბუნებრივი ქერქით არის დაფარული⁵⁸, ოთხ შემთხვევაში კი ეს ნაწილი საგანგებოდაა დაბლაგვებული⁵⁹. დასასრულს, იგივე შეიძლება ითქვას ხსენებული ძეგლის ზედაპოლოითური ტიპის ფრჩხილისებურთავიანი საფხეკის შესახებაც⁶⁰, რაც აგრეთვე უცხოა წოფისათვის. თავის მხრივ, წოფში დადასტურებული ორმაგი წვეტანისებური იარაღები და მრგვალი საფხეკები უჩვეულოა დახშული გამოქვაბულისათვის, ყოველ შემთხვევაში, ასეთი რამ გამოქვეყნებულ მასალებში არ მოიძებნება. საპირისპირო მონაცემების მიუხედავად, რომელიც ფაქტიურად ცალკეულ, არატიპიურ მონაპოვრებს ემყარება, აშკარაა, რომ დახშული გამოქვაბულის სახით საქმე გვაქვს წოფის ერთერთ უახლოეს კულტურასთან. რომელსაც შესაძლებელია ქრონოლოგიურად რამდენადმე წინ უსწრებდეს კიდევ წოფის სადგომი. ავტორის აზრით, დახშული გამოქვაბული ლევალუა-მუსტიეური ხანით თარიღდება⁶¹, სადაც ფაქტურად აღრეული მუსტიე იგულისხმება.

კიდევ უფრო მოგვიანო იერისაა დახშული გამოქვაბულის მახლობლად (ჰეტეიში) მდებარე № 1 გამოქვაბული, რომელიც შეისწავლა მ. სენიურეკმა ე. ბოსტანსისთან ერთად⁶². ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ხსენებული გამოქვაბულის V და IV ფენები, რომლის მასალებში წვეტანები ნიველირებულია საბოკებთან (40:87 — 42:47 ც.), დიდია თხელი ანატეკების რიცხვი და უფრო დახვეწილია, როგორც პირველადი ისე მეორადი დამუშავების ტექნიკა. № 1 გამოქვაბული დახშული გამოქვაბულის განვითარების შემდგომი საფეხური ჩანს და ჩვენი ქვეყნის სადგომებს შორის, განსაკუთრებით (კიიკ-კობას ზედა ფენას, ვოლჩი გროტისა და კაბაზის) შტამუსტიეური ხანის ძეგლებს უახლოვდება. ყოველ შემთხვევაში, წოფთან შედარებით, იგი აშკარად განვითარებული კულტურის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

⁵⁸ M. S e n y ū r e k, დასახ. ნაშრ. გვ. 39, XI, 1-2.

⁵⁹ იქვე:

⁶⁰ იქვე. გვ. 38-39, ტაბ. XII, 4.

⁶¹ იქვე. გვ. 41.

⁶² M. S e n y ū r e k and E. B o s t a n c i, Prehistoric researches in the Hatay Province, Belleten, vol. XXII, № 86, 1958, გვ. 147-156.

მახლობელ აღმოსავლეთში წოფის ანალოგიური მონაპოვრებით ხასიათდება აგრეთვე პალესტინის გამოქვაბულები ეტ-ტაბუნი და სკული. როგორც ცნობილია, მრავალრიცხოვანი ხელნაჯახების შემცველი ტაბუნის სულ ქვედა აშელურ ფენას უშუალოდ თავზე ადევს ადრემესტიური ანუ ლევალუ-მუსტიური C და D ჰორიზონტები⁶⁴. აღნიშნული პორიზონტები, წოფის მსგავსად, იძლევიან ანატყეცებზე გაფორმებულ იარაღებს და მცირე რაოდენობით ორმხრივ დამუშავებულ ხელნაჯახებს. მზა იარაღებს შორის წამყვანი ადგილი უცილობლად ეკუთვნის სახოკებს (411 ც.) და უმნიშვნელო რაოდენობითაა წარმოდგენილი წვეტანები (83 ც.)⁶⁵. C ფენას დამახასიათებელი თავისებურებაა მკაფიოდ გამოხატული ინდუსტრიის ლევალუზური ხასიათი, რაც განსაკუთრებით კარგად მოჩანს წვეტანების ფორმებში და იარაღ-ანატყეცთა დარტყმის მოედნის საგანგებო მომზადებაში. ტაბუნის წვეტანები ტიპოლოგიურად ახლო დგას წოფის მე-2 და მე-3 ჯგუფის წვეტანებთან, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ეს უკანასკნელნი მაინც რამდენადმე არქაულ იერს ინარჩუნებენ. ტიპოლოგიური თვალსაზრისით - კიდევ უფრო ახლო დგას წოფისა და ტაბუნის სახოკები. ორივე სადგომის სახოკები ძირითად ფორმებში თუ ცალკეულ ვარიაციებში ზუსტად იმეორებენ ერთმანეთს. ჩვენ არ შეგვიძლია დავასახელოთ სახოკის ისეთი სახესხვაობა წოფიდან, რომლის უშუალო ანალოგია უცნობი იყოს ტაბუნისათვის, ან პირიქით. განსაკუთრებით საინტერესოა წოფის ბოლორიტუშირებული საფხეკების უშუალო ორეულები C და D ჰორიზონტებიდან. რომლებიც ლამელებზეა ჩამოყალიბებული და, როგორც გაროდი აღნიშნავს, მათი გამაფორმებელი რეტუში ორინიაკული იერისაა⁶⁶.

წოფისა და ტაბუნის მუსტიური ინვენტარის ზოგადი ხასიათის საერთო მონაცემებიდან უნდა აღინიშნოს ანატყეცთა აშკარა პრიორიტეტი ორმხრივ ფორმებზე და სახოკების ბატონობა ყველა სხვა ტიპის იარაღზე და განსაკუთრებით წვეტანებზე.

⁶⁴ D. A. E. Garrod and D. M. A. Bate, The stone age of Mount Carmel. Excavations at the wady El-Mughara, vol. 1, Oxford 1937. ტაბ. XXIX—XXX.

⁶⁵ იქვე, გვ. 74—75, ტაბ. XXXV, 1—3; XXXVI, 1—4

⁶⁶ იქვე, გვ. 75, 77.

ასეთივე მონაპოვრებითაა ცნობილი პალესტინის მეორე გამოქვაბული—სკული. როგორც წოფში და ტაბუნში, ისევე სკულშიაც ადრემუსტიეური B ფენა ხასიათდება დაბალი, ფართო ანატკიცების მოჭარბებით და სახოკების რაოდენობრივი უპირატესობით წვეჯანებთან შედარებით⁶⁶. განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ პალესტინის ორივე გამოქვაბულს: სკულისა და ეტ-ტაბუნის ძირითადი იარაღების-სახოკებისა და წვეტანების გვერდით ვხედავთ რამდენადმე განვითარებული ტიპის ნაკეთობებსაც: სახელდობრ; საპრისებს, ბოლორეტუშირებულ საფხეკებს, ლამელებს და ლამელებზე ჩამოყალიბებულ შატელპერონისა და აბრი-ოდის ტიპის დანებს⁶⁷. რასაკვირველია, ეს იარაღები ზედაპალეოლითურ ანალოგიებთან შედარებით, საკმაოდ უხეშია და მთელი რიგი არქაული ნიშნებით ხასიათდება, მაგრამ მათი გაჩენა ახალი სრულყოფილი ტექნიკური ხერხებისა და განვითარების შედეგად მომხდარი ცვლილებების უტყუარი მოწმეა. არსებული ვითარების მიუხედავად, ეპკი არ უნდა შეგვეპაროს ხსენებული ფენების გაროდისეულ ადრემუსტიეურ თარიღში, რადგან ამ ფენებიდან მომდინარე მთელი მასალა, ცალკეული მონაპოვრების გათვალისწინებით. ზუსტად იმეორებენ სტრატეგრაფიულად უფრო ქვემოთ მდებარე გვიანაშელური ფენის მონაპოვრების ყველა ვარიანტს. მაგალითად, ეტ-ტაბუნის E და უმ-კატაფას E-D¹-D² ფენებში ტიპური აშელური ხელნაჯახების, სახოკების და წვეტანების გვერდით სერიულადაა წარმოდგენილი საპრისები, ლამელები, შატელპერონის ტიპის დანის მსგავსი იარაღები, ბოლორეტუშირებული საფხეკები და სხვა⁶⁸, რაც თავისებურ იერს აძლევს ამ კულტურას.

ასეთი ელემენტები ცნობილია წინა აზიის ზედა აშელის კულტურისათვის და მათი გამოჩენა მუსტიეურ ინვენტარში ევოლუციური ხასიათის ნორმალური მოვლენაა.

⁶⁶ D. G a r r o d, The stone age of muont Carmel I, Oxford, 1937, გვ. 108—110.

⁶⁷ იქვე, გვ. 75—77, ტაბ. XXX, 4—7.

⁶⁸ იქვე, გვ. 78—87, ტაბ. XXXVII—XLV.; Reno Neuville, L' Acheulien supérieur de la grotte D' Oumm-Qatafa (Palestine), L' Anthropologie, T. XLI 1931, გვ. 13—51, სურ. 12, 16—19.

არქაული იარაღების გვერდით, განვითარებული ფორმების გაჩენა და თანაარსებობა დადასტურებულია უმ-კატაფას⁶⁹, ეტ-ტაბუნის⁷⁰, სკულის⁷¹, დასავლეთ იურეას (პალესტინა)⁷² და თურქეთის გამოქვაბულებში (დახშული გამოქვაბული და სამანდალი № 1).⁷³

როგორც ჩანს, ხსენებული განვითარებული ფორმები, რომლებიც ევროპის სინამდვილეში მუსტიეს მოგვიანო საფეხურზე იწყებენ გამოჩენას⁷⁴, ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ რაიონებში ტიპური ნაწარმის სახით უკვე ადრე პალეოლითიდან (აშელიდან) გვევლინებიან.

ახალი მასალების გათვალისწინებით კიდევ უფრო სარწმუნოა ჩანს რ. ნევილის ადრევე გამოთქმული მოსაზრება, რომ აღმოსავლეთის ქვეყნებში ქვის ინდუსტრიის განვითარების ტემპები უფრო სწრაფია და წინ უსწრებს ევროპულ სამყაროს⁷⁵.

როგორც მასალის აღწერისას დავინახეთ, აღმოსავლური ტრადიციებით ხასიათდება წოფის პალეოლითური სადგომი, რაც ჰვერ-ძეგლისა და წინა აზიის ერთგვარი დამაკავშირებელი ნიშანია ადრემუსტიურ ხანაში.

ხსენებული მონაცემების გათვალისწინებით. აშელურ ფენებთან სტრატиграფიულად და გენეტიკურად დაკავშირებული ტაბუნისა და სკულის მუსტიურის მასალები ძირითადად იმდენად ახლი მსგავსებას ნახულობს წოფის მონაპოვრებთან, რომ ქრონოლოგიის საკითხებზე მსჯელობისას ეს ძეგლები ერთ სიბრტყეში უნდა იქნენ განხილული.

მართალია, ერთი შეხედვით წოფი I უფრო არქაული კულტურის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ აქ მხედველობაშია მისაღები გამოყენებული ქანების უხეში სტრუქტურა და მისი უარყოფითი გავლენა ქვის ინდუსტრიაზე.

⁶⁹ R. Newville, დასახ. ნაშრ., გვ. 13—51.

⁷⁰ D. Garrod, and D. Bate, დასახ. ნაშრ. გვ. 75—77.

⁷¹ D. Garrod, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

⁷² D. Garrod, Excavation of a paleolithic cave in western Judea, Palestine exploration Fund. Quarterly statment, October, 1928, გვ. 183; მისივე, Fouilles paleolithiques en Palestine, 1928—1929, Bulletin de la société préhistorique française, 1930, გვ. 152.

⁷³ M. Senytrek, დასახ. ნაშრ., გვ. 38—39, ტაბ. XI, 1—2; XII, 4. M. Senytrek and E. Bostanci, დასახ. ნაშრ., გვ. 157—166.

⁷⁴ П. П. Ефименко, Первобытное общество, Л., 1938, გვ. 235.

⁷⁵ R. Newville, დასახ. ნაშრ., გვ. 50—51.

აღსანიშნავია. რომ თავის მხრივ წოფის ძირითადი იარაღები და განსაკუთრებით კი წვეტანა-სახოკები (დაკუთხული მოხაზულობით, მასივურობით, დიდი, შეუსწორებელი, დახრილი მოედნით და ზედაპირზე შერჩენილი ბუნებრივი ქერით) კარგად ემსგავსებიან ეტ-ტაბუნის E, უმ-კატაფას E-D'-D² და სკულის C ფენათა მონაპოვრებს, რაც ხაზს უსვამს და მხარს უჭერს ჩვენი ძეგლის ადრემესტიური ხანით დათარიღების სასარგებლოდ გამოთქმულ მოსაზრებას.

განხილული მასალების ფონზე წოფი წინა აზიის ერთერთი ადრეული ძეგლია, რომელიც გენეტიკურად არის დაკავშირებული ამე-ლის ზედა საფეხურთან.

ევროპიდან, წოფის ანალოგიური მონაპოვრებით ხასიათდება საყოველთაოდ ცნობილი მუსტიეს ქვედა გამოქვაბულის ძირა ფენა⁷⁶, ლა-ფერასის C ფენა⁷⁷, პეშ-დე-ლაზის 4-ფენა და სხვა სადგომები⁷⁸.

მართალია. ხსენებული ძეგლებისა და წოფის მონაპოვართა მსგავსება ძირითადად წამყვანი იარაღების ტიპოლოგიასა და პირველადი დამუშავების არქაულ მონაცემებს ემყარება⁷⁹, სადაც არ იგულისხმება აღმოსავლური განვითარებული ელემენტები, მაგრამ ჩვენი ძეგლის ადრეული ასაკის დასამოწმებლად გარკვეული მნიშვნელობა მაინც ენიჭება. მოტანილი ანალოგიებისა და მასალის ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის საფუძველზე საშუალება გვეძლევა დავასკვნათ, რომ წოფის დამარხული გამოქვაბულის კულტურა ადრე-მუსტიურ ხანას განეკუთვნება.

⁷⁶ D. Peyrony, Le Moustier, ses gisements, ses industries, ses couches géologiques. *Revue Anthropologique* № 1—3, 1933, გვ. 70—74.

⁷⁷ Capitan et Peyrony, Station préhistorique de La-Ferrassie, *Revue Anthropologique*. 1912; Г. А. Бонч-Осмоловский, К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий, „Человек“, № 2—4, გვ. 166.

⁷⁸ F. Bordes, Les gisements du Pech-De-L'azé (Dordogne). Le monastère de tradition achouleenne, *L'Anthropologie*, ტ. 58, № 5—6, 1954, გვ. 401—432.

⁷⁹ F. B o r d e s, დასახ. ნაშრ., ცხრილი № 4; მისივე La complex Moustérien, Moustérien, Levalloisien et Tayzien, *L'Anthropologie*, 1951, ტომი 55, გვ. 14; Г. А. Б о н ч - О с м о л о в с к и й, დასახ. ნაშრ., გვ. 160—165, ტაბ. I—II.

წოფი I-ის ადრემუსტიეური ასაკის სასარგებლოდ მეტყველებს აგრეთვე ფაუნისტური მასალებიც. როგორც მოპოვებული ნაშთების პალეონტოლოგიური შესწავლის შედეგები მოწმობენ, წოფის დამარხულ გამოქვბულში მოსახლე ადამიანს ცხოვრება და მოღვაწეობა უხდებოდა მინდელ-რისის გაყინვარებათაშორისო გეოლოგიურ პერიოდში⁸⁰. რასაკვირველია, ამ შემთხვევაში, მინდელ-რისის ფინალური საფეხური იგულისხმება, როცა მოახლოვებული რისის გაყინვარება უკვე გავლენას ახდენს ფაუნისტურ სამყაროზე. ასეთი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს წოფში სითბოს მოყვარე ფორმებთან ერთად ბეწვიანი მარტორქის ნაშთების აღმოჩენა (ბეწვიანი მარტორქა კი, როგორც ცნობილია, არქტიკული ფაუნის ტიპური წარმომადგენელია).

თუ გავითვალისწინებთ ა. პენკის, ა. ბრეილის და გამოჩენილ საბჭოთა მეცნიერის ვ. ი. გრომვის შეხედულებას⁸¹, რომლის მისედვით მუსტიეს ადრეული საფეხური რის-ვიურმისა და რისის საწყისი ეტაპების სინქრონულია, დავრწმუნდებით, რომ წოფში სითბოს მოყვარე ფორმების გვერდით არქტიკული ცხოველების სპორადული გამოჩენა სრულიად კანონზომიერი მოვლეხაა.

რამდენადაც ფაუნის შესწავლის შედეგად მიღებული გეოლოგიური თარიღი ძეგლის არქეოლოგიური ასაკის პირდაპირი დადასტურებაა, სრული საფუძველი არსებობს ვამტყცოთ წოფი I-ის ადრემუსტიეური თარიღის სასარგებლოდ გამოთქმული მოსაზრება.

კულტურული თვალსაზრისით წოფი გარკვეულ მსგავსებას ნახულობს წინა აზიის ადრეპალეოლითურ ძეგლებთან. ანალოგიური ხასიათის ტიპოლოგიური, ტექნოლოგიური და პალეოზოოლოგიური მონაცემები დამაჯერებლად გვიჩვენებებს, რომ წოფის მიწნაპოვართა სახით საქმე გვაქვს აზიის ადრემუსტიეური ხანის პერიფერიულ ძეგლთან. რომლის განვითარების გზები უკავშირდება ხმელთაშუა ზღვის ადმოსავლეთ რაიონებს, თუმცა მთლიანად არც ევროპიდან არის მოწყვეტილი.

⁸⁰ ა. ვეკუა, ზოგიერთი მასალა წოფის (აღმ. საქართველოს) პალეოლითური ძეგლები შესწავლისათვის, გვ. 153—154.

⁸¹ В. И. Гро м о в, Геологический возраст Сталинградской стоянки, СИА, вып. 82, 1961, стр. 47—48.

დ ა ს კ ვ ნ ა

პალეოლითური სადგომი წოფი I წარმოადგენს ტექტონიკურ ნაპრაღის ტიპის დამარხულ, გამოქვაბულს. ადგილზე არსებული ფაქტების გათვალისწინებით, გამოქვაბულის წარმოშობას დასაბამი მისცეს ცარცული (სენომანური) ასაკის გამარმარილოებულ მონაცრისფრო კირქვებში გაჩენილმა ვერტიკალურმა ნაპრაღმა და მკრორაიონში გავრცელებულმა კარსტულმა პროცესებმა.

წოფის გამოქვაბულში, როგორც ჩანს, იმთავითვე დასახლებულა ადამიანი და ხანგრძლივი დროის განმავლობაში აღარ მცუტოვებია იგი. იქ ადამიანის უწყვეტი ცხოვრების მანიშნებელი ფაქტია ადგილზე წარმოქმნილი და დღემდე შემონახული სქელი კულტურული ფენა. გამოქვაბულში ადამიანი ნაცხოვრები ჩანს მანამ, სანამ უეცარმა სტიქიურმა უბედურებამ არ მოსპო მისი თავშესაფარი და ეს უკანასკნელი აიძულა სადმე სხვაგან მოენახა ახალი ბინა.

გამოქვაბულში გამოვლენილი ფაქტებისა და მიკრორაიონის გეოფიზიკური მონაცემების საფუძველზე: კატასტროფის გამოწვევი მიზეზები ფართო მასშტაბის გეოლოგიურ მოვლენებს უნდა უკავშირდებოდეს. კერძოდ, ასეთად მივიჩნევთ ვულკანურ პროცესებს, რომლებიც მეოთხეულში ფართო გავრცელებას ნახულობენ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე. ჩვენთვის უთუოდ საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ქვემო ქართლის უკანასკნელი ეფუზიური ციკქვედა პლეისტოცენის მომდევნო პერიოდით თარიღდება¹, ე. ი. დაახლოვებით იმავე პერიოდზე მოდის, როცა უნდა დამარხულიყო წოფი I.

¹ დ. წერეთელი, ქვემო ქართლის ბარის რელიეფი და მეოთხეული ნალექები, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VIII, 1957, გვ. 100.

ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ვულკანური პროცესების პარალელურად ადგილი ჰქონდა ძლიერ სეისმურ-ტექტონიკურ ძვრებს, რასაც შეეძლო რაიონის ცალკეულ უბნებზე სერიოზული დარღვევები გამოეწვია. წოფის გამოქვაბულის არქეოლოგიური თარიღისა და მარნულის უკანასკნელი ლავური საფარის თუნდაც ზოგადი სინქრონიზაცია საფუძველს გვაძლევს გამოქვაბულის დაქცევასა და უკანასკნელ ვულკანურ პროცესებს შორის კავშირი დავინახოთ. წოფის გამოქვაბულის მდებარეობა და ქედის სტრატиграფიული აღნაგობა ტექტონიკური. მოვლენების ასახვის მეტად ხელსაყრელ უბანს წარმოადგენს. ამის პირობაა კირქვული ქანების საზღვარზე განვითარებული კარსტული პროცესები და ეროზიული თვალსაზრისით ნაკლებად მდგრადი ტუფოგენური-მერგელოვანი-კირქვული შრეების მონაცვლეობა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამგვარი ფაქტორების ერთობლივმა მოქმედებამ გამოიწვია გამოქვაბულის უბანზე მომხდარი ძლიერი ჩამოქცევები, რომლის დროსაც განადგურდა წოფი I. წოფი I-ის ხელსაყრელი სამოსახლო ფაქტორებიდან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს გამოქვაბულის აღმოსავლეთისაკენ მიქცეული შესასვლელი. იარაღების დასამზადებლად საჭირო ნედლი მასალისა და სასმელი წყლის სიახლოვე სადგომთან. ნადირობისათვის მარჯვე ლანდშაფტური პირობები და მთიდან ბარში გარდამავალი ზოლის შესაფერი მდიდარი ფაუნა.

უდაოა. ასეთი მონაცემების ერთობლიობა აპირობებს ადამიანის ხანგრძლივი დროით დასახლებას ამ გამოქვაბულში.

წოფი I კავკასიის ერთერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელმაც თავის წილში შემოგვინახა უძრავად (in situ) დაცული, განსხვავებული შეფერილობის ხუთი პორიზონტისაგან შემდგარი 3.00-3.30 მ სისქის მძლავრი კულტურული ფენა. პორიზონტების ლითოლოგიური ერთიანობა და ქვის მასალის ტიპოლოგიური მსგავსება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მეოთხეული ფენა წარმოიშვა ამ გამოქვაბულში ქვის ხანის ადამიანის ხანგრძლივად ცხოვრების პროცესში, როცა კლიმატურმა პირობებმა; ფაუნამ და ქვის დამუშავების ტექნიკამ ვერ მოასწრო განეცადა არსებითი ცვლილება. ან განიცადა იმდენად მცირე, რომ ჩვენი კომპლექსის მიხედვით ამის შემჩნევა თითქმის შეუძლებელია.

წოფში. მრავალრიცხოვან იარაღ-ანატეცებისა და ფაუნისტური ნაშთების გარდა, აღმოჩენილია სტრატиграფიული მორიგეო-

ბით ერთიმეორის თავზე განლაგებული ქვებშემოწყობილი ორი კერა და გამოქვაბულის მერგელოვან იატაკში ჩაჭრილი ორმო, რაც წარმოდგენას გვიქმნის პალეოლითელის საოჯახო ყოფასა და სამეურნეო საქმიანობაზე; ყოველივე ეს კი კულტურის ერთგვარი დახასიათების საშუალებას იძლევა.

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ამ საფეხურზე ადამიანი უკვე იცნობს ცეცხლს და, საფექრებელია, საქიროების მიხედვით იყენებს მას, როგორც სითბოს, სინათლის, ნადირობის, თავდაცვის და საკვების დამუშავების საშუალებად. ამის უტყუარი საბუთია 2, 3 და 5 ჰორიზონტების შეცვლილი შეფერილობა, ქვებშემოწყობილი კერები, თიხნარ იატაკში ჩაჭრილი ორმოს შებოლილი კედლები და ფენაში გაბნეული დამწვარ-შებოლილი ძვლის ფრაგმენტები.

წოფის მონაპოვრებში საპატიო ადგილი უჭირავს ფაუნისტურ ნაშთებს. ძვლოვანი მასალის შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება მთავრობებით აღუადგინოთ მუსტიეს ხანის ადამიანის გარემომცველი გეოგრაფიული სამყაროს სურათი ჩვენში და ვიმსჯელოთ ნადირობის, როგორც საწარმოო საქმიანობის ერთ-ერთი ძირის, მასშტაბისა და ხასიათის შესახებ.

წოფში მოპოვებული პალეოზოოლოგიური ნაშთები ეკუთვნის ადამიანის მიერ საკვებად გამოყენებულ, სტეპებში და მთის ტყიან ზოლში მობინადრე, ცხოველთა 11 სახეობას. ესენია: ბეწვიანი მარტორქა, განათხარი ცხენი, განათხარი ვირი, ნიაშორი, დალესტნის ჯიხვი, კეთილშობილი ირემი, დომბა, მგელი, დათვი, რუხი კურდღელი და ოქოტონა. ჩამოოვლილი სახეებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ოქოტონა, რომელიც კავკასიის პლეისტოცენის პირველი მონაპოვარია და საერთოდ, განსხვავდება, მეოთხეულისა და თანამედროვე ოქოტონების დაკნინებული ფორმებისაგან.

მიუხედავად იმისა, რომ განათხარ ფაუნაში, როგორც ძვლების, ისე ინდივიდების რაოდენობით, პირველ ადგილზე დალესტნის ჯიხვი (*Capra cylindricornis*) (7 ინდ.) დგას, მაინც ვერ ვიტყვით, რომ წოფში ნადირობა შერჩევით ხასიათს ატარებდა.

ჩვენი ფაუნისტური კომპლექსის ერთერთი ძირითადი თავისებურება სწორედ ძვლოვანი მასალის სიმცირე და სახეთა რაოდენობრივი ერთფეროვნებაა. ეს უკანასკნელი მოწმობს, რომ ნადირობის საკმაოდ რთული საწარმოო საქმიანობა, რომელიც მოითხოვდა დიდი კოლექტივის ორგანიზებასა და სამონადირო ტაქტიკური

ჩვევების დაკრძალვას, ამ საზოგადოებაში ვერ მდგარა სათანადო სიმალლეზე. როგორც ჩანს, წოფში მოსახლე ჯგუფის ეკონომიურ ცხოვრებაში შემგროვებლობა ნადირობასთან ერთად, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა.

წოფის პალეოზოოლოგიური მონაპოვრები ზოგადად მსგავსია, მაგრამ რამდენადმე მაინც განსხვავდება, როგორც შავი ზღვის სანაპირო ზოლის, ისე ჩრდილო კოლხეთისა. და ჩრდილო კავკასიის ფაუნისტური მასალებისაგან. ამ შემთხვევაში სხვაობა იმდენად არსებითია, რომ საშუალება გვძლევს შუა მეოთხეულში, კავკასიის სხვადასხვა ნაწილში და განსაკუთრებით აღმოსავლეთ და დასავლეთ ამიერკავკასიაში განსხვავებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული, უფრო კი, კლიმატური პირობების არსებობა ვივარაუდოთ, რომლის გავლენას უნდა მიეწეროს ფაუნისტური სამყაროს ზოგიერთი კონტრასტები. ერთგან (დასავლეთ ამიერკავკასია) შესანიშნავი პირობები ჩანს გამოქვაბულის დათვის არსებობისათვის, მეორე (აღმოსავლეთი ამიერკავკასია) კი — ყოველივე ამას მოკლებულია.

განსაზღვრული სახეების ბიოლოგიური ნიშნების გათვალისწინებით სარწმუნო ხდება, რომ წოფში მოხახლე ქვის ხანის ადამიანს ცხოვრება დაახლოვებით ისეთსავე სამყაროში უხედბოდა, როგორიც ამჟამად არსებობს აღნიშნული სადგომის მიკრორაიონში.

მასალის შესწავლის საფუძველზე, მოპოვებული ნაშთები ეკუთვნის შედარებით სითბოს მოყვარე ფორმებს და შესაძლებელია მათი შემცველი ნალექები მინდელ-რისის გაყინვარებათაშორისო ეპოქას დაუკავშირდეს².

კიდევ უფრო მრავალფეროვანი და საინტერესო მასალა იქნა მოპოვებული წოფის გამოქვაბულში ქვის იარაღებისა და მისი წარმოების ნარჩენების სახით. ამ იარაღ-ხელსაწყოების სათანადო შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ არა მარტო იარაღების წარმოშობის, მათი დამზადების ტექნიკისა და დანიშნულების შესახებ, არამედ შესაძლებელი ხდება მიახლოვებით აღვადგინოთ მათი მკეთებელი და მომხმარებელი საზოგადოების სოციალური ყოფის ზოგიერთი მხარე.

² ა. ვეკუა, ზოგიერთი მასალა წოფის (აღმ. საქართველოს) პალეოლითის ჭეჭმეწოვრების შესწავლისათვის, გვ. 153—154.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, წოფის მრავალრიცხოვანი იარაღების ფუნქციონალური დიაპაზონი მეტად შეზღუდულია. ამ იარაღებით შესაძლებელია გახოცვა, გაქრა, გახვრეტა და გაჩეხვა, ე. ი. შინა სამეურნეო მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება, როგორიც არის ტყავის დამუშავება, ხის ტოტის მოჭრა, გასხეპა, წვერის წამახვილება და სხვ. რასაკვირველია, გამორიცხული არ არის საჭოკი ან წვეტანა სადგომის ფარგლებს გარეთაც ეხმარათ — მოკლული ცხოველის გასატყავებლად, გამოსაფატრავად თუ ხორცის დასანაწილებლად, მაგრამ არავითარი მონაცემი არ მოგვეპოვება, რაც მათ სანადირო-საბრძოლო დანიშნულებით გამოყენებაზე მიგვითითებდეს. ამ თვალსაზრისით წოფის მრავალრიცხოვანი იარაღ-ხელსაწყოების ცალკე ჯგუფებად დაყოფა არ ხერხდება, ისევე, როგორც არ ხერხდება ტარზე დასამაგრებელი იარაღების გამოყოფა. დანიშნულებისდა მიუხედავად წოფის ყველა იარაღი ხელით სახმარად არის განკუთვნილი.

მართალია, წოფში ისევე, როგორც სხვა მუსტიურ სადგომებში, წამყვანი ტიპის იარაღად სახოკი და წვეტანა გვევლინება, მაგრამ მათი პროცენტული მონაცემები და პრიმიტიული იერი უფლებას არ იძლევა რაიმე ითქვას ამ კულტურაში შრომის სქესობრივ-ასაკობრივი დანაწილების არსებობის სასარგებლოდ.

როგორც ცნობილია, მუსტიურ მასალებზე და ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით სახოკისა და წვეტანის სოციალური ფუნქციის მიმართ საინტერესო მოსაზრება გამოთქვა პროფ. პ. ეფიმენკო მ. პ. ეფიმენკოს აზრით, მუსტიურ ძეგლებში ორი ტიპის იარაღის გაჩენა (სახოკი და წვეტანა) ნაკარნახევი უნდა იყოს მამაკაცისა და ქალის შრომით ჩვევებში არსებული სხვაობით¹. პ. ეფიმენკოს სახოკი ოჯახში მოსაქმე და შემგროვებელი ქალის დანად მიაჩნია, ხოლო წვეტანა ნადირობაში დასაქმებული მამაკაცის იარაღად წარმოუდგენია². ეს მოსაზრება, რასაკვირველია, საფუძველს არ არის მოკლებული, მაგრამ სიზუსტისათვის საჭიროა აღინიშნოს, რომ აქ მაინც მუსტიეს განვითარებული და ფინალური კულტურები იგულისხმება, როცა ჩნდება და სამეურნეო ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ფოთლისებური ფორმის, მკვეთრად

¹ П. П. Ефименко, Первобытное общество, Киев, 1953, 83-245—246.

² იქვე, 83-220.

წაგრძელებული, ქუსლდათხელებული წვეტანები და ორმხრივ დამუშავებული ორმაგი წვეტანა-შუბისწვერები⁶. იარაღები, რომლებიც ტარზე დამაგრებული სახით ეფექტურად მონაწილეობენ სამონადირო საქმიანობაში და ხელს უწყობენ ხსენებული დარგის სამეურნეო მნიშვნელობის ზრდას, როგორც ზემოთ დავინახეთ, წოფის პალეოლითურ სადგომში არ გვხვდება, რაც სავსებით კანონზომიერი მოვლენაა. წოფში ქვის დამუშავების ტექნიკა იმდენად პრიმიტიულია, რომ იარაღის ფორმა ნაკარნახევი ჩანს ანატკეცის შემთხვევითი მოხაზულობით. ასეთ ტექნიკას, რასაკვირველია, არ შეეძლო მოეცა სასურველი ფორმის ტარზე დასამაგრებელი სატყორცნ-სადგერებელი იარაღი, რაც უფრო ნაყოფიერს ვახდოდა სამონადირო საქმიანობას და უკეთ უზრუნველყოფდა პროდუქტით მის მომხმარებელ საზოგადოებას, საერთო ჯამში კი, ნადირობა შემგროვებლობასთან შედარებით გარკვეულ პრიორიტეტს მოიპოვებდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დამარხულ გამოქვაბულში, ძელოვანი მასალა შედარებით მცირე რაოდენობით არის მოპოვებული, რაც გვაფიქრებინებს, რომ შემგროვებლობას ნადირობასთან ერთად მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა წოფში მოსახლე პალეოლითელი ადამიანის ყოფაში.

ყოველივე ზემოთ თქმულის საფუძველზე შეიძლება ჯავასკენათ, რომ დამარხული გამოქვაბულის პალეოლითელი საზოგადოება ჯერ კიდევ არ იცნობს შრომის ბუნებრივი დანაწილების უძველეს ფორმებს სქესისა და ასაკის მიხედვით, რაც უკვე ივარაუდება მუსტიეს მოგვიანო საფეხურებიდან. წოფის მრავალფეროვანი მასალა ყველა დამახასიათებელი ნიშნებით ამის ფაქტური დადასტურებაა.

წოფი მთელი რიგი პრიმიტიული ნიშნებით უკავშირდება წონას, კუდარო I-ის, შავი ზღვისპირეთის, იმერეთის, ჩრდილო კავკასიისა და სომხეთის გვიანაშელურ მონაპოვრებს. მსგავსება იმდენად არსებითია, რომ თამამად შეიძლება ვიმსჯელოთ წოფის შესახებ, როგორც აშელური ტრადიციების მატარებელ კულტურაზე,

⁶ ალ. კალანდაძე, ქვედა პალეოლითი, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 34—35.

რომელიც ხსენებული ინდუსტიის ბაზაზე აღმოცენდა და მისი უშუალო განვითარების მომდევნო საფეხურს წარმოადგენდა.

როგორც უკვე ითქვა, წოფის ისტორიული ადგილის ძიებისას, პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება ეტ-ტაბუნის. სკულის, სამანდალის № 1 და დატეხული გამოქვაბულის ადრემუსტიეური ხანის წინააზიურ მასალებს. წოფის ანალოგიური მონაცემებით ზასიათდება აგრეთვე დასავლეთ ევროპის საყოველთაოდ ცნობილი ძეგლები: მუსტიეს ქვედა გამოქვაბული (ძირა ფენა), ლა-ფერასის C-ე, პეშ-დე-ლაზის 4-ე ფენა და სხვ. მაგრამ ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ამ შემთხვევაში მსგავსება მხოლოდ წამყვანი იარაღებისა და ანატექცების არქაულ ნიშნებზეა დამყარებული, სადაც, წინა აზიისა და წოფის მსგავსად, არ იგულისხმება პრეჰისტორიული ნაწარმის გვერდით რამდენადმე განვითარებული ფორმების გაჩენა და მათი თანაარსებობა.

როგორც ცნობილია, ადრე პალეოლითის არქაული იარაღების გვერდით განვითარებული ფორმების გაჩენა წინააზიური ძეგლების ერთერთი დამახასიათებელი თავისებურებაა⁶, რაც მოწმობს, რომ აღმოსავლეთის ქვეყნებთან და, კერძოდ, წინა აზიის ქვის ინდუსტრიის განვითარების ტემპები რამდენადმე წინ უსწრებს ევროპულ სამყაროს⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ წოფი კულტურულად ახლო დგას წინა აზიის ხსენებულ ძეგლებთან, მათი გაიგივება უთუოდ შეცდომა იქნებოდა და აი რატომ: ჯერ ერთი, პროგრესული ხასიათის ნაწარმი, რაც წინა აზიის ძეგლებში სერიულად ჩნდება და გამოირჩევა დაზვეწილი ფორმებით, წოფში მხოლოდ სპორადულად არის წარმოდგენილი, მეორე მხრივ, წოფის ქვის ინდუსტრია საერთოდ და განსაკუთრებით მისი პირველადი დამუშავება, მთელი რიგი არქაულ

⁶ С. К. Дикшит, Введение в археологию, Москва, 1960, გვ. 161; Rene Neuville, დასახ. ნაშრ., გვ. 43—51.

⁷ R. Neuville, დასახ. ნაშრ., გვ. 50; D. Garrod, Excavation of a paleolithic cave in western Judoe. Palestine exploration Found. Quarterly statement, octobre 1928, გვ. 183; მიხევე, Fouilles paleolithiques en Palestine, 1928—1929, Bulletin de la societe prehistorique francaise, 1930, გვ. 154; П. П. Ефименко, Первобытное общество, Л. 1938, 235.

მონაცემებით ხასიათდება, რაც აგრეთვე ნაკლებად არის ცნობილი წინა აზიის მუსტეური ხანის სადგომებისათვის.

რასაკვირველია, ამ შემთხვევაში ვითვალისწინებთ წოფში გამოყენებული მასალის უხეშ სტრუქტურასა და მისი უარყოფითი გავლენის მნიშვნელობას ქვის ინდუსტრიაზე, მაგრამ ეს გარემოება ხსენებული თავისებურების ასახსნელად ნაძლვილად არასაკმარისია; ვინაიდან ამ თავისებურებას არც ქრონოლოგიური საფუძველი მოეპოვება, შესაძლებლად მიგვაჩნია, დავუშვათ, რომ ზრდილი განსხვავება ლოკალური ხასიათისაა. კერძოდ, ჩვენში განვითარების უფრო ნელი ტემპები შეინიშნება, ვიდრე ამას აღმოსავლური სამყაროს მიმართ აღნაშნავენ⁸. ამ მხრივ, წოფი I ტიპური კავკასიური ძეგლი ჩანს, რომლის განვითარების გზები, მართალია. უკავშირდება ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ რაიონებს, მაგრამ ტემპებით ჩამორჩება ამ უკანასკნელს და წინ უსწრებს ევროპულ სამყაროს, სადაც კიდევ უფრო ხანგრძლივად არის შემორჩენილი აშელური ტრადიციები და რამდენადმე მოგვიანებით ჩნდება საწარმოო იარაღების მთელი რიგი განვითარებული ფორმები (საპრისები, ბოლორეტუშირებული საფხეკები, ლამელისებურ ანატეკეცებზე ჩამოყალიბებული თხელი დანები და სხვა)⁹.

ამდენად, აზიისა და ევროპის საზღვარზე მდებარე წოფი I საელებით ამართლებს თავის გეოგრაფიულ მდებარეობას და კულტურული თვალსაზრისითაც შუალედი რგოლის სახით გვევლინება ამ კონტინენტებს შორის, თუმცა უფრო მეტად მაინც აღმოსავლური ძეგლის ტიპური ნიშნებით ხასიათდება.

ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ არსებული ვითარების საფუძველს წარმოადგენს მსგავსი კლიმატურ-ლანდშაფტური პირობები, რამაც კიდევ უფრო ადრე დასაბამი მისცა და ხელი შეუწყო ნეანდერტალიდის გაჩენას აზიის კონტინენტზე.

აქ უთუოდ უნდა გავიხსენოთ ის ფაქტი, რომ ოლქი, რომელსაც უჭირავს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია, წარმოადგენს აზიის კონტინენტურ სუბტროპიკულ კლიმატური ზონის და-

⁸ R. Neuvillo, დასახ. ნაშრ.

⁹ А. А. Формозов, Проблема локальных различий в древнем палеолите СССР, Советская антропология, I. 1959, გვ. 33—34; П. И. Ефименко, დასახ. ნაშრ., გვ. 235.

საეღეთ განაპირა უბანს. ხსენებული ოლქიდან, თავის მხრივ, გამოიყოფა წინა აზიის მთიანეთის მშრალი, სუბტროპიკული კლიმატიდან ზომიერ, ნოტიო კლიმატზე გარდამავალი ქვეოლქი, სადაც უფრო მკვეთრად არის გამოსახული კლიმატის კონტინენტური ხასიათი; ეს უკანასკნელი მოიცავს საქართველოს სამხრეთ რაიონებს, რომელშიც ექცევა წოფის მიკრორაიონიც¹⁰.

ჩვენი აზრით, სწორედ აღნიშნული ფაქტორი აპირობებს წოფის ფაუნის თავისებურებას და ძეგლის აზიური ბუნების საფუძველს წარმოადგენს. დასასრულს, იმავე საფუძველზე შეიძლება აიხსნას ჭრუჭულას გამოქვაბულში აღმოჩენილი კბილის მსგავსება სკულის გამოქვაბულში აღმოჩენილ ადამიანის კბილთან¹¹. ამ შემთხვევაში, განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ პალესტინის მასალებთან შედარებით ჭრუჭულას მონაპოვარი რიგი არქაული ნიშნებით ხასიათდება¹², რაც კიდევ ერთხელ გვიდასტურებს წოფისა და წინა აზიის მატერიალური ნაშთების შეჯერებისას გამოთქმული მოსაზრების სისწორეს.

კავკასიის, ყირიმის, ვოლგისპირეთის, წინა აზიის, დასაეღეთ ევროპის ადრეული და მოგვიანო ანალოგიების შედარებითი ანალიზის საფუძველზე, მასალის ტიპოლოგიურ-ტექნიკური შესწავლის შედეგების და პალეონტოლოგიური მონაცემების მოშველიებით, წოფი I-ლი ადრემუსტიეს ხანით თარიღდება.

ამ აღმოჩენით ჩვენი ქვეყნის პალეოლითის ქრონოლოგიურ სქემას მეტად საჭირო რგოლი შეემატა, რამაც, ერთი მხრივ, ურთიერთს დაუკავშირა აშელისა და მუსტიეს პერიოდები, ხოლო, მეორე მხრივ, კიდევ უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნა მუსტიურ ადამიანის „საოჯახო“ ყოფისა და სამეურნეო საქმიანობის შესახებ.

დასასრულს, არა ნაკლებ საინტერესოა დამარხულ მდგომარეობაში მყოფი გამოქვაბულის აღმოჩენის მნიშვნელობა კავკასიაში ანალოგიური სადგომების ძიებისა და შესწავლის მეთოდების შემუშავების თვალსაზრისით.

წოფის დამარხული გამოქვაბულის აღმოჩენა, პალეოლითის შესწავლის ისტორიაში რაიმე იწვევით გამონაკლისს არ წარმოადგენს.

10 მ. კოტახიძე, საქართველოს ჰავა, თბილისი, 1961, გვ. 83.

11 Л. К. Габуния, Д. М. Тушабрамишвили и А. К. Векуа, Первая находка остатков мустьерского человека на Кавказе, Вопросы антропологии, 1961, гв. 161.

12 იქვე, გვ. 162—161.

აწ განსვენებულმა პროფ. ს. ზამიატჩინმა თავის ერთერთ ნაშრომში, დამაჯერებლად გვიჩვენა, რომ ადრეპალეოლითური გამოქვაბული-სადგომების მცირერიცხოვნება უნდა აიხსნას არა ქვის ხანის ადამიანის ნაკლები ინტერესით გამოქვაბულის მიმართ, არამედ უძველესი სადგომების დაქცევა-განადგურებით¹³. ბუნებრივია, ამბობს ავტორი, იმ დიდი დროის განმავლობაში, რომელიც გვაშორებს ადრეპალეოლითის ხანას, მიწის ძვრისა, ტექტონიკური მოძრაობისა და ატმოსფერული მოვლენების წყალობით მრავალი გამოქვაბული ჩამოიქცა და დაიძარხა. გასაგებია, რომ ამ შემთხვევაში ძველი გამოქვაბულები უფრო ცუდად შეინახა, ვიდრე მოგვიანო ძეგლები და ამიტომ ადრეპალეოლითის შესწავლისათვის ყურადღება სწორედ დამარხულ გამოქვაბულებზე უნდა გამახვილდესო¹⁴.

ამეამად რამოდენიმე დამარხული გამოქვაბული უკვე შესწავლილია, როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ.

ასეთია საყოველთაოდ ცნობილი ჯოუ-კოუ-დიანის გამოქვაბული ჩინეთში, რომელმაც მოგვცა სინანთროპის ნაშთები. დაქცეულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა აგრეთვე ბურბახი თუ შპიხერნი ალპებში. ამავე ტიპის ძეგლების რიცხვში შეიძლება დავასახელოთ ბახჩისარაის¹⁵, კაბაზისა¹⁶ და სოფ. ეფენდიკოს¹⁷ სადგომები ყირიმ-დან. უდავოა, რომ ჩვენშიც არსებობს მრავალი დამარხული გამოქვაბული. პირდაპირი საბუთიც რომ არ მოგვეპოვებოდეს, ამის სავარაუდოდ ისიც კმარა, რომ ყველა შესწავლილი გამოქვაბულის გარკვეული ნაწილი, განსაკუთრებით კი წინა კარნიზი, ჩამოქცეულია და ერთ დროს გამოქვაბულის ფარგლებში მოქცეული ფართობი ამეამად წინა მოედანის სახით წარმოგვიდგება, მაგალითად 1958—1959 წლებში ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედი-

¹³ С. И. Замятин, О первоначальном заселении пещер, КСИИМК, вып. XXXI, 1950 г. გვ. 55-63

¹⁴ იქვე,

¹⁵ Д. А. Крайнов, Новые мустьерские стоянки Крыма и Кавказа, Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, № 9, 1947. გვ. 23—28.

¹⁶ А. А. Формозов, Мустьерская стоянка Кабази в Крыму, СА. XXIX—XXX, 1959, გვ. 43—57.

¹⁷ А. А. Формозов, Исследование стоянок каменного века в Крыму..., გვ. 67.

ციაშ ალ. კალანდაძის ხელმძღვანელობით სამხრეთ-ოსეთის ტერიტორიაზე, ჭავის რაიონში, მიაკვლია და გათხარა წონას გამოქვაბული. როგორც გათხრებმა ცხადჰყვეს, 10 — 12 მ სიგრძის წინა მოედანი ფაქტიურად წარმოადგენს გამოქვაბულს. რომლის თაღადრევე ჩამოქცეულა და უძველეს კულტურულ ფენებთან ერთად დამარხულა 3 მ სიმაღლის კედლები. ბუნებრივია, წონა რომ 10-ოდე მეტრის სიგრძის გამოქვაბული ყოფილიყო (როგორც ძეგლების უმეტესი ნაწილია), იგი მთლიანად დამარხული აღმოჩნდებოდა, ამ შემთხვევაში კი, მისი დიდი ზომის წყალობით (92 მ) და მარხა მხოლოდ უმნიშვნელო წინა ნაწილი. დროთა განმავლობაში მომხდარი დარღვევების საინტერესო ფაქტი ამ რამდენიმე წლის წინათ დადგენილი იქნა ქუთაისის მახლობლად. წყალწითელას ხეობაში. იქ ქვის მტეხლებმა შემთხვევით გახსნეს კირქვებში შექმნილი კარსტული გამოქვაბულის შესავალი. როგორც ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჩატარებულმა გათხრებმა ცხადყო (ექსპ. ხელმძღვანელი ნ. ზ. ბერძენიშვილი)¹⁸. გამოქვაბული ხანგრძლივი დროის განმავლობაში (მუსტიე-ზედა პალეოლითი) ყოფილა გამოყენებული ადამიანის მიერ საცხოვრებლად, უფრო გვიან კი, კარნიზიდან მოწყვეტილ კირქვის ვეებეროელა ლოდს მკიდროდ ჩაუკეტავს მისი შესავალი და თუ არა ბედნიერი შემთხვევა, ეს ძვირფასი ძეგლი მეცნიერებისათვის სამუდამოდ უცნობი დარჩებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოში დაქცეული გამოქვაბულის ტიპური ნიმუშია ბაჭალტურ ლავებში წარმოქმნილი ზურტაყეტის ზედაპალეოლითური სადგომი. რომელიც აღმოაჩინა და შეისწავლა ლ. მარუაშვილმა¹⁹. ზურტაყეტის ანალოგიური ვითარება მოსალოდნელია დადასტურდეს ქვემო ქართლის სხვა უბნებზეც და კერძოდ სამშვილდესთან. იქ, 1957 წ.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, არქეოლოგიური დახვერვები ხრამის ხეობაში, (იბეჭდება), ბასალები საქართველოში და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. III,

¹⁹ Л. И. Маруашвили, Зуртакетская палеолитическая стоянка в южной Грузии и ее геологическое значение, Журнал „Природа“, № 12, 1945 г. К. И. Паффенгольц, К стратиграфии вулканогенных толщ Джавахетского нагорья. Сб. труд. инст. геол. и минерал., АН Груз. ССР Тбилиси, 1954.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ხრამის ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ნ. ზ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით აღმოაჩინა მუსტიერული ხანის წვეტანა, რამდენიმე უხეში ანატეცი და ერთი მრგვალი საფხეკი ობსიდიანისა. მასალა აღმოჩნდა მდ. ჭივჭავას მარცხენა ნაპირზე, 35^მ დახრილ ფერდობის შუა ნაწილში. აღსანიშნავია, რომ ფერდობის ზედა ნაწილი 10—15 მ სიმაღლის ბაზალტური ქარაფით მთავრდება, რომელშიც უფრო ქვემოთ, აღმოჩენის ადგილიდან 0,5 კმ მოშორებით, მრავალი გამოქვაბულია შექმნილი. იმის გამო, რომ ექსპედიციამ, აუღმოადგინე ძიების მიუხედავად, ვერ შესძლო მახლობელ მიდამოებში მიიკვლია ღია ცის ქვეშ მოწყობილი სადგომისათვის, საიდანაც შესაძლებელი იქნებოდა მასალის ჩამორეცხვა, ველზევე გამოითქვა მოსაზრება, რომ მონაპოვარი უნდა მომდინარეობდეს სადღაც იქვე ახლომდებარე დაქუეული გამოქვაბულიდან. ზურტაკეტისა და განსაკუთრებით წოფის შესწავლის შემდეგ, გამოთქმული მოსაზრება კიდევ უფრო დამაჯერებლად გამოიყურება.

მასალის აღმოჩენის ვითარება სამშვილდესთან კარგად ეხმაურება კაბაზის (ყირიმში) ცალკეული იარაღების აღმოჩენის ვითარებას²⁰. იქ ყირიმის პალეოლითურმა ექსპედიციამ, ა. ა. ფორმოზოვის ხელმძღვანელობით, 1954—1955 წწ. სწორი მეცნიერული კვლევა-ძიების საფუძველზე აღმოაჩინა და შეისწავლა მუსტიერული ხანის დაქუეული გამოქვაბული კაბაზი, რის შედეგადაც კაბაზი, ცალკეული ზედაპირული აღმოჩენების ადგილის ნაცვლად, იქცა პირველხარისხოვან სადგომად. სადაც შესწავლილია ნამოსახლარის გეგმარება და მოპოვებულია მდიდარი არქეოლოგიური კოლექცია, რაც სადგომის სრულყოფილად დახასიათების საშუალებას იძლევა.

იგივე შეიძლება ითქვას წოფის სადგომზე; წოფის დამარხული გამოქვაბულის აღმოჩენა რმ გეგმიანი ძიების პირველი პრაქტიკული განხორციელებაა კავკასიაში, რაზეც მიგვიტოთებდა პროფ. ს. ზამიატინი.

²⁰ К. С. Мережковский, Отчет об антропологической поездке в Крым, в 1880 г. Известия РГО, XVII, вып. 2, 1881. გვ. 110; А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი; მისივე, Возобновление полевых исследований по каменному веку Крыма, Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, № 18, 1953, გვ. 9.

წოფის დამარხული გამოქვაბულის აღმოჩენა და მახლობელ მი-
დამოებში ანალოგიური ნიშნების არსებობა, საქართველოში და,
კერძოდ, ქვემო ქართლში, ამ მიმართულებით ფართო მასშტაბის
პერსპექტიული კვლევა-ძიების გაშლის შესაძლებლობაზე მეტყვე-
ლებს.

თუ გავიხსენებთ, რომ ისტორიული ქვემო ქართლი მდებარე-
ობს ე. წ. „უდაბნოს რაიონში“²¹, სადაც ადგილი ჰქონდა უმაღლეს
ადამიანის მსგავსი მაიმუნის — უდაბნოპითეკის ნაშთების აღმოჩე-
ნას, გასაგები გახდება ის დიდი ინტერესი, რომელსაც იწვევს წო-
ფის მსგავსი ძეგლების შემდგომი ძიებისა და შესწავლის საქმე.

დასასრულს, წოფი-1-ის აღმოჩენის შედეგად პალეოლითურ
რუკაზე გაქრა საკმაოდ მნიშვნელოვანი თეთრი ლაქა და საშუალება
მოგვეცა უფრო სრულყოფილი სახით წარმოვიდგინოთ აღრე პა-
ლეოლითელის განსახლების სურათი ამიერკავკასიაში.

²¹ В. П. Л ю б и н, К вопросу об изучении древнего палеолита Азер-
байджана, Вопросы антропологии, вып. 1960, стр. 102 — 103.

ПАЛЕОЛИТ КВЕМО-КАРТЛИ

(Погребенная пещера Цопи I)

Резюме

Цопская археологическая экспедиция Института истории им. И. А. Джавахишвили, под руководством акад. Н. А. Бердзенишвили, открыла в 1957—1958 годах и частично обследовала палеолитическую стоянку Цопи I. Она находится близ дер. Цопи (Марнеульский р. Груз. ССР), на левом берегу реки Банас-Цкали, на южном склоне горы Цопи, на высоте 180—200 м от уровня реки.

Палеолитическая стоянка Цопи I является трещинообразной, обвалившейся пещерой. Причины обвала могут быть связаны с вулканическими процессами, имевшими место в Нижней Картли. Длина пещеры 17 — 18 м, ширина ее в крайней задней части не превышает 2,80; в середине она неожиданно расширяется до 5,40—5,60 м.; ширина же входа достигает 4-х метров. Центральная ось пещеры ориентирована с запада на восток, в ту же сторону обращен и вход пещеры.

С точки зрения стратиграфии указанная стоянка дает следующую картину: первый (верхний) культурный слой толщиной в полтора метра, представляет собой гумусный покров, который содержит керамические обломки феодальной эпохи и железные наконечники стрел. Нижний горизонт гумуса представлен рядом известковых глыб, который распространяется над четвертичным слоем и является своего рода разделяющей полосой между I и II слоями.

Следующий (II), четвертичный слой распространяется по всей территории стоянки; толщина его колеблется от 0,5 м до 3,30 м. Состоит этот слой из суглинков, накопившихся в результате выветривания известняка и мергеловых пород; в нем включены известняковые блоки и культурные остатки в виде очага, каменных орудий, отщепов и фаунистического материала. Этот, второй по порядку, культурный слой, вследствие воздействия огня меняет свою естественную окраску и по этому признаку подразделяется на пять горизонтов со следующей последовательностью: 1. суглинок желтоватого цвета, 2. суглинок светло-коричневого цвета, 3. суглинок черноватого оттенка, 4. суглинок желтоватого цвета и 5. суглинок темно-коричневой окраски. Литологическое единство этих горизонтов и типологическое сходство найденных в них предметов дает право думать, что четвертичный слой образовался в результате длительного пребывания палеолитического человека в данной пещере. Все это укладывается в отрезок времени, в течении которого климатические условия, фауна, а также техника изготовления каменных орудий еще не успели подвергнуться существенным изменениям или подверглись столь ничтожным, что проследить все это, судя по нашему комплексу находок, пока что, не представляется возможным. (Табл. III).

Из бытовых деталей, обнаруженных в Цопи, особо следует отметить два очага (в квадрате d₄), обставленных камнями (эти очаги относятся ко 2-му и 5-му горизонтам).

На квадрате С₄ 5-го горизонта обнаружена чашеобразная яма диаметром 1,20 м и глубиной 25—30 см. Дно и боковые стороны этой, по-видимому хозяйственного назначения, ямы покрыты почерневшим от огня слоем. (Таб. II).

Учитывая вышеотмеченные данные, а также наличие разбросанных в слое обгорелых костей, можно с уверенностью сказать, что на этой ступени человек уже хорошо был знаком с огнем, и нужно полагать, что пользовался им по мере надобности — как источником тепла и света, орудием самозащиты и средством приготовления пищи.

В цопских находках значительное место занимают фаунистические остатки. На основе изучения костного материала становится возможным приблизительно восстановить картину физико-географической среды этого мустьерского человека и судить о масштабах и характере охоты как одной из основных отраслей производственной деятельности.

Палеозоологические остатки, найденные в Цопи, принадлежат к одиннадцати видам животных, обитавших в полосе степей и лесистых гор. К числу этих животных относятся: шерстистый носорог, ископаемая лошадь, ископаемый осел, безоаровый козел, восточнокавказский козел, благородный олень, бизон, волк, медведь, серый заяц и пищуха (*Ochotona* sp.). Среди перечисленных животных особый интерес вызывает пищуха, которая является первой находкой кавказского плейстоцена; она своими размерами отличается от выродившихся форм вообще четвертичной и современной пищухи.

Одной из особенностей цопского фаунистического комплекса является малочисленность костного материала и количественное однообразие видов. Все это свидетельствует о том, что довольно сложная производственная деятельность — охота, требовавшая организации большего коллектива и выработки тактических навыков, не стояла в этом обществе на должной высоте. Как видно, в экономической жизни палеолитического человека, обитавшего в Цопи, вместе с охотой важную роль играло и собирательство.

Палеозоологические находки Цопи в целом сходны, но в какой-то мере все же отличаются от фаунистических материалов как Северного Кавказа, так и Западного Закавказья. Разница эта настолько существенна, что имеется возможность предположить наличие в середине четвертичной эпохи различных физико-географических, в особенности климатических, условий в различных частях Кавказа, чем и объясняются некоторые контрасты фаунистического мира. Так, в Западном Закавказье, по всей вероятности, имелись благоприятные условия для распространения пещерного медведя, в то время, как Восточное Закавказье было лишено этого.

Принимая во внимание биологические признаки определенных видов, можно сказать, что человеку каменного века, обитавшему в Цопи, приходилось жить, приблизительно, в той же физико-географической среде, которая и поныне характеризует микрорайон означенной стоянки.

На основе палеонтологического изучения материала, найденные остатки принадлежат относительно теплолюбивым формам и, возможно, содержащие их слои увязываются с эпохой межледниковья Миндел-Рисса.

Еще более многообразный и интересный материал был обнаружен в Цопской пещере в виде каменных орудий, и остатков их производства. Для изготовления каменных орудий

в Цопи использовались: порфирит, базальт, андезит, роговик, кремнь, обсидиан и яшмовидные породы. Среди названных пород особенно интенсивно использовался порфирит, месторождения которого в виде оголенных прослоек находятся в 20 м от пещеры.

Типы орудий, найденных в Цопской стоянке, не отличаются многообразием. Здесь встречаемся в основном с двумя видами орудий — остроконечником и скреблом; наиболее распространенным было скребло — 419 шт. Большая часть скребел изготовлена из грубых, низких, или слегка удлиненных широких отщепов случайных очертаний. Орудия обычно имеют ровный (247) (таб. V, 1—5) или выпуклый рабочий край (74) (таб. V, 6—7). Также часто встречаются скребла с двумя параллельными или поперечно направленными краями, которые при стыке образуют прямой, тупой и острый углы (71), (таб. VI, 5 — 10). Среди отдельных вариаций скребел нужно отметить скребло с выемчатыми боками (23) (таб. VI, 1 — 2) и скребло — проколки (4) (таб. VI, 3 — 4). Рабочий край скребла оформлен крутой ретушью с заломами, что получается за счет уменьшения высоты орудия. Как по форме, так и по назначению к скреблам близко стоит довольно большая группа орудий (294 шт.), называемых, из-за своеобразного характера оформления рабочего края, скреблами—ножами. Для этого вида орудий, видимо, были использованы сравнительно тонкие или такие массивные отщепы, рабочий край которых, оформлен заостряющей ретушью (таб. VII, 3, 5, 6). Такие орудия можно использовать как в качестве скребла, так и в качестве ножа.

К группе скребел-ножей близко стоят ножи (93 ш.) (таб. VII, 7—10, 12). Эти орудия, по своей форме, представляют точную аналогию скребел-ножей, но отличаются от них оформлением рабочего края. Ножи изготовлены из коротких, широких или слегка удлиненных тонких отщепов, края которых оформлены тонкой ретушью. В данном случае ретушь придавала орудью, кроме прочности, большую заостренность.

Одним из основных видов комплекса Цопских орудий являются остроконечники (95 штук). Разнообразие форм и размеров остроконечников дает возможность делить их на три группы. В первой группе объединяются короткие, широкие и массивные орудия (таб. VII, 11, 13—15; VIII, 1), во вто-

рой—асимметричные (таб. VIII, 2), а в третьей—орудия, изготовленные из удлинённых отщепов, имеющих форму равнобедренных треугольников (таб. VIII, 4—6).

Среди перечисленных групп широко представлены орудия первой группы (48 штук). Характерными признаками их являются: массивность, тупой конец и грубое вторичное оформление краев.

Остроконечники имеют неподправленную или грубо подправленную, широкую плоскость удара в 110° наклона и заметно выпуклые бугорки отщепа.

Длина первой группы остроконечников в 1,5 раза превосходит ширину, в отдельных случаях же их размеры одинаковы.

Во второй группе остроконечников объединяются 12 орудий, которые своей массивностью близко стоят к первой, а по удлинённости формы приближаются к третьей группе. Означенные орудия изготовлены из массивных удлинённых отщепов, толщина которых колеблется от 1,5 до 2,5 см., а длина вдвое больше ширины. Для этих орудий типична асимметричность формы, что заставило нас выделить их в отдельную группу. Один край остроконечников (левый), ровный и ретуширован в основном по всей длине, а второй согнут и оформлен лишь у острия. К этому же типу остроконечников особенно близко стоит единственное орудие — «клювообразный остроконечник». Левый край этого орудия имеет слегка вогнутое, а правый — дугообразное очертание с ретушированной верхней частью; при сходе краев создается клювовидное острие (таб. VIII, 3).

Для изготовления остроконечников третьей группы (35 ш.) в основном использованы удлинённо-треугольные тонкие отщепы, оба края которых от основания до острия полностью ретушированы (табл. VIII, 4—6). Длина орудий вдвое и более превосходит ширину, а толщина колеблется от 0,8 до 1,5 см. Края остроконечников настолько тонкие, что в отдельных случаях некоторые из них могли быть использованы даже без обработки. Орудия в основном ретушированы с тыльной стороны, но в виде исключения попадают и орудия, оформленные с разных плоскостей.

В коллекции, наряду с основными ведущими каменными орудиями, имеется и несколько второстепенных изделий. Таковыми являются сверла — 3 шт. (таб. VIII, II; IX, 4), од-

носторонние обработанные орудия, типа двойных остроконечников — 7 шт. (таб. VIII, 7—9), «сегментовидное орудие» — 1 шт. (таб. VIII, 10), клювовидное скребло 1 шт. (таб. X, 3), рубящие орудия, изготовленные из отщепов — 4 шт. (таб. IX, 5; X, 4), обработанные с двух сторон миниатюрные ручные рубила — 6 шт. (таб. IX, 1—3), концевые (9) (таб. VII, 1—2) и круглые скребки (2) (таб. VII, 4), грубые пластинчатые отщепы и резцы — 2 шт. (таб. X, 2).

Одним из основных особенностей Цопи является малая дифференциация орудий, функциональный диапазон которых ограничен двумя-тремя операциями: рубка-резьба, соскабливание и сверление.

При характеристике культуры Цопи I существенное значение имеет учет материала, накопленного в процессе производства орудий производства, каковыми являются: нуклеусы, отщепы и обломки.

Примечательно, что в коллекции Цопи в ограниченном количестве имеются нуклеусы (29 шт.). Под этим названием мы условно объединяем нуклеусы, имеющие четырехугольную (14), треугольную (2 шт.) (таб. XI, 4, 6, 7) и дискообразную формы — 13 шт. (таб. X, 5; XI, 1—2). Этот факт объясняется близостью исходного материала к стоянке. Думается, что первичная обработка камня происходила как в самой пещере, так и на месте добычи материала.

Несмотря на малочисленность окончательно оформленных нуклеусов, в большом количестве сохранились отщепы (1043 ш.) и их остатки (775). Характерной особенностью основной части отщепов является удлиненная (таб. XII, 1—3) или укороченно-широкая форма (таб. XII, 6—7), массивность, плоская и довольно больших размеров наклонная ударная площадка и бугорок.

Формы и массивность орудий и отщепов и характер отбросов производства свидетельствуют о низком уровне техники обработки камня.

Не вызывает сомнения, что в палеолитической индустрии Цопи I определяющее значение имела первичная обработка, в виду чего, несмотря на последующую обработку, готовая продукция сохраняла морфологические признаки отщепа.

Изучение каменного инвентаря Цопской пещеры дает возможность подчеркнуть следующие его характерные черты:

1. Односторонняя обработка орудий, изготовленных из отщепов,
2. Малая дифференциация орудий,
3. Преобладание скребел над всеми другими типами орудий,
4. Малочисленность нуклеусов,
5. Балансирование клетонских и левалуазских признаков каменной индустрии,
6. Ведущая роль контрударной ретуши при вторичной обработке камня,
7. Преобладание отщепов — заготовок, не претерпевших вторичной обработки.

Не будет преувеличением, если сказать, что из перечисленных черт 2, 3, 5 и 7 имеют хронологическое значение, что свидетельствует о мустьерском возрасте стоянки Цопи I.

Необходимо отметить, что Цопи I характеризуется своеобразной культурой, где, с одной стороны, каменный инвентарь в целом носит архаический облик, а с другой стороны, рядом с основными архаическими формами появляются такие прогрессивные элементы, как концевые и круглые скребки, орудия формы двойных остроконечников, пластинчатые ножи, резцы и др.

Среди памятников мустьерской эпохи, обнаруженных на Кавказе и в Крыму, как по процентному соотношению готовой продукции, так и примитивностью первичной и вторичной обработки орудий, Цопи не имеет аналога. Единственным аналогом Цопи можно считать на Кавказе Арэнскую открытую стоянку раннемустьерской эпохи (Армения).

Среди аналогов, встречающихся за пределами нашей страны, внимание привлекают в первую очередь, памятники Передней Азии, на крайней северо-восточной периферии которой находится Цопская пещера.

В процессе поисков хронологического места Цопи первоочередное значение нами придается материалам раннемустьерской эпохи, обнаруженным в слоях С и Д Эт-Табуна, В Скул (Палестина), Заполненной пещеры и Самандага № I (Турция).

Трудно указать на такие основные ведущие орудия из Цопи, непосредственные аналоги которых не были бы известны для вышеназванных культур.

Безусловно интересен тот факт, что, как и в Цопи, в памятниках Передней Азии, рядом с основными орудиями про-

изводства (остроконечники, скребла) появляются более усовершенствованные типы изделий, в частности: резцы, концевые скребки, пластинки и ножи типа Абриоди и Шательперона, изготовленные из тонких удлиненных отщепов. Это особенно сближает Цопи с памятниками Передней Азии. На основе сравнительного анализа памятников Кавказа, Крыма, Приволжья, Передней Азии и Западной Европы (нижняя пещера Мустье, Ла-ферраси, Пеш-де-лаз и др.), палеолитическую стоянку Цопи I следует датировать раннемустьерской эпохой.

Раннемустьерский возраст стоянки подтверждается также фаунистическими данными, относящимися к миндель-рисскому межледниковому времени.

Не будет преувеличением, если сказать, что открытие Цопской стоянки позволяет нам восполнить схему развития палеолитической культуры нашей страны еще одним звеном, посредством которого, с одной стороны, органически связываются между собой ашельская и мустьерская эпохи, а, с другой стороны, пополняется наше представление о распространении в нашем крае древнейших людей и их культуры еще в эпоху раннего палеолита.

Одновременно, это открытие нацеливает исследователей специалистов на расширение соответствующих поисков в Грузии и, в частности, Квемо-Картли, где немало аналогичных признаков, в условиях которых была обнаружена Цопская стоянка. Если вспомнить, при этом, что Квемо-Картли находится в районе открытия остатков высшей человекообразной обезьяны — Удабнопитека, то станет ясным тот большой интерес, который вызывается дальнейшими поисками и изучением Цопских и подобных им памятников.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I, წოფის მიკრორაიონში პალეოლითური ძეგლების გავრცელების რუკა.

ტაბ. II, წოფი I-ის სქემატური გეგმა და კულტურული ნაშთების გავრცელება მე-3—5 პერიოდებში.

ტაბ. III, წოფი I-ის კულტურული ფენების გრძივი კრილი.

ტაბ. IV წოფი I-ის კულტურული ფენების განივი კრილი.

ტაბ. V, 1—5. სწორპირა სახოკები; 6—7. პირმორკალული სახოკები.

ტაბ. VI, 1—2. პირამოიდარული — პირმედრეკილი სახოკები; 3—4. სახოკ-სახვრეტები; 5—10. ორპირა და სამპირა სახოკები.

ტაბ. VII, 1—2. ბოლო რეტეშირებული საფხეკები; 3, 5, 6. დანა-სახოკები; 4. წრიული საფხეკი; 7—8. დანები; 9, 10, 12. უხეშ ლამელებზე ჩამოყალიბებული დანები; 11, 13—15. პირველი ჭგუფის წვეტანები.

ტაბ. VIII, 1. პირველი ჭგუფის წვეტანა; 2. ასიმეტრიული წვეტანა (მეორე ჭგუფი); 3. ნისკარტისებური წვეტანა; 4—6. მესამე ჭგუფის წვეტანები; 7—9 ორმაგი წვეტანები; 10. სეგმენტური იარაღი; 11. სახვრეტი.

ტაბ. IX, 1—3. ხელნაჯახები; 4. სახვრეტები; 5. უხეში საჩეხი იარაღი.

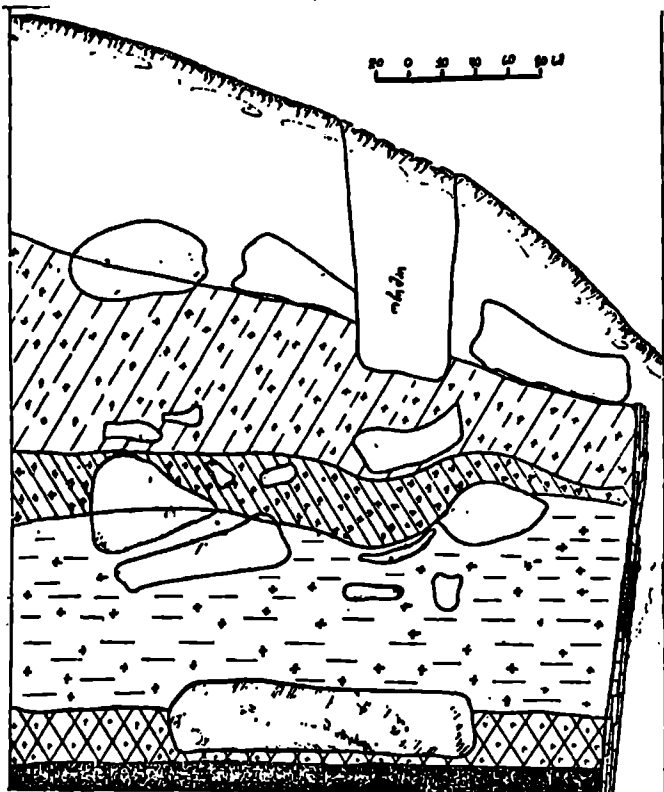
ტაბ. X, 1. საჩეხი; 2. საჭრისი; 3. ნისკარტისებური სახოკი; 4. საჩეხი; 5. დისკოსებური ნუკლეუსი, ორმხრივი.

ტაბ. XI, 1—2. დისკოსებური ნუკლეუსები; 3. კაჭარი პორფირიტისა; 4. 7. ოთხკუთხა ნუკლეუსები; 5. ანატეცი დამუშავების ნიშნებით; 6. სამკუთხა ნუკლეუსი.

ტაბ. XII, 1—3. მოგრძო, ფართო ანატეკები; 4—5. ლამელისებური ანატეკები; 6—7. დაბალი ფართო ანატეკები; 8. ნუკლეუსის კუთხი ანატეკები.

ნ მ უ ი-1

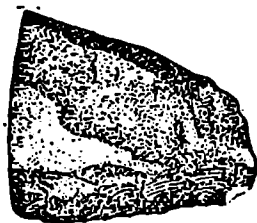
კულტურული ფენების განივი ქრონოლოგიური რ. 2-4 სს.

სტრატოგრაფიული სტრუქტურა:

I. სტრატოგრაფიული უნდა იყოს სტრატოგრაფიული ფენის კონკრეტული დონეები

- I. სტრატოგრაფიული
 - 1. უძველესი ფენის კონკრეტული დონეები (I სტრატოგრაფიული)
 - 2. მეორე ფენის კონკრეტული დონეები (II სტრატოგრაფიული)
 - 3. მესამე ფენის კონკრეტული დონეები (III სტრატოგრაფიული)
 - 4. მეოთხე ფენის კონკრეტული დონეები (IV სტრატოგრაფიული)
 - 5. მეხუთე ფენის კონკრეტული დონეები (V სტრატოგრაფიული)

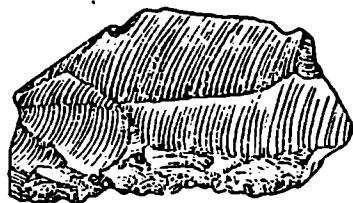
1

2

3

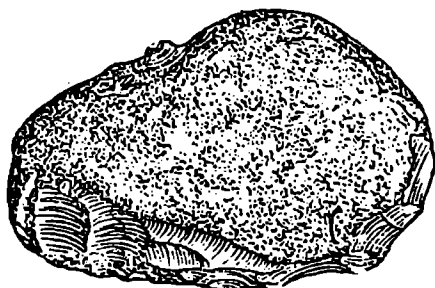
4

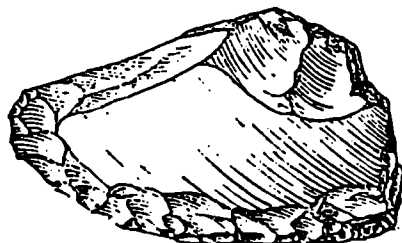
5

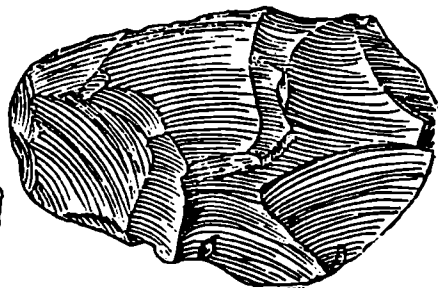
5

6

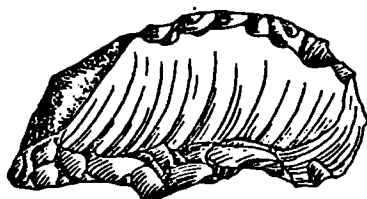

7

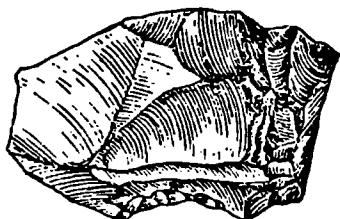

7

1

2

3

4

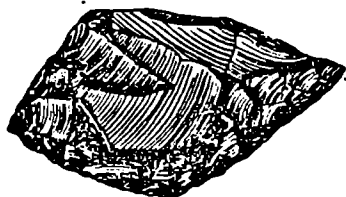
6

8

9

10

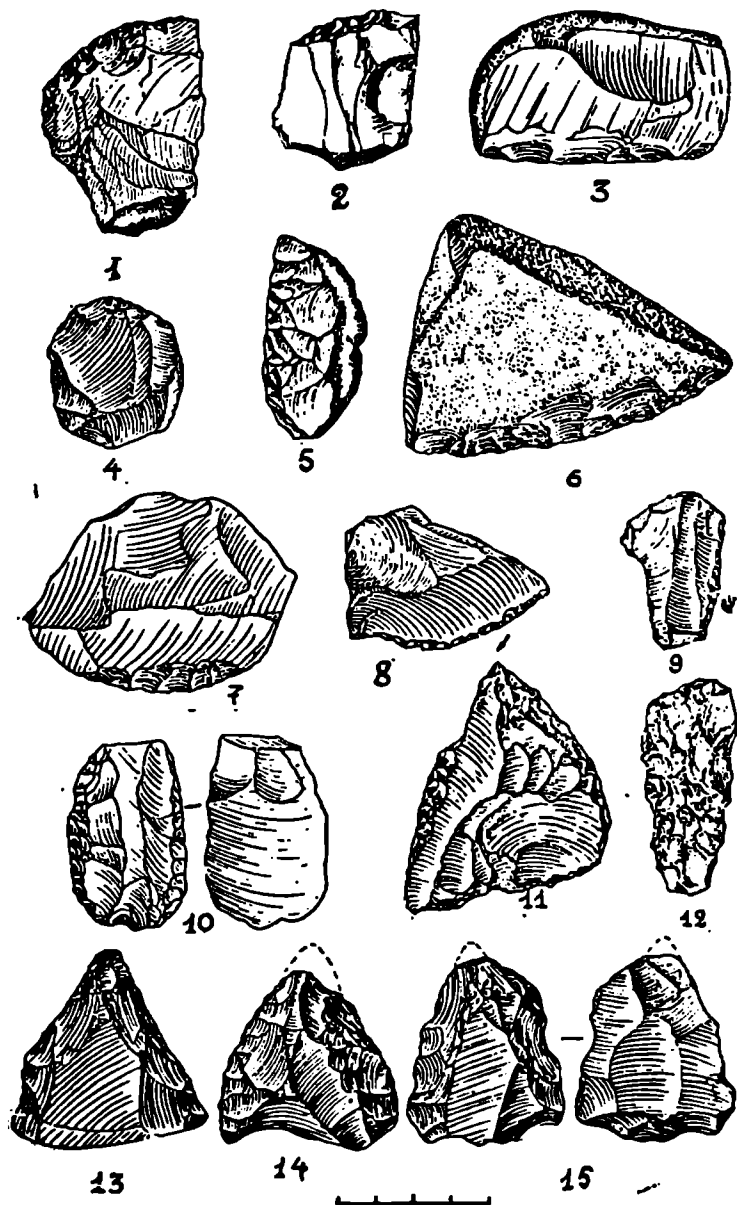

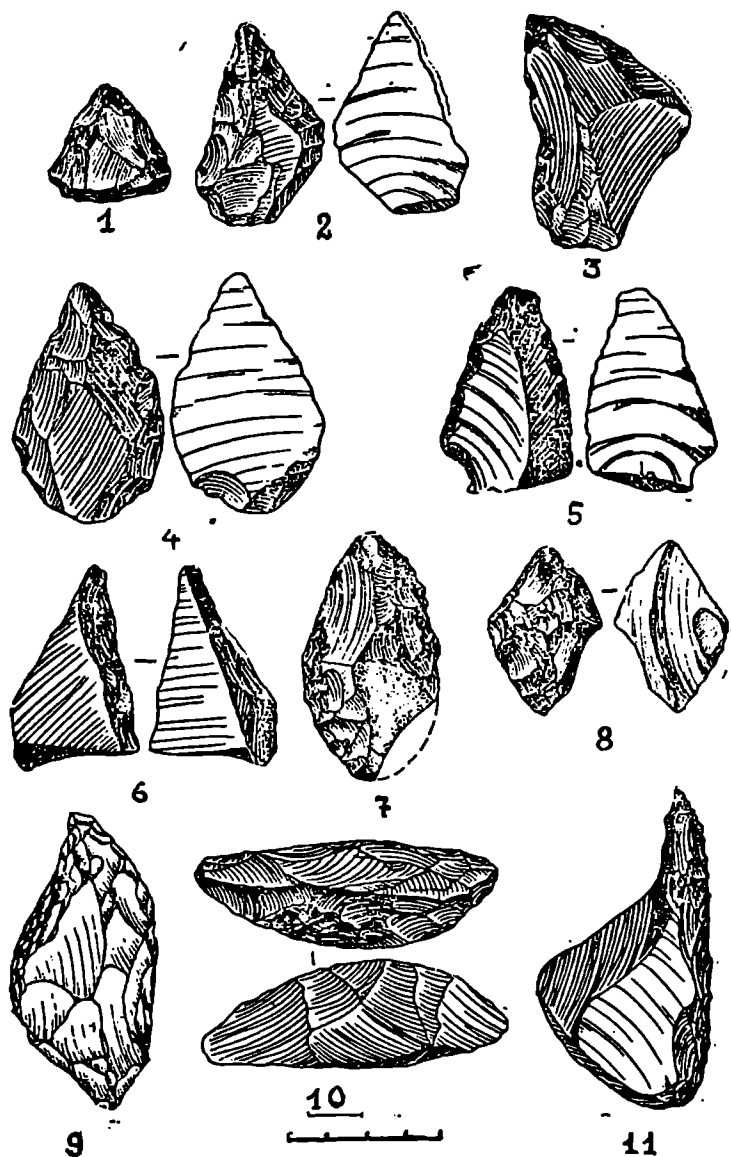
11

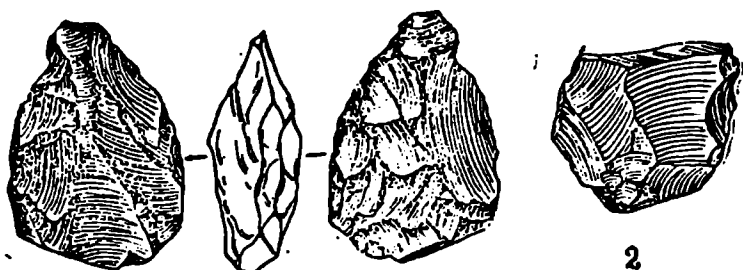

13

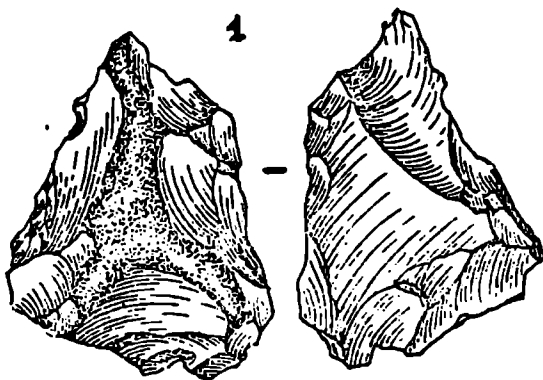

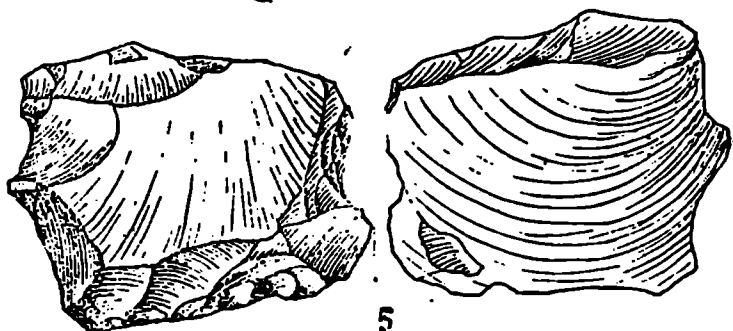
1

2

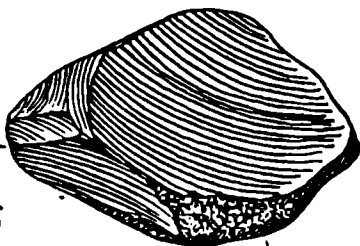
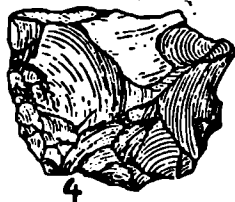
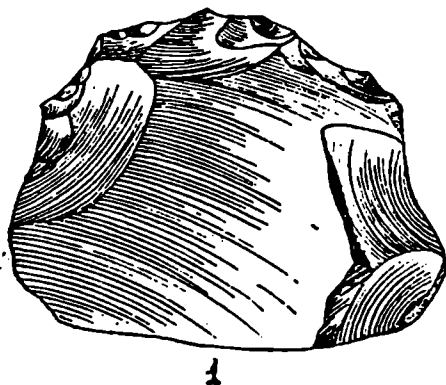
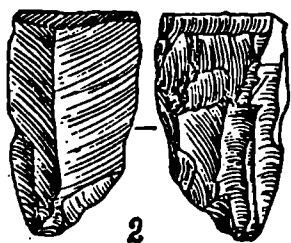
3

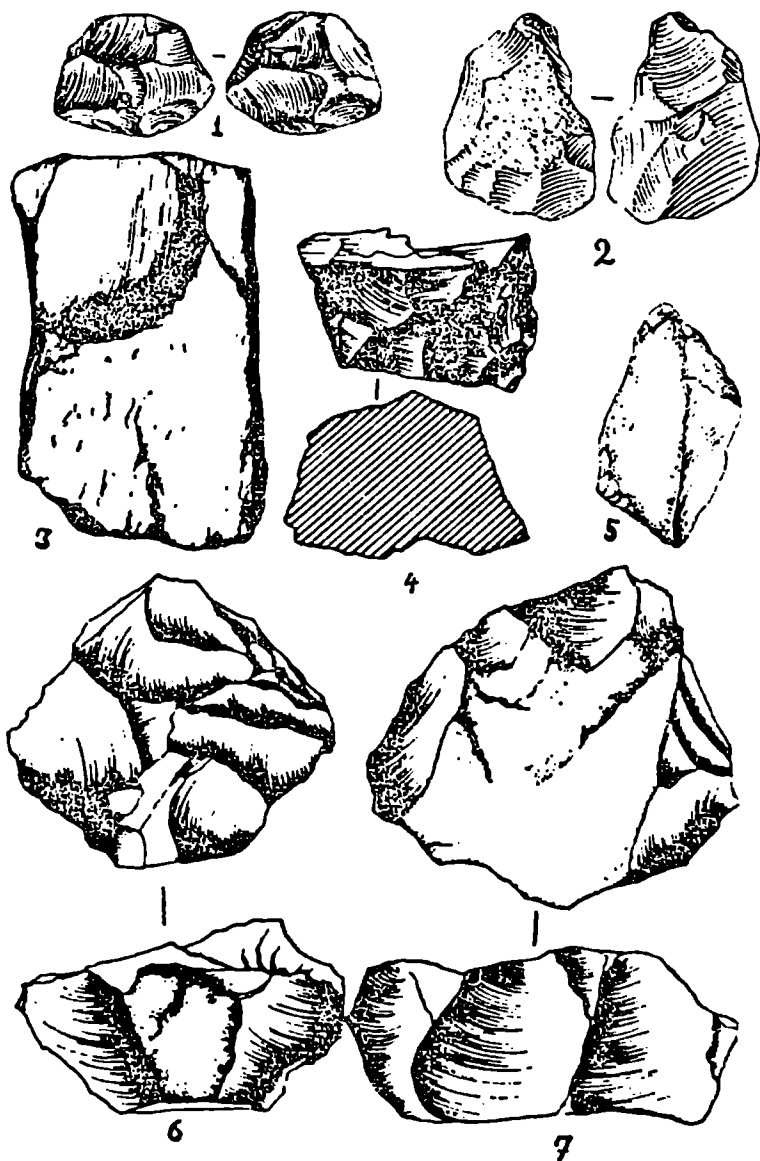
4

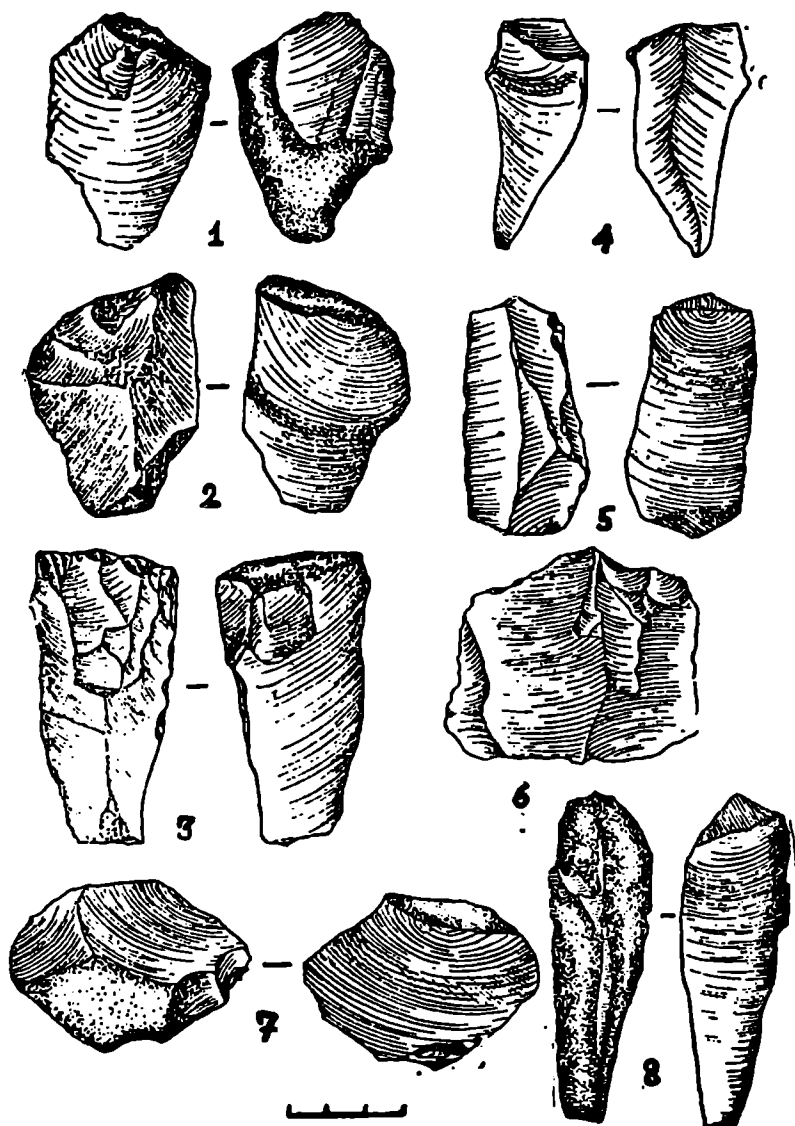

5

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	3
შესავალი	5
თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი	
წოფის პალეოლითური ნამოსახლარის შესწავლის ისტორია	21
თ ა ვ ი მ ე ო რ ე	
წოფის მიკრორაიონის გეომორფოლოგიისათვის	31
თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე	
კულტურული ფენების სტრატиграფიული დახასიათება და არქეოლოგიური ნაშთების ჰორიზონტული გავრცელება	37
თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე	
წოფი I-ის განათხარი ფაუნა	45
თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე	
ქვის იარაღები და წარმოების ნაშთები	54
თ ა ვ ი მ ე ე ქ ე ს ე	
წოფი I-ის ადგილი საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების პალეოლითურ ძეგლებს შორის	90
დასკვნა	109
Палеолит Квемо—Картლი (Погребенная пещера Цопи 1)	
(Резюме)	122
ტაბულების აღწერილობა	131

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ალ. კალანდაძე
გამომცემლობის რედაქტორი აკ. იაკობაშვილი
ტექრედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ლ. ჯეგენაძე

გადაეცა წარმოებას 5.4.1963; ანაწყოების ზომა $60 \times 84 \frac{1}{2}$; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 13.6.1963; ქაღალდის ზომა $60 \times 84 \frac{1}{2}$;
ქაღალდის ფურცელი 4,94; საბეჭდი ფურცელი 9,88; საავეტორო
ფურცელი 8,12; საადრიცხო-საგამომცემლო ფურცელი 8,24;
შეკვეთა 510; უე 03695; ტირაჟი 1000
ფასი 54 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5